In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

चौखम्बा आयुर्वेद ग्रन्थमाला

१

श्रीवोपदेवकृतौ

हृदयदीपकनिघण्टुः सिद्धमन्त्रप्रकाशश्च

सम्पादकः

आचार्यः प्रियव्रतशर्मा

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा आयुर्वेद ग्रन्थमाला

१

श्रीवोपदेवकृतौ

हृदयदीपकनिघण्टुः
सिद्धमन्त्रप्रकाशश्च

सम्पादकः

आचार्यः प्रियव्रतशर्मा

द्रव्यगुणविभागाध्यक्षः, काशी हिन्दू विश्वविद्यालयस्य

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी

१९७७

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

प्रकाशक : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी
मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी
संस्करण : प्रथम, वि० सं० २०३३
मूल्य : २५-००

Vaidyaraj Zinda Bandi
National Ayurvedic Library
Punjabi Bagh, New Delhi-26
Call No.........................
Book No........................
Acc. No........................

© चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन
के० ३७/११८, गोपाल मन्दिर लेन
पो० बा० १३८, वाराणसी-२२१००१
(भारत)

LX 3 x F60
15 N77

0001S7

94

अपरं च प्राप्तिस्थानम्
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस
के० ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन
पो० बा० ८, वाराणसी-२२१००१ (भारत)
फोन : ६३१४५

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

CHAUKHAMBA AYURVEDA GRANTHAMALA

1

VOPADEVA'S

HṚDAYADĪPAKA NIGHAṆṬU

AND

SIDDHAMANTRA

OF VAIDYĀCĀRYA KES'AVA

With the Prakās'a Commentary of Vopadeva

Edited by

Prof. PRIYAVRAT SHARMA

Senior Professor and Head, Deptt. of Dravyaguna,

Formerly Director, Postgraduate Institute of Indian Medicine,

Banaras Hindu University, Varanasi.

Chaukhamba Amarabharati Prakashan

VARANASI-221001

1977

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

© Chaukhamba Amarabharati Prakashan
Oriental Publishers & Book - Sellers
Post Box No. 138
K. 37/118, Gopal Mandir Lane, Varanasi-221001
(INDIA)

First Edition
1977
Price Rs. 25-00

Also can be had of
Chowkhamba Sanskrit Series Office
K. 37/99, Gopal Mandir Lane
Post Box 8, Varanasi-221001 (India)
Phone : 63145

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

PREFACE

Vopadeva stands as a landmark in the field of scholarship during the medieval period. He is commonly known as a Grammarian and author of some religious works but his contribution in the field of Medicine has not come to sufficient light. He inherited a rich medical tradition from his learned and royal physician father, Keśava. Vopadeva wrote a book on Medicine entitled Śataślokī with his own commentary known as Candrakalā[1]. His work on Materia Medica and commentary (Prakāśa) on his father's work 'Siddhamantra' is less known. Hence it was considered desirable to bring out both the works together so that a comprehensive view of Vopadeva's contribution to Nighantu literature may be obtained.

I am thankful to my students and colleagues, Dr. N. G. Bandyopadhyaya, Now Professor & Head, Department of Dravyaguna, Govt. Ayurvedic College. Patna and Dr. S- K. Dixit, Lecturer in Dravyaguna, Institute of Medical Sciences, B. H. U, for preparing the index. My thanks are also due to the authorities of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona; Government Oriental Manuscript Library, Madras; Sarswati Bhavan, Varanasi and Banaras Hindn University Library including Bharat Kala Bhavan for supplying transcribed copies and permitting me to consult the manuscripts.

The publishers also deserve thanks who took up this challenging work and succeded in their endeavour.

Banaras Hindu University. **P. V. Sharma**

1—1—77

1. Ed. Vayaskar N. S. Mooss. Kottayam, 1962.

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

हृदयदीपकनिघण्टुः

HṚDAYADĪPAKA NIGHAṆṬU

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

INTRODUCTION

The family of Vopadeva has to his credit a great contribution in the field of Nighantu literature. Vopadeva's father, Keśava, wrote a book 'Siddha-Mantra' containing valuable informations on drugs. Vopadeva not only wrote a commentary called 'Prakāśa' on this work but also composed a separate book on Nighaṇṭu known as Hṛdayadīpaka. 12th century is famous for great lexicographers like Medinī, Maheśvara, Hemacandra, Halāyudha etc. With this rich background it was but natural for Vopadeva to take up this work with success. Vopadeva preceded Bhāva Miśra by two and half centuries. Thus he is a valuable link between the ancient and modern periods utilising the rich accumulated knowledge in the then Nighaṇṭus and lexicons.

Hṛdayadīpaka was a very popular Nighaṇṭu and there was no sign of decadence in its popularity even after appearance of Bhāva Prakāśa as is evident from the number of MSS. available in various libraries located in different corners of the country with the dates till 19th century. In Saraswati Bhavan, Varanasi alone there are six MSS. of this work, four in Devanagari and two in Bengali script.

1. AUTHOR : HIS DATE AND WORKS

The author of this work is Vopadeva (or Bopadeva), son of Keśava and disciple of Dhaneśwara as mentioned in the concluding portion of the book.[1] He was a resident of the place known as Vedapura siiuated on the bank of the river Varadā in Mahārāṣṭra which was the capital of a king named Siṁharāja. His teacher, Dhaneśwara, or Dhaneśa, was a

1. यो वैद्यवन्द्यपदकेशवत्रैद्यसूनुर्विद्वज्जनाचितधनेश्वरहृद्यशिष्यः ।

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Vaidya and also belonged to the same place.[1] In one manuscipt it is as Dhaneśwara Bhaṭṭa[2] but in others it is only Dhaneśwara.

In the introductory verse of the present commentary, he mentions his parents as 'Ārogya and Vaidyanātha'. The latter word may be denothing Vaidyācārya Keśava as an epithet and the former for Lakṣmī[3] This is supported by the introductory verse of Hṛdayadīpaka where salutation has been offered to 'श्रीवैद्यनाथ' who is also 'अज' (unborn) and 'अक्षर' (indestructible). 'अज' and 'अक्षर' are synonyms of Viṣṇu (Keśava) who is Lord of 'Śrī' (Lakṣmī) as well as vaidyas in the incarnation of Dhanwantari.[4]

Vopadeva, somehow or other, was attached with Hemādri, the well-known author of the commentary Ayurveda-Rasāyana on Aṣṭāngahṛdaya as a friend and colleague. Hemādri was the chief minister of Mahādeva (1260-1271) and later on of

---

1. देशानां वरदातटं च रमते सार्थाभिधानं महा-
शान्तं वेदपदं सदग्रजगणाग्रण्थं सहस्र' द्विजाः।
तत्रामीषु धनेशकेशवविदौ वैद्यौ वरिष्ठौ क्रमा-
च्चक्रे शिष्यसुतस्तयोः कृतिमिति श्रीवोपदेवः कविः ॥

—शतश्लोकी

धनेशाध्यापितो वेदपदौका: पितृकर्तृकम् ।
सिद्धमन्त्रं विवृतवान् वोपदेवः सतां मुदे ।—सिद्धमन्त्रप्रकाश

(Des. Cat. MSS. B. O. R. I., Vol. XVI, I, No. 312, MSS No. 1101 of 1886-92).

लेभे जन्म महादेवादायुर्वेदं च भास्करात ।
सम्मानं सिंहराजाच्च केशवः कारकोऽस्य सः ॥

—Ibid, No. 310, MSS No. 553 of 1892-95

2. MS No. 45105, Saraswati Bhavan, Varanasi.

3. आरोग्यवैद्यनाथाभ्यां नमः सत्वादिसद्मने ।
मातापितृभ्यां दातृभ्यामायुः सुखहितामितम् ॥

4. श्रीवैद्यनाथमजमक्षरमानतोऽस्मि
यस्मिंस्तरन्ति मरुतीव मनोऽनुकूले ।
वैद्योपदिष्टपरिवारककर्णधार
दिव्यौषधीतरिभिरामयतोयराशिम ॥

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

his successor Rāmacandra (1271-1309) of Devagiri. Vopadeva is said to be Paṇḍita to king Mahādeva, therefore, the date of Vopadeva is fixed accordingly as the end of 13th Century. He has written a book 'Harilīlā' on the advice of the minister, Hemādri,[1] and also his biography perhaps in the last phase of his life. The books 'Harilīlā' and 'Muktāphala' are said to be commented upon by Hemādri himself.[2]

Vopadeva was an erudite scholar of Āyurveda, Vyākaraṇa, Sāhitya, Jyotiṣa and Dharmaśāstra. He was also a good poet as well as a good physician. His contributions are important in various fields of knowledge. Perhaps he used his pen in the entire sphere of his scholarship. He himself has presented a list of his works in the concluding portion of his book 'Harilīlā'. According to this he wrote 10 books on Vyākaraṇa, 9 on Āyurveda, 1 on Jyotiṣa, 3 on Sāhitya and 3 on Bhāgawata. Thus the total number of his books comes to 26.[3] Aufrecht[4] has given the following information:—

"VOPADEVA

Son of Keśava, pupil of Dhaneśa. He was paṇdit to Mahādeva, king of Devagiri. He is quoted in the Mādhavīya Dhātuvṛtti.

1. Kavikalpadruma
2. Kāvyakāmadhenu
3. Triṅśacchlokī Aśaucasaṁgraha
4. Dhātukośa and Dhātupāṭha (two first named works)

---

1. श्रीमद्भागवतस्कन्धाध्यायार्थादि निरूप्यते ।
विदुषा वोपदेवेन मन्त्रिहेमाद्रितुष्टये ।—हरिलीला ।
2. See Introduction, P. 34. Aṣṭāṅgahṛdaya, Nirnaya Sagar (1939),
3. यस्य व्याकरणे वरेण्यघटनास्फीता: प्रबन्धा दश
प्रख्याता नव वैद्यकेऽथ तिथिनिर्धारार्थमेकोऽद्भुत: ।
साहित्ये त्रय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य
भुव्यन्तर्वाणिशिरोमणेरिह गुणा: के के न लोकोत्तरा: ।।—हरिलीला
4. Catalogus Catalogorum. Part-I (1962). P. 616.
Gurupada Haldar has enumerated the following works of Vopadeva in his book Vṛddhatrayī (P. 467)

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

5. Paramahaṁsapriyā
6, Paraśurāmapratāpaṭīkā (Śrāddhakāṇḍa)
7. Bhāgawatapurāṇa Dwādaśa-Skandhānukrama
8. Mahimnastawaṭīkā
9' Muktāphala
10. Mughabodha
11. Rāma VyāKaraṇa (Perhaps the same work as the last)
12. Śataślokī and Śataśloki-Candrakalā
13. Śārṅgadharasaṁhitā—Gūḍhārthadīpikā,
14. Siddhamantra Prakāśa (Sometimes attributed to his father)
15. Harilīlā
16. Hṛdayadīpa Nighaṇṭu
17. Some anonymous treatise of his on dharma is several times quoted in the Nirṇaya Sindhu, in Ācara Mayūkha and once in Śrāddha Mayūkha.
18. Vopadevaśataka kāvya"

2. PLAN AND CONTENTS OF THE WORK

It seems that the Aṣṭaṅga-hṛdaya was the popular hand-book of Ayurveda and as such explanatory commentaries as well as books on its various aspects were the demand of the day. Particularly the drugs always attracted the scholars as this was the most important instrument of therapeutics. This tradition was coming down since long. It is told that in all the Saṁhitās there was appended a Nighaṇṭu.[1] The present

1. Mugdhabodha Vyākaraṇa
2. Siddha mantra-Prakāśa
3. Śārṅgadhara Saṁhitā-Tīkā
4. Śataślokī with commentary
5. Candrikā commentary on Hemādri's Śataślokī
6. Hṛdayadīpa Nighaṇṭu
7. Muktāphala
8. Commentary on Mahimnastotra
9. Harilīlā
10. Kavikalapadruma
11. Kāvya Kāmadhenu.

1. उपोद्घातः, काश्यपसंहिता, पृ० ५७

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

work is intended to explain the drugs mentioned in Swalpa Vāgbhaṭa or Aṣṭaṅga-hṛdaya as the author mentions in the concluding portion of the work.[1]

The subject matter of the work is well divided in eight vargas (chapters) namely :

1. Catuṣpāda Varga.
2. Tripāda Varga.
3. Dwipāda Varga
4. Ekapāda Varga
5. Dwināma Varga
6. Ekanāma Varga
7. Nānārtha Varga
8. Miśraka Varga

It follows the metrical style of Paryāya—Ratnamālā of Mādhava rather than the alphabetical style of Viśwa-Prakāsa, Medinī etc.

In Miśraka Varga, the items other than drugs such as diet, Pañcakarma, other therapeutic measures etc. have been described.

3. MATERIALS FOR THE TEXT

There is a large of number of manscripts of the Hṛdaya-dīpaka nigantu.[2]

The following manuscripts have been used in preparation of the text :

1. Ms. No. 12 of the Post Graduate Institute of Indian Medicine Library, Banaras Hindu University, Varanasi–5 (Mentioned as No. 1).
2. Ms. No. 44840 of the Saraswati Bhavan Library, Varanasi (Mentioned as No. 2).
3. Ms. No. 45105 of the Swaraswati Bhavan, Varanasi (Mentioned as No. 3).

Description of those manuscripts is as follows :—

---

1. स स्वल्पवाग्भटकृतिप्रभृतिप्रकाशं चक्रे निघण्टुममलं द्विजवोपदेवः
2. See Checklist of Sanskrit Medical Manuscripts (C. C. R. I. M. & H., New Delhi).

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

1. No. of folios—1-12
   size—11.4″×4.3″
   Line—8
   Letters—32
   Script—Devanagari

This seems to be written in 19th Century by my grandfather or great grandfather.

2. No. of folios—1-13
   size 11.1″×4.6″
   Lines—10
   Letters—35
   Script—Devanagari (written in 1753 Śāka)

3. No. of folios—1-12
   size—10.7″×4.6″
   Line—6
   Letters—34
   Script—Devanagari

Apart from these, the verses of Hṛdayadīpaka quoted in the commentary of Śivakoṣa by Śivadatta Miśra have also been utilised in comparing the text. This has been mentioned as No. 4.

4. TEXTUAL PECULIARITIES

The text of the MS. No. 1 is full of mistakes and omissions. According to correctness, the text of the MS. No. 3 is the best one although it is also not completely free from this defect.[1] In some cases, all the three MSS. seem to have failed in giving the correct text and hence on the basis of the context the appropriate words has been given. For instance, in 'केशरमज्जाहिकेशरयोः' the readings given in all the MSS. do not give the clear idea so the word 'मज्जा' is read as 'मञ्जा' which means the stamens of lotus. The text has been decided on the basis of the majority and context indicating the other

1. This MS has got the following additional verse at the end of book :
विद्वद्वनेश्वरच्छात्रौ भिषक्केशवनन्दनः । वोपदेवश्चकारेदं विप्रो वेदपदास्पदम् ॥

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

versions in footnote. Among the synonyms of 'नक्तमाल' there is 'दकीर्य' in MSS No. 2 and 3 while in MSS No. 1 it is 'अवकीर्य' so it has been kept as 'दकीर्य' which is also supported by ancient texts which often mention 'प्रकीर्य' and 'उदकीर्य' as two varieties of 'करंज'. In the synonyms of 'मूर्वा', 'मधुस्रवा' is more appropriate than 'मधुश्रवा'. The word 'आघाट' has been used as synonym of 'अपामार्ग'. It is not seen in Dhanwantari and Amara. In Rāja Nighaṇṭu it is 'आघट्टक' for 'रक्तापामार्ग'. This modification may be due to metrical convenience. In Kaiyadeva it is 'आघाट'. The synonym 'इन्द्रजतु' for 'शिलाजतु' seems to be neither popular nor appropriate. It may be 'अद्रिजतु' which is more significant and consistent with the synonym 'अद्रिज' commonly used for this in Nighaṇṭus. Moreover, the construction is grammetically and metrically incorrect. In the Present context it should be in dual aumber as 'शैलेयेन्द्रजतुनोः' but it would still have the metrical defect. This has been quoted almost literally in Śiva Koṣa by Śivadatta Miśra (17th Century A. D.) as 'शिलाजमिन्द्रजतुनि शैलेये'. If this be substituted for the former, it would be correct in both ways. Perhaps these defects might have crept in during transcription. The synonym 'आद्रिका' for 'धान्यक' is on the pa ttern of 'आद्र'क'. Although this is not common the subsance is used in green as well as dry form and qualities of both these forms have been described in Nighantus. आद्रिका' may be a suitable synonym for the green from. In the description of 'श्लेष्मातक' all the three MSS. differ as follows:—

1. श्लेष्मान्तः कर्बुरोद्दालौ (MS No. 1)
2, श्लेष्मातः कर्बुरोद्दालौ (MS No. 2)
3. श्लेष्मान्तकोऽर्बुदाकारः (MS No. 3)

In Nighaṇṭus, कर्बुदार and उद्दाल are mentioned as synonyms of श्लेष्मातक कर्बुर may be the shortened form of कर्बुदार, श्लेष्मातक is more common than श्लेष्मान्तक. So the correct from may be 'श्लेष्मातः कर्बुरोद्दालौ' as in MS No. 2. The word 'मार' as synonym for 'इरिमेद' is not common. Similarly, in the synonyms of 'लघु कंकोल' the word 'कटुकोल्लके' has been given in MS No. 3. अल्लक is a variety of कंकोल mentioned in Vaidyaka Śabdasindhu but it is in masculine gender so if it joins with the word कटुक it would become कटुकोल्लकौ (कटुक + अल्लक) instead of कटुकोल्लके. अल्लक in feminine from is a synonym of धान्यक and is read as

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

अल्लका. If on that pattern it is taken in neuter gender as अल्लकम् then it might become कट्ठकाल्लके and not कट्ठकोल्लके. In any way, the form 'कट्ठकोल्लके' does not seem to be correct one. 'कोलकम्' is also a synonym of 'कंकोल' and taking कट्ठ (क) as one of its synonyms this is read as 'कट्ठकोल्लके'. In the description of काम्बलिक there is 'समांसकट्वम्लः' in MS No. 1 and 3 while the MS No. 2 reads it as 'समांशकट्वम्लः' As this is a vegetarian preparation, the latter reading seems to be more appropriate· In synonyms of 'पिण्याक' all the MSS. differ. It is तिलक्किट्ट, तिलकल्क and तिलकुट्ट in MSS No. 1, 2 and 3 respectively. The last reading is the most appropriate one and is based on colloquial term commonly known as 'तिलकुट'. In Verse 156, there is a word 'तीक्ष्णतप्ते' which is read as 'तीक्ष्णतमे' in MSS 2 and 3 but in view of the context the former is more appropriate. For शीतवेपथु the word 'उदर्द' has been given but according to Caraka is should be 'उद्धर्ष'.

There is some peculiarity regarding arrangement of matter. The major portion is in 'अनुष्टुप्' meter but other meters such as आर्या, उपजाति, स्रग्धरा, स्वागता, वसन्ततिलक, स्रग्विणी, शालिनी have also been used.

Sometimes, the chapter ends abruptly with the half of the verse and the next chapter begins with the other half of the verse. For instance, the Ekapāda Varge ends with 'मेदा परा महामेदा विषाण्यृषभको वृषः', the first half of the verse and the next chapter, Dwināma Varga, begins with other half—तिनिशः स्यन्दनो दूर्वा शाद्वलः बीजकोऽसनः.

5. SUBJECT MATTER

There is much similarity in descriptions of Amarkoṣa and Hṛdayadīpaka. The following instances would suffice to support it:—

Amarkoṣa	*Hṛdayadīpaka*
१—कर्कन्धूर्बदरी कोलिः ।	कोली घोण्टा बदर्यपि ।
२—गायत्री बालतनयः खदिरः ।	गायत्री खदिरो बालपत्रः ।
३—जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ।	तर्कारी वैजयन्त्यरणी, अन्या जया जयन्ती ।

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

४—माध्यं कुन्दम् ।	कुन्दं माध्यम् ।
५—कटुः कटम्भराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ।	कटुका रोहिणी तिक्तरोहिणी कटुरोहिणी ।
६—यासो यवासो दुःस्पर्शः ।	यासो यवासो दुःस्पर्शः ।
७—ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छूश्च मर्कटी ।	कण्डूकरी शूकशिम्बी कपिकच्छूश्च वानरी ।
८—कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ।	कृष्णा कणोपकुल्या वैदेही पिप्पली चपला ।
९—चव्यं तु चविका ।	चव्यं कोला च चविका ।
१०—विश्वा विषा प्रतिविषाऽतिविषोपविषारुणा ।	विषा प्रतिविषा परा ।
११—शतमूलो बहुसुताभीरुः ।	शतपत्रा बहुसुता शतमूली ।
१२—इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ।	कोकिलाक्षः क्षुरेक्षुरो ।
१३—सीहुण्डो वज्रः स्नुक् स्त्री स्नुही गुडा ।	स्नुही वज्रो महावृक्षो गण्डीर.स्नुक् सुधा गुडः ।
१४—गोपी श्यामा सारिवा स्यादनन्तोत्पलसारिवा ।	गोपांगना गोपकन्या सारिवोत्पलसारिवा ।
१५—नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ।	नाकुली—सुगन्धा गन्धनाकुली ।
१६—विदारिगन्धांशुमती शालपर्णी स्थिरा गुहा ।	विदारिगन्धांशुमती च शालिपर्णी स्थिरा—चातिगुहा ।
१७—हरेणू रेणुका कौन्ती ।	हरेणू रेणुका कौन्ती ।
१८—अर्शोघ्नः सूरणः कन्दः ।	सूरणः कन्दः ।
१९—अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलोद्भवम् ।	उशीरमभयं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥

The Hṛdayadīpaka has described so many drugs by way of synonyms. Apart from this, varieties of the drugs have also been described such as :

१. मधुयष्टी	—जलज मधुयष्टी
२. रोध्र	—शाबर रोध्र
३. बृहती	—कण्टकारी

२ हृ० भू०

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

४. पिप्पली	—गजपिप्पली
५. हरिद्रा	—दारुहरिद्रा
६. त्रिवृत्	—श्यामा त्रिवृत्
७. इन्द्रायण	—बृहत् इन्द्रायण
८. पूतिकरंज	—नक्तमाल
९. काकाण्डोला	—कपिकच्छू
१०. सारिवा	—कृष्णसारिवा
११. चन्दन	—रक्तचन्दन, पीतचन्दन
१२. नाकुली	—गन्धनाकुली
१३. यवास	—धन्वयास
१४. एरण्ड	—रक्त एरण्ड
१५. स्रोतोंजन	—सौवीरांजन-रसांजन
१६. अतिविषा	—प्रतिविषा
१७. कुरण्टक	—बाण
१८. अग्निमन्थ	—जयन्ती
१९. काकोली	—क्षीरकाकोली
२०. शतपुष्पा	—मधुरा
२१. यवक्षार	—स्वर्जिकाक्षार
२२. शिग्रु	—मधुशिग्रु
२३. कोशातकी	—धामार्गव
२४. वचा	—श्वेतवचा
२५. कुवलय	—कल्हार-पुण्डरीक
२६. सूक्ष्मैला	—बृहदेला
२७. सर्षप	—श्वेतसर्षप
२८. विदारी	—क्षीरविदारी
२९. कोद्रव	—वनकोद्रव
३०. श्रावणी	—महाश्रावणी
३१. द्रोणपुष्पी	—महाद्रोणपुष्पी
३२. बला	—अतिबला-नागबला
३३. कालमाल	—कुठेरक
३४. जीरक	—कृष्णाजाजी
३५. नख	—व्याघ्रनख
३६. कंकोल	—लघु कंकोल

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

३७. गैरिक —स्वर्णगैरिक
३८. खदिर —श्वेतखदिर
३९. कदम्ब —नीप
४०. वेतस —जलवेतस
४१. निम्ब —महानिम्ब
४२. बदर —सौवीर-कोली
४३. शटी —गन्धपलाश
४४. पुनर्नवा —वर्षाभू
४५. कुश —क्षुद्रकुश
४६. दन्ती —द्रवन्ती
४७. अजमोदा —यवानी
४८. तुलसी —कृष्णतुलसी
४९. सुवर्चला —ब्रह्मसुवर्चला
५०. गुंजा —श्वेतगुंजा
५१. कासीस —पुष्पकासीस
५२. मांसी —गन्धमांसी
५३. श्वेता —महाश्वेता (किणिही)
५४. भद्रमुस्त —मुस्त
५५. मरिच —श्वेतमरिच

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

विषय-सूची

वर्ग				पृष्ठ
१. चतुष्पाद वर्ग	...	...	....	१
२. त्रिपाद वर्ग	...	...	...	२
३. द्विपाद वर्ग	...	...	...	४
४. एकपाद वर्ग	....	...	...	६
५. द्विनाम वर्ग	...	...	....	९
६. एकनाम वर्ग	...	...	...	९
७. नानार्थ वर्ग	...	...	...	१०
८. मिश्रकवर्ग	...	...	...	१०
द्रव्यानुक्रमणी	...	...	...	१५

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

अथ हृदयदीपकनिघण्टुः

श्रीवैद्यनाथमजमक्षरमानतोऽस्मि यस्मिंस्तरन्ति मरुतीव मनोऽनुकूले ।
वैद्योपदिष्टपरिवारककर्णधारदिव्यौषधीतरिभिरामयतोयराशिम् ॥ १ ॥

चतुस्त्रिद्व्येकपादैकनामनानार्थमिश्रकैः ।
वर्गैर्निघण्टुं संक्षिप्य वक्ष्ये हृदयदीपकम् ॥ २ ॥
मधुयष्टी यष्टिमधु क्लीतकं क्षौद्रसाह्वयम् ।
यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टी चान्याम्भोजा मधूलिका ॥ ३ ॥
तिरीटस्तिल्वको रोध्रश्चान्यः शबरदेशजः ।
श्वेतरोध्रः शाबरोऽक्षिभैषज्यं शबरोद्भवम् ॥ ४ ॥
वार्ताकी बृहती सिंही त्वन्या क्षुद्रा निदिग्धिका ।
भण्टाकी धावनी व्याघ्री कण्टकी कण्टकारिका ॥ ५ ॥
कृष्णा कणोपकुल्या वैदेही पिप्पली चपला ।
मगधा मागध्यन्या गजकृष्णा श्रेयसी गजाह्वा च ॥ ६ ॥
रजनी निशा हरिद्रा पीता पीताऽप्यथापरा दार्वी ।
गौरी कटंकटेरी पचम्पचा पीतदारु दारुनिशा ॥ ७ ॥
त्रिवृत्कुम्भः कुटरणा त्रिभण्डी त्रिवृतापरा ।
श्यामा मसूरविदला पालिन्दी सरला तथा ॥ ८ ॥
ऐन्द्री त्विन्द्रसुरा चित्रा गवाक्षी सुरवारुणी ।
स्यादिन्द्रवारुणी त्वन्या[1] विशाला गजचिर्भटी ॥ ९ ॥
विदारिगन्धांशुमती च शालिपर्णी स्थिरा चातिगुहा ।
शृगालविन्ना कलशी सिंहपुच्छी पृथक्पर्ण्यपि पृश्निपर्णी ॥१०॥
पूतिकरंजः पूतीकः प्रकीर्यश्चिरबिल्वकः ।
अन्योदकीर्यो[2] नक्ताह्वः कैडर्यो नक्तमालकः ॥११॥
काकाण्डोला तु काकाण्डान्यात्मगुप्ता च मर्कटी ।
कण्डूकरी शूकशिम्बी कपिकच्छूश्च वानरी ॥१२॥

१. चान्या[2] २. वकीर्यो[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

गोपांगना गोपकन्या सारिवोत्पलसारिवा ।
गोपी चान्या मता[1] श्यामा तथा कालानुसार्यपि ॥१३॥
शतपत्रा[2] बहुसुता शतमूली शतावरी ।
शतवीर्या वर्यभीरु महा[3]पुरुषदन्तिका ॥१४॥
चन्दनं शिशिरं शीतं भद्रश्रीर्मलयं हिमम् ।
अन्यद्रक्तं रक्तसारं पीतं कालीयकं परम् ॥१५॥
मंजिष्ठा लोहिता रक्ता विकसा ताम्रवल्ल्यपि ।
भण्डिरिका रक्तयष्टी हेमा योजनवल्ल्यपि ॥१६॥
नाकुली सर्पगन्धा च विषघ्नी सर्पलोचना ।
अन्या सर्पसुगन्धा च सुगन्धा गन्धनाकुली ॥१७॥
यासो यवासो दुःस्पर्शो दुरालंभा दुरालभा ।
अनन्तादन्यो धन्वयासो धन्वो धन्वयवासकः ॥ १८ ॥
गन्धर्वहस्तो गन्धर्वैरण्डः पंचांगुलो रुबुः ।
आमण्डो रुचकश्चान्यो रक्तो वै रक्तवर्णकः ॥१९॥
मण्डूकपर्णी मंडूकी रविवल्ली सुवर्चला ।
कपोतवंका पार्थार्कभक्ता ब्रह्मसुवर्चला ॥२०॥
स्रोतोंजनं नदीजं स्रोतोजं चापरं तु सौवीरम् ।
अन्यत्तु तार्क्ष्यशैलं रसांजनं तार्क्ष्यजं तार्क्ष्यम् ॥२१॥
गुडूच्यमृतवल्ली च छिन्ना छिन्नोद्भवामृता ।
वत्सादनी वयःस्था च कुण्डली मधुपर्ण्यपि ॥२२॥
हिरण्यं कनकं स्वर्णं सुवर्णं हेम काञ्चनम् ।
चामीकरं शातकुम्भं तपनीयं च हाटकम् ॥२३॥

॥ इति हृदयदीपके चतुष्पादवर्गः ॥

आरग्वधो व्याधिघातः शम्पाकश्चतुरंगुलः ।
आरेवतो राजवृक्षो देवाह्वं तु सुराह्वयम् ॥२४॥
सुरवृक्षो भद्रदारु देवदारु च दारु च ।
द्वीप्यग्निश्चित्रको व्यालो हुताशो दहनः शिखी ॥२५॥
ज्योतिर्वह्निश्च हुतभुक् प्रत्यक्पुष्पी मयूरकः ।
मार्गोऽपामार्ग आघाटः शिखरी खरमंजरी ॥२६॥
कर्कटाख्या कर्कटको शृङ्गी कर्कटशृंग्यपि ।
कुलीरशृंगी कुलीरा त्वक्क्षीरी वंशलोचना ॥२७॥

---

१. महा[2] २. शतपत्री[2] ३. मदा[4]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

तुगाक्षीरो वंशक्षीरी तवक्षीरी तुगा शुभा[1] ।
कटुका रोहिणी तिक्तरोहिणी कटुरोहिणी ॥२८॥
कट्वी तिक्ताऽशोकरोहिण्यम्लको ह्यम्लवेतसः ।
रसाम्लश्चाम्लविदुलो वेतसाम्लोऽम्लवेतसः ॥२९॥
मातुलुंगो बीजपूरः बीजाह्वः फलपूरकः ।
केसरी पूरको लुंगो नागाह्वं नागकेशरम् ॥३०॥
चाम्पेयं स्यादिभं हेमाह्वयं नागं च केशरम् ।
घुणप्रियाऽरुणा माद्री विषा प्रतिविषाऽपरा ॥३१॥
शुक्लकन्दा चातिविषा शिलाजत्विन्द्रजत्वपि ।
जत्वश्मजं शिलाह्वं च गिरिजं गिरिजाह्वयम् ॥३२॥
कुरण्टकस्तु सैरेयः सैर्यकस्तु सहाचरः ।
कुरण्टोऽन्योऽसितो बाणः कलिङ्गः कुटजोद्भवः ॥३३॥
इन्द्रयवः इन्द्रबीजं शक्राह्वः स्यात् कलिङ्गयवः ।
गणिकारिकाग्निमन्थस्तर्कारी वैजयन्त्यरणी[2] ॥३४॥
अन्या जया जयन्ती काकोली स्याद् वयःस्था च ।
काणाऽन्या कायस्था विषाणिका क्षीरकाकोली ॥३५॥
शताह्वा शतपुष्पाऽतिछत्रा घोषवती मिसिः[3] ।
घोषाऽन्या मधुरा[4] छत्रा काकणन्ती तु रक्तिका ॥३६॥
शीतपाकी श्वेतगुञ्जा श्वेता काम्बोजिका सिता ।
बाकुची त्विन्दुशकला सोमराजीन्दुराज्यपि ॥३७॥
अवल्गुजश्चन्द्रलेखा यवक्षारो यवाग्रजः ।
क्षारश्च यावशूकोऽन्यः स्वर्जिका च सुवर्चिका ॥३८॥
बहलदलस्तीक्ष्णगन्धः शिग्रुः शोभाञ्जनो[5]ऽपरो रक्तः ।
मधुशिग्रुश्च मुरंगी क्ष्वेडः कृतवेधनं च कोशवती ॥३९॥
जालिन्यन्या धामार्गवो मतो राजकोशवती ।
मांसी जटिला नलदं जटापरा पूतना केशी ॥४०॥
पेशी च गन्धमांसी गन्धकलेलीतकौ[6] गन्धः ।
वैगन्धिकसौगन्धिकगन्धोपलगन्धपाषाणाः[7] ॥४१॥
रालस्तु देवधूपः सर्जरसः शालनिर्यासः ।
सर्जस्तथा सुरालो[8] वचोग्रगन्धा च षड्ग्रन्था ॥४२॥

१. तुगाक्षीरी तवक्षीरी वंशीक्षीरी तुंगा शुभा = २. रणिः[2] ३. मिशी[2] ४. मिथुनी[2] ५. सौभान्जनो[2] ६. गन्धको लेलीतको[2] ७. वैगन्धिकं सौगन्धिकं गन्धोपलं गन्धपाषाणः[1] ८. सुराला[3]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

उग्रा शतपर्वा स्यादन्या श्वेता च हैमवती ।
नीलोत्पलं तु कुवलय[1] मन्यत् सौगन्धिकं[2] तु कह्लारम् ॥४३॥
अन्यच्छ्वेतं कुमुदं पद्मं कमलारविन्दं तामरसम् ।
नलिनाम्भोजे चान्यत् श्वेताब्जं पुण्डरीकं च ॥४४॥

॥ इति हृदयदीपके त्रिपादवर्गः ॥

मदनः शल्यो गालः पिण्डीतो राठकरहाटौ ।
एला त्रुटिश्च बहुला सूक्ष्मैलाऽन्यातु बृहदेला ॥४५॥
लम्बेक्ष्वाकुस्तुम्ब्यलाबुर्दुग्धिनीका च दुग्धिका ।
कुटजो वत्सकः शक्रो वृक्षको गिरिमल्लिका ॥४६॥
मूर्वा मधुरसा देवी रसा मधुस्रवा[3] तथा ।
वाप्याह्वं पुष्करजटा पौष्करं पुष्कराह्वयम्[4] ॥४७॥
रक्षोघ्नः सर्षपश्चान्यः[5] सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ।
स्नुही वज्रो[6] महावृक्षो गण्डीरःस्नुक्सुधा गुडः ॥४८॥
फलत्रयं तु त्रिफला वरा श्रेष्ठा फलोत्तमा[7] ।
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुकं च कटुत्रयम् ॥४९॥
कुष्ठं रुक् पाकलं वाप्यं पारिभाव्यं गदामयौ ।
मधु क्षौद्रं पुष्परसो मक्षिकाविट् च माक्षिकम् ॥५०॥
पटूत्तमं माणिमन्थं सिन्धूत्थं सैन्धवं वरम् ।
कालानुसार्यं तगरं वक्रं च कुटिलं नतम् ॥५१॥
विदारिका परा क्षीरशुक्ला क्षीरविदारिका ।
कोद्रवः कोरदूषोऽन्य उद्दालो वनकोद्रवः ॥५२॥
श्रवणा श्रावणी मुण्डी[8] महाश्रावणिकाऽपरा ।
वोटःस्थविरो[9] लुम्बः[10] सकुलहलो[11] भूकदम्बकश्च ॥५३॥
देवकुरंबस्तु मताऽन्या महाद्रोणपुष्पिका ।
बला वाट्यालकोऽन्यातिबला नागबला परा ॥५४॥
प्रियंगुः फलिनी कान्ता प्रिया च वनिता लता ।
क्रमुकं केबुकं[12] पूगं चिक्का घोण्टाफलं तथा ॥५५॥
रसगन्धो गन्धरसो बोलो जातिरसो[13] रसः ।
उदीच्यमम्बु ह्रीबेरं बालकं जलमित्यपि ॥५६॥

---

१. कुवलक[1] २. च[1] ३. मधुश्रवा[2] ४. पौष्कराह्वयम्[1] ५. चाम्यः[4] ६. वज्री[2] ७. वरोत्तमा[1] ८. श्रावणी श्रवणा मुण्डी[2,4] ९. वोढः[2] १०. लम्बः[2] ११. फलहलो[2] १९. केम्चुकं,[2] केम्बुकं[4] १३. जातिफलो[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

कासीसमपरं पुष्पकासीसं लोमशं तथा ।
कुटन्नटं प्लवं वन्यं वितुन्नं परिपेलवम् ॥५७॥
उशीरमभयं सेव्यमसृणालं जलाशयम् ।
धान्यकं धनिका धान्यं कुस्तुम्बर्योर्द्रिकाल्लका[1] ॥५८॥
श्रीपर्णिका च गंभारी काश्मर्यः काश्मरी हिरा ।
पुंड्रं प्रपौण्डरीकं च श्रीपुष्पं च प्रपौण्ड्रकम् ॥५९॥
उत्तुण्डकी तु शार्ङ्गेष्टा काकतिक्ता करंजिका ।
विकंकतः स्रुवतरुः किंकिणी[2] स्वादुकण्टकः ॥६०॥
भूनिम्बस्तु किरातः किराततिक्तश्च तिक्तश्च[3] ।
अर्जुनः ककुभः पार्थो धनंजयः श्वेतवाह इन्द्रतरुः ॥६१॥
गोकण्टकस्त्रिकण्टः श्वदंष्ट्रा त्रिकण्टगोक्षुरौ ।
श्वेता च कटभी चान्या महाश्वेता किणिह्यपि ॥६२॥
टुण्टुः श्योनाकोऽरलुर्भल्लूको दीर्घवृन्तकट्वंगौ ।
पर्वतभेदस्तूपलभेदः पाषाणभिच्छिलोद्भेदः ॥६३॥
कालमालो[4]ऽर्जकः कृष्णोऽन्यः[5] पर्णाशः कुठेरकः ।
सिन्दुवारी भूतकेशी निर्गुण्डी सिन्दुवारकः ॥६४॥
जीरकं जरणं चान्यत् कृष्णाजाज्युपकुंचिका ।
गांगेयी भद्रमुस्तोऽब्दो मुस्तोऽम्भोदो घनोऽम्बुदः[6] ॥६५॥
पद्मरेणुः पद्मरजः किंजल्कः[7] पद्मकेशरम् ।
समंगा रोदिका लज्जा रक्तपादी नमस्करी ॥६६॥
सौराष्ट्री मृत्तिका कांक्षी त्वाढकी तुवरी च मृत् ।
शुक्तिर्नखोऽपरो व्याघ्रनखः शार्दूलजो नखः ॥६७॥
निर्यासः शाल्मको मोच[8]रसो मोचश्च शाल्मलः ।
श्रृंगी धात्री त्वामलकी शुक्तिः शुष्कामलक्यपि ॥६८॥
शलाटुः कर्कटी पेशी बाल[9]बिल्वादिजं फलम् ।
शुण्ठी नागरमार्द्रं महौषधं[10] विश्वभेषजं विश्वम् ॥६९॥
चेतक्यभया पथ्या हरीतकी प्राणदा शिवा विजया ।
काकोदुम्बरिका फल्गु र्मलपुः[11] श्वित्रभेषजम् ॥७०॥

---

१. द्रिकोल्लका[3] २. किंगिणी ३. तिक्तः[1] ४. कालपाला[2] ५. रम्यः[1]
६. गांगेयं भद्रमुस्ताब्दो मुस्ताम्भोदो घनोऽम्बुदः[1] ७. किंजल्कं[2] ८. निर्यासः शाल्मलेर्मोच[1] ९. बालं[2] १०. नागरमौषधं[2] ११. मलयू.[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

कंकोलमन्यत्तु लघु कंकोलं कटुकोल्लके[१] ।
सहकारश्चूत आम्रः स्याद्रसालश्च सौरभः ।।७१।।
श्रीवासस्तु दधित्थाह्वः श्रीवेष्टः श्रीनिवासकः[२] ।
काश्मीरजं तु काश्मीरं बाह्लीकं कुकुमं त्वसृक् ।।७२।।
गुग्गुलुः कौशिकपुरौ महिषाक्षः पलंकषा ।
सिता सितोपला खण्डंमत्स्यण्डी शर्करा सिता ।।७३।।
मनःशिला मनोह्वा नेपाली दिव्यौषधिः[३]शिला ।
पयस्या क्षीरिका क्षीरिण्यर्कपुष्पी च दुग्धिका ।।७४।।
व्रणकृत् स्फोटहेतुश्च भल्लातोऽरुष्करोऽनलः ।
वज्रवल्ल्यस्थिसंहारो वज्रप्रोक्तामरा तथा ।।७५।।
श्लेष्मातः कर्बुरोद्दाली शेलुश्च[४] बहुवारकः ।
गैरिकं गिरिमृच्चान्यल्लोहितं स्वर्णगैरिकम् ।।७६।।
प्रपुन्नाडस्त्वेडगजश्चक्राह्वश्चक्रमर्दकः ।
काकमाची तु कामाची कामाता वायसी तथा ।।७७।।
इरिमेदोऽरिमेदो हि मारः[५] स्यादिरिमो रिमः ।
फेनः समुद्रफेनोऽब्धिकफोऽर्णवमलस्तथा ।।७८।।
गायत्री खदिरो बालपत्रोऽन्यः कदरः सितः ।
कदम्बः कुत्सितांबोऽन्यो नीपो गिरिकदम्बकः ।।७९।।
निम्बः पिचुमन्दश्चारिष्टोऽन्यो रम्यको महानिम्बः[६] ।
कोलं बदरं चान्यत् कर्कन्धवन्यत्तु सौवीरम् ।।८०।।
शटी सटी च कर्चूरः परो गन्धपलाशकः ।
हिंस्रा काकादनी काकाऽन्या स्थूला गृध्रनख्यपि ।।८१।।
वेल्लं विडंगं कृमिजित् जन्तुघ्नं कृमिहार्यपि ।
वाराही शूकरी तस्या कन्दः शबरकन्दकः ।।८२।।
पुनर्नवस्तु वृश्चीवोऽन्यो वर्षाभूः शिवाटिका ।
वेतसो वंजुलोऽन्यस्तु विदुलो निचुलोऽम्बुजः ।।८३।।

।। इति हृदयदीपके द्विपादवर्गः ।।

स्वर्णक्षीरी हेमदुग्धा हंसपादी त्रिपाद्यपि ।
नीलिनी नीलिका नीलो बिल्वं श्रीःश्रीफलं तथा ।।८४।।

---

१. कट्फलोलके[१] २. श्रीवासस्तु दधिः श्याह्वः श्रीवेष्टः श्रीनिवेशकः[१]
३. षधिश्च[२] ४. श्लेष्मान्तः कर्बुरोद्दाली श्लेष्मान्तकोऽर्बुदाकारः[३]
५. तारः[१] ६. पिचुमन्दः स्यादरिष्टो निम्बो द्रेक्का महानिम्बः[३] ।

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

राजादनस्तु राजाह्वः सोमवल्कस्तु कट्फलः ।
वेल्लन्तरो वीरतरुर्जिंगिणी गुडमंजरी ॥८५॥
ज्योतिष्मती पीततैला सर्षपा राजिकासुरी ।
एलवालुकमैलेयं वृषपर्ण्याखुपर्ण्यपि ॥८६॥
भार्ङ्गी पद्मा च फञ्जी च कासघ्नः कासमर्दक ।
रास्ना तु सुरभिर्युक्ता मरिचं तीक्ष्णमूषणम् ॥८७॥
पिप्पलो बोधिरश्वत्थः सदाफल उदुम्बरः ।
हरेणू रेणुका कौन्ती धात्री त्वामलकी शिवा ॥८८॥
गोरोचना रोचनाह्वा ह्यश्वगन्धा हयाह्वया ।
मेषशृंग्यजशृंगी च कोली[1] घोण्टा बदर्यपि ॥८९॥
रूपिकाऽर्कोऽपरोऽलर्को मण्डूरः स्यादयोमलः[2] ।
नागदन्ती नागविन्ना ब्राह्मी तु ब्रह्मचारिणी ॥९०॥
रुजाकरस्त्वार्त्तगलो मोरटः क्षीरमोरटः ।
रोहीतकः पारिजातः करवीरोऽश्वमारकः ॥९१॥
आर्द्रकं शृंगवेरं च कोकिलाक्षः क्षुरेक्षुरौ ।
खपुरः कुन्दरुः[3] कुन्दुरिक्ष्वाली चेक्षुवालिका ॥९२॥
चव्यं कोला च चविका सुषवी कारवेल्लिका ।
मालती सुमना जाती मदयन्ती तु मल्लिका ॥९३॥
तिन्तिडीकं तु वृक्षाम्लं कलिवृक्षो विभीतकः ।
भण्डी शिरीषः शुकद्रुः[4] स्वस्तिकः सुनिषण्णकः ॥९४॥
हिरण्यपुष्पी खर्जूरी मुशली तालमूलिका ।
तिलपर्णी वर्वरकस्तापसद्रुम इंगुदी ॥९५॥
जातिपत्री[5] जातिकोशो दर्पः कस्तूरिकामदः ।
कुम्भयोनिरगस्त्यश्च माधवी त्वतिमुक्तकः[6] ॥९६॥
दण्डोत्पला सहदेवी गोजिह्वा दार्वीपत्रिका ।
द्राक्षा मृद्वी मधुफला[7] जोंगकस्त्वगुरुर्लघुः[8] ॥९७॥
तेजोह्वा तेजोवती तेजनी च ।
सप्ताह्वः स्यात् शारदः सप्तपर्णः ॥
त्रायन्ती स्यात् पालिनी त्रायमाणा ।
पृथ्वीका स्यात् कारवी वाष्पिका च ॥९८॥

---

१. कोलिः[1] २. मलम्[1] ३. कुन्दुरु[1] ४. शूकद्रुः[2,3] ५. जातिपत्र[1]
६. का[2,3] ७. मधुफली[1] ८. जोंगको योऽगुरुर्लघुः[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

गिरिकर्णी त्वश्वखुरः आम्रातः स्यात् कपीतनः।
तालीशपत्रं तालीशं कर्पूरो घनसारकः ॥९९॥
पुन्नागः पुन्नामा प्रसारणी स्यात् कटम्भरा[1] सरणी।
तुत्थं त्वमृतासंगं मयनं[2] सिक्थं मधूच्छिष्टम् ॥१००॥
जम्बूर्नादेय्यपरा वासा वृष आटरूषसिंहास्यौ।
दर्भः कुशोऽपरः क्षुद्रः पतंगन्तु कुचन्दनम् ॥१०१॥
कदलीफलं तु मोचं[3] तमालपत्रं दलं पत्रम्।
मूलं ग्रन्थिः कणामूलं पाठैकैषी कुचेलिका ॥१०२॥
चिंचाऽम्लिका चुक्रिका[4] च चांगेरी चुक्रिकाऽम्लिका।
भद्रोत्कटः सूर्यशिखः कुरूढः[5] शितिवारकः ॥१०३॥
सौवर्चलं तु रुचकं पीतद्रुः पीतदारु च।
मुद्गपर्णी क्षुद्रसहा माषपर्णी महासहा ॥१०४॥
दन्ती निकुम्भोऽप्यपरा द्रवन्ती
दीप्योऽजमोदा च यवानिका च।
तिक्तोत्तमा स्यात् कटुका पटोली
लाक्षात्वलक्तः क्रमिजा जतु स्यात् ॥१०५॥
पुष्पांजनं रीतिपुष्पं च पुष्पं स्यात् सातला सप्तला चर्मसाह्वा।
शैवालकः शैवलस्तोयशूकः स्यात् पारदोऽथो रसेन्द्रो रसाग्र्यः ॥१०६॥
जीवन्ती शाकवरा सुरसा तुलसी परा कृष्णा।
ताप्यो माक्षिकधातुः खरपशुगंधाजगंधाजा[6] ॥१०७॥
स्यात् मार्कवो भृंगरजश्च भृंगो
जलोद्भवो वारिचरश्च शंखः।
स्यात् कीरनासा नलिका शुकाह्वा
स्याल्लाङ्गली लांगलिका विशल्या ॥१०८॥
कुम्भी मानतरुर्मदातु मदनीयहेतुधातक्यौ।
नन्दी नन्दीवृक्षो दधि च दधित्थं कपित्थं च[7] ॥१०९॥
चित्रफला तु त्रपुषी मूलकपोता तु मूलकं बालम्।
त्वक् चोचकं वरागं गोदन्तस्ताल आलहरितालौ ॥११०॥
शालूको जलकन्दो वयनी कार्पासिका च शणपुष्पी।
बिम्बी तु पीलुपर्णी जीमूतो देवदालिका वेणी ॥१११॥

---

१. कगम्भरी[1] २. मयण[4] ३. मोचा[1] ४. चक्रिका[1] ५. कुरूटः[3] ६. पशुगन्धा बर्बराजगन्धाजा[2,3] ७. दधिनामा च दधित्थं कपित्थं च[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

तामलक्यजटा भूधात्र्यास्फोतः कोविदारकः।
शिग्रुर्जं श्वेतमरिचं क्षारको वञ्जुलष्कलिः ॥११२॥
मेदा परा महामेदा विषाण्यर्षभको वृषः[1] ॥

॥ इति हृदयदोपके एकपादवर्गः ॥

तिनिशः स्यन्दनो दूर्वा शाद्वलं[2] बीजकोऽसनः ॥११३॥
रसोनो लशुनो हिंगु रामठं लवणं पटु।
पीलुस्तीक्ष्णतरुर्लक्ष्मी शमी तैलफलस्तिलः ॥११४॥
लट्वा कुसुम्भो वसुको बूकःपोटगलो[3] नलः।
तिन्दुकं विरला पाक्यं विडं पोतक्युपोदिका[4] ॥११५॥
पद्माक्षः पद्मकोऽशोको गतशोक उमातसी।
गुन्द्रैरका शंखपुष्पी शंखा चण्डा तु कोपना ॥११६॥
भूतीकं[5] भूस्तृणं तालस्तलो ध्यामं तु कत्तृणम्[6] ।
तैलं तुरुष्कः शाखोटो गोजिह्वा चारशल्लकी ॥११७॥
कम्पिल्लो रंजनो वंगं त्रपु न्यग्रोधको वटः।
रूप्यं तु रजतं ताम्रं शुल्वं सीसं भुजंगमम्[7] ॥११८॥
कुन्दं माघ्यन्तु[8] चोन्मत्तो धतूरः सूरणः कन्दः।

॥ इति हृदयदीपके द्विनामवर्गः ॥

शंखिनी जीवको दाडिमः[9] शिशंपा,
कंगुकः कच्छुरा चोरको लक्ष्मणा ॥
ऊषकः कुक्कुटी पर्पटो रोहिषो,
वास्तुको गृजंनं किंशुकस्तुम्बुरुः ॥११९॥
ऋद्धिर्वृद्धिर्वृश्चिकाली मधूक,
शाकः शालश्छागकर्णोऽश्वकर्णः।
भूर्ज्जः काशो ब्रह्मसोमा प्रियालः,
प्लक्षो गुन्द्रः काकजंघा पलाण्डुः ॥१२०॥
वेत्रोंऽकोल्लस्तिलककतकौ काकनासा यवानी,
स्पृक्काम्बष्ठा क्षवकवरुणौ पारिभद्रो लवंगः।
भव्यं सूषा करभहपुषे तण्डुलीयः फणिज्ज:-
सोमश्चंचु पनसनलिके कालशाकः करीरः ॥१२१॥

१. विषास्यर्षभको वृषः[2], विषाण्वृषभको वृषः[3] २. शाद्वलं[2,3] ३. वु[1] व[3] ४. दको[2] ५. भूतिक[3], ६. कट्तृणम्[2,3] ७. वम्[3] ८. कुन्दो माघ्यः[2] ९. दाडिमं[2,3]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

धन्वनः खरबुको[1] विषमुष्टिः केबुकः[2] शणशरौ शरपुंखा ।
बल्वजो मदनकः शणपुष्पी यूथिका धवसुरे करमर्दी ॥१२२॥
पत्तूरः खर्जूरः कशेरुमत्स्याक्षकोऽक्षोटः ।
कौशाम्बः स्थौणेयं मोहनवल्ली [3]परुषश्च ंगाटौ ॥१२३॥
वृक्षादनी बर्हिशिखा कूष्माण्डोऽरिष्टको हरः ।
बस्तान्त्री [4]कांचनोऽश्मन्तः कर्कोस्त्यु त्तरवारुणी ॥१२४॥
विषाणिकाजलोमी गोलोमी रामा कुलत्थकः ।
शेफाली पिचुकैर्वारु[5] चिर्भिटं नृत्यकुडंकः[6] ॥१२५॥
पालेवतं वरुणको मुंजातं विषदूषिका ।
गवेधुका च गोणीका वार्त्ताकी च सहोच्चटा[7] ॥१२६॥
चाम्पेय आभा लामज्जो[8] हिज्जलो वृद्धदारकः ।
मुचकुन्दः कर्णमोटा[9] बब्बुलो[10] हिलमोचिका ॥१२ ॥

॥ इति हृदयदीपके एकनामवर्गः ॥

कोशातकी क्ष्वेडवेधधामार्गवपटोलिषु ।
स्थिरा गुहा मुद्गपर्णी माषपर्ण्याखुपर्ण्यपि ॥१२८॥
पलाशः किंशुके शट्यां राठत्रिफलयोः फलम् ।
वीरा विदारिकाकोल्योः चोचं त्वङ्नालिकेरयोः ॥१२९॥
पदवी सहदेवायां नागबलायां सूर्पपर्णी तु ।
स्यान्मुद्गमाषपर्ण्यौ लोहं त्वगुरावयःसूक्तम् ॥१३०॥
मधु मार्द्वीके क्षौद्रे[11] शिलाजमिन्द्रजतुनि शैलेये[12] ।
तिक्ता करंजिकाकट्व्योः[13]केशरमञ्जा[14] हिकेशरयोः ॥१३१॥
भृंगं त्वङ्मार्कवयोरस्मृता छिन्नाहरीतक्योः ॥१३२॥

॥ इति हृदयदीपके नानार्थवर्गः ॥

पानीयं जलमापस्तोयं सलिलं वनं वारि[15] ।
अम्भोऽम्बु नीरसुदकं [16]दुग्धं क्षीरं पयः स्त्रियाः स्तन्यम् ॥१३३॥
पीयूषो नवदुग्धं सप्ताहान् मोरणं सलिनम् ।
दधिकूचीका दध्ना पक्वं तक्रेण तक्रकूचिका पक्वम ॥१३४॥

---

१. खरबुका[1] २. केचुकः[1] ३. परुषक[1] ४. कंचटो[3] ५. कर्कारुः[3] ६. कत्[1] ७. सहलोच्चटा[3] ८. लामज्जं[3] ९. कर्णपोटा[2], कर्णमोंटा[1] १०. बद्दलो[3] ११. मधुमाध्वीके क्षौद्रम्[4] १२. शैलेन्द्रजतुनि शिलाजम्[2,3] १३. करंजि-काद्याः[3] १४. मज्जा[1,2,3] १५. तोयं घनरसोदकं वारि,[3] तोयं वनं दकं वारि[2] १६. अम्भश्च नीरमुदकं[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

पिण्डस्तयोः किलाटो दधिमण्डो मस्त्वजातं दधि मंदम् ।
दध्युत्तरो दधिसरो दध्यग्रः कट्वरो दधिस्नेहः ॥१३५॥
दण्डाहतं कालशेयं गोरसः पादवारि तु[1] ।
तक्रमर्धा[2]म्बूदश्वित्रन्निर्जलं मथितं मतम् ॥१३६॥
घृतमाज्यं हविः सर्पिः कटुतैलं तु सार्षपम् ।
वसा शुद्धामिषस्नेहो मज्जा स्नेहोऽस्थिसंभवः ॥१३७॥
प्रसन्ना तु सुरामण्डो मदिरा वारुणी सुरा ।
पक्वशीतरसौ सीधू पक्वामेक्षुरसौ क्रमात् ॥१३८॥
शार्करमाधवगौड़ाः सितामधुगुड़ैः सधातकीतोयैः ।
मार्द्वीकं मृद्वीकामद्यं धान्यासवस्तु मैरेयः ॥१३९॥
गुडमधुकांजिकमस्तुद्विरुत्तरं धान्यगं त्रिदिनम् ।
शुक्तं चुक्रं चान्यन्मधुशुक्तं पिप्पलीमधुमत् ॥१४०॥
जम्वीररसो[3] मासं धान्यस्थः क्षौद्रभाण्डस्थः ।
धान्यैरवन्तिसोमं धान्याम्लं कांजिकारनाले च ॥१४१॥
गोधूमैः सौवीरं यवैस्तुषोदमथ शाण्डाकी ।
स्यात्कन्दमूलमुद्गादिजवटकै र्गोजलं तु गोमूत्रम् ॥१४२॥
मण्डोऽसिक्थः ससिक्था पेया परिसिक्थका यवागूश्च ।
घनसिक्था तु विलेपी परिस्रुतस्त्वोदनो भक्तः ॥१४३॥
तिलतण्डुलैस्तु कृशरा यूषो मुद्गै रसो मांसैः ।
मूलैः फलैरपि खलः काम्बलिकोऽसौ समांशकट्वम्लः[4] ॥१४४॥
यूषाद्यास्त्वकृतकृताः कटुलवणस्नेहहीनयुताः ।
ज्ञेया दकलावणिकाः स्वच्छाः स्वल्पद्रवा सलवणास्ते ॥१४५॥
सितामध्वादिमधुरा रागास्तत्राच्छकान्तयः :
ते साम्लाः खाडवा लेह्याः पेयाश्चांशुकगालिताः ॥१४६॥
सिताचतुर्जातमधूषणाढ्यं दधि प्रघृष्टं सुरसा[5]रसाला ।
सुस्विन्नपिष्टं पिशितं गुडाज्यव्योषान्वितं स्यादिह वेसवारः ॥१४७॥
शालिर्यवश्चार्द्रशूकधान्यं गोधूमशिम्बिकाः ।
भृष्टाः क्रमाल्लाजधानापृथुकोलुम्बिकौलुकाः ॥१४८॥

---

१. दण्डाहतं कालसेयमरिष्टं पादवारि तु[4] २. मर्धाम्भौ[3] ३. जम्बीरजरसो[2,3] ४. समांस[1,3] ५. सुरसं[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

कुल्माषोऽर्धस्विन्नधाम्यं चूर्णं गोधूमजं समित् ।
उदमन्थस्तु शीताम्बुप्लुताज्याक्तास्तु सक्तवः[१] ॥१४९॥
उत्कारिका पूपलिका पूपोऽपूपस्तु पिष्टजाः ।
तिलकुट्टस्तु[२] पिण्याकः पललं तिलपिष्टकम् ॥१५०॥
वल्लूरमामिषं शुष्कं शूल्यं शूलेन पाचितम् ।
मत्स्यस्य पोतकः स्वल्पो ज्ञेयः कटुकमत्स्यकः ॥१५१॥
पटलं नक्तजं प्लोतं सौत्रं कार्पासजं पिचु ।
नितम्बतालुशंखांसशिरोजान्वस्थिगण्डजम् ॥१५२॥
कपालं तरुणं घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषजम् ।
वलयं पृष्ठहृत्पार्श्वे त्वन्यन्नलकमद्विजम् ॥१५३॥
षड्भिः षडधरणश्चूर्णः पाठाद्यैः कुष्ठ ईरितः ।
षडंगं शृतशीताम्बु घनाद्यैस्तृष्यति ज्वरे ॥१५४॥
पाण्डूक्तं नवकं तुल्यं लोहचूर्णं नवायसम् ।
गुदरुग्भ्रंशयोरुक्तादम्लमेकं घृतं द्वयात् ॥१५५॥
विडालको बहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते ।
प्रत्यंजनं तीक्ष्णतप्ते [३]चूर्णो नेत्रप्रसादनः ॥१५६॥
फलवर्त्तिर्गुदे क्षेप्या वर्त्तिर्मलविशोधनी ।
पत्रकल्कः सिद्धतैले क्षेप्यः कल्कोऽतिगन्धकृत् ॥१५७॥
संस्तरः प्रस्तरः स्वेदो नाड्याख्यो धूमवक्त्रतः ।
पिण्डस्वेदः संकराख्यो भेदास्ते त्रय[४] ऊष्मणः ॥१५८॥
धूमः प्रायोगिको मध्यो मध्यमः शमनस्तथा ।
शोधनो रोपणस्तीक्ष्णो बृंहणः स्नेहनो मृदुः ॥१५९॥
दृक्सेकस्त्वाश्चोतनं स्नेहबस्तिरनुवासः[५] ।
आस्थापनं निरूहं स्यान्नस्यकर्म तु नावनम् ॥१६०॥
पंचांगं तु तरोर्मूलवल्कपुष्पफलच्छदैः ।
दशांगं रसनिर्याससारकण्टकवृन्तवत् ॥१६१॥

---

१. मन्थस्तर्पणशीताम्बुप्लुताज्याक्तास्तु सक्तव:[३] २. तिलकल्कस्तु[२] तिलकिट्टस्तु[१] ३. तीक्ष्णतमे[२,३] ४. तत्र[२] ५. रन्वासक:[१] रनुवासनम्[२]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

जीवनीयो मधुरकैर्जीवनो मधुरो गणः ।
मिश्रैः शूकशिम्बी[1]धान्यैरोदनो मिश्रकौदनः ॥१६२॥

भूतौदनो दधिनिशासक्तुलाजातिलान्वितः ।
यवैस्तु यावको वाट्यः परमान्नं तु पायसम् ॥१६३॥

क्षीरिणः पिप्पलप्लक्षवटोदुम्बरवेतसाः ।
कपित्थचिंचावृक्षाम्लदाडिमं चतुरम्लकम्[2] ॥१६४॥

दाहः सर्वाङ्गसन्ताप ओषस्त्वरतिघर्मवान् ।
प्लोषोऽर्चिषो विदग्धेऽङ्गे विदाहः सन्धिपाणिषु ॥१६५॥

दवस्तु मुखताल्वोष्ठे ऊषा त्रिषगरादिषु ।
धूमायनं शिरोग्रीवाकण्ठतालुषु धूमकः ॥१६६॥

अम्लकस्त्वम्लः उद्गारः सान्तर्दाहः सतृड्व्यथः ।
हृल्लासो हृदयादिषु व्यथा कटूववुनिर्गमः ॥१६७॥

उत्क्लेशः पाकतो मन्दा दोषाणां स्वाशयाच्च्युतिः ।
तृप्त्येवान्नास्पृहा तृप्तिरुदर्द शीतवेपथुः ॥१६८॥

श्रमोऽनायासजः श्वासः क्लमो नेत्रांगबाधनः ।
वस्त्रखण्डमयी पाली व्रणे कवलिका मता ॥१६९॥

विकेशिका सूत्रवर्त्तिः कुशा वंशादिकम्बिका ।
शिखरं चिरसंस्थस्य द्रवस्योपरि पीठिका[3] ॥१७०॥

किक्कसं शूकवत्तोदो बलिर्वस्तिस्तनोदरे ।
संसर्जनं तु संसर्गी शुद्धे पेयादिकः क्रमः ॥१७१॥

निःश्वासस्तु[4] निश्वसनं बिम्बिसी तु प्रवाहिका ।
स्नेहमात्रोत्तमाऽनन्ना प्राग्भक्तो ह्यवपीडकः[5] ॥१७२॥

जलार्द्र व्यजनं चार्द्रमुत्क्षेपो बहिरम्बुमुक्[6] ।
मानः[7] षोडशिका किंचित् द्रोणो राशिश्च नल्वणः ॥१७३॥

पंचकर्म वमीरेकौ निरुहोऽन्वासनावने ।
द्रव्याक्षं पानपेया[8]दावप्रस्थेऽर्धस्थितं पचेत् ॥१७४॥

---

१. शिम्बी   २. रम्लकः[2]   ३. पीटिका,[1] पोडिका[4]
४. निःश्वासको[3]   ५. भक्तश्चावपोडकः[3]   ६. बहिपत्रजः[3]
७. कर्षः[3]   ८. यूषा[3]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

मृद्वादौ चतुरष्टषोडशगुणं द्रव्येऽम्बु देयं क्रमात् ।
मध्योक्तं त्विह मृद्वमृद्वतिशयान्मृद्वौषधीसंकरे ॥
द्रव्यादष्टगुणं चतुर्गुणजलं क्षीरं पचेदप्क्षयात् ।
[1]सर्पिस्तैलगुडादि नैकदिवसे तच्चोषितं चोत्तमम् ॥१७५॥

॥ इति हृदयदीपके मिश्रकवर्गः ॥

यो वैद्यवन्द्यपदकेशववैद्यसूनु
विद्वज्जनार्चितधनेश्वरहृद्यशिष्यः[2] ।
स स्वल्पवाग्भटकृतिप्रभृतिप्रकाशं[3],
चक्रे निघण्टुममलं द्विजवोपदेवः[4] ॥१७६॥

१. स्नेह[5] २. भट्ट[3] ३. कृते प्रभृते[1] ४. कवि[3]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

१. द्रव्यानुक्रमणी

Index of drugs

	श्लोकसंख्या
अक्षोट	१२३
अगस्त्य	९६
अगुरु	९७
अग्निमन्थ	३४–३५
अंकोल	१२१
अजगन्धा	१०८
अजमोदा	१०५
अजलोमी	१२५
अतसी	११६
अतिबला	५४
अतिविषा	३१–३२
अपामार्ग	२६
अम्बष्ठा	१२८
अम्लवेतस	२९
अरिष्टक	१२४
अर्क	९०
अर्जक	६४
अर्जुन	६१
अलर्क	९०
अशोक	११६
अश्मन्तक	१२५
अश्वकर्ण	१२०
अश्वगन्धा	८९
अश्वत्थ	८८
असन	११३
अस्थिसंहार	७५
आखुपर्णी	८६
आभा	१२७
आमलकी	६८–८८
आम्र	७१
आम्रात	९९
आरग्वध	२४
आर्त्तगल	९१
आर्द्रक	९२
आस्फोत	११२
इक्षुबालिका	९२
इंगुदी	९५
इन्द्रयव	३३–३४
इन्द्रवारुणी	९
इरिमेद	७८
उच्चटा	१२७
उत्तरवारुणी	१२५
उदुम्बर	८८
उपकुंचिका	६५
उपोदिका	११५
उशीर	५८
ऊषक	१२०
ऋद्धि	१२०
ऋषभक	११३
एरका	११६
एरण्ड	१९
एर्वारु	१२६

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
एलवालुक	८६	काकमाची	७७
एला	४५	काकाण्डोला	१२
कंकोल	७१	काकोली	३५
कंगुक	११९	कांचन	१२५
कच्छुरा	,,	कारवी	९८
कटभी	६२	कारवेल्लका	९३
कटुका	२८–२९	कालशाक	१२२
कट्फल	८५	कालीयक	१५
कण्टकारी	५	काश	१२१
कतक	१२१	कासमर्द	८७
कत्तृण	११७	कासीस	५७
कदम्ब	७९	क्रिणिही	६२
कदली	१०२	किंशुक	१२०
कपिकच्छू	१२।	किराततिक्त	६१
कपित्थ	११०	कुक्कुटी	१२०
कमल	४४	कुंकुम	७२
कम्पिल्ल	११८	कुटज	४६
करवीर	९१	कुटन्नट	५७
करभ	१२२	कुठेरक	६४
करमर्दी	१२३	कुन्द	११९
करीर	१२२	कुन्दरु	९२
कर्कटशृंगी	२७	कुम्भी	१०९
कर्कोटी	१२५	कुलत्थ	१२५
कर्णमोटा	१२८	कुलहल	५३
कर्पूर	८१–९९	कुश	१०१
कशेरु	१२३	कुष्ठ	५०
कस्तूरिका	९६	कुसुम्भ	११५
क्षवक	१२१	कूष्माण्ड	१२४
क्षीरकाकोली	३५	कृतवेधन	३९–४०
काकजंघा	१२१	केवुक	१२२
काकनासा	१२१	कोकिलाक्ष	९२

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या
कोविदारक	११२
कोद्रव	५२
कोशाम्ब	१२३
खदिर	७९
खरबुक	१२२
खर्जूर	१२३
खर्जूरी	९५
गन्धक	४१
गम्भारी	५९
गवेधुक	१२७
गिरिकर्णी	९९
गुग्गुलु	७३
गुञ्जा	३६-३७
गुडूची	२२
गुन्द्र	१२०
गृञ्जन	११९
गैरिक	७६
गोक्षुर	६२
गोजिह्वा	९७, ११७
गोणीका	१२६
गोरोचना	८९
गोलोमी	१२५
चक्रमर्द	७७
चञ्चु	१२१
चण्डा	११६
चन्दन	११५
चव्य	९३
चाङ्गेरी	१०३
चाम्पेय	१२७
चिञ्चा	१०३
चित्रक	२५-२६

	श्लोकसंख्या
चिर्भिट	१२५
चोरक	११२
छागकर्ण	१२०
जम्बू	१०१
जातिपत्री	९६
जाती	९३
जिंगिणी	८५
जीरक	६५
जीवक	११९
जीवन्ती	१०७
ज्योतिष्मती	८६
तगर	५१
तण्डुलीय	१२२
तमालपत्र	१०२
ताम्र	११८
ताल	११७
तालीशपत्र	९९
तिनिश	११३
तिन्दुक	११५
तिल	११४
तिलक	१२१
तिलपर्णी	९५
तिल्वक	४
तुत्थ	१००
तुम्बरु	१२०
तुरुष्क	११७
तुलसी	१०७
तेजोवती	९८
त्रपुषी	११०
त्रायमाणा	९८
त्रिकटु	४९

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
त्रिफला	४९	निचुल	८३
त्रिवृत्	८	निम्ब	८०
त्वक्	१११	निर्गुण्डी	६४
दन्ती	१०५	नीप	७९
दमनक	१२३	नीलिनी	८४
दर्भ	१०१	नीलोत्पल	४३
दाडिम	११९	नृत्यकुण्डक	१२६
दारुहरिद्रा	७	पटोली	१०५
दुग्धिका	४६,७४	पतंग	१०१
दूर्वा	११३	पत्तूर	१२३
देवदारु	२४,२५	पद्मक	११६
देवदाली	११२	पद्मकेशर	६६
द्रवन्ती	१०५	पनस	१२१
द्राक्षा	९७	परुष (क)	१२३
द्रोणपुष्पी	५४	पर्पटी	११९
धत्तूर	११९	पलाण्डु	१२०
धन्वन	१२२	पाठा	१०२
धन्वयास	१८	पारद	१०६
धव	१२३	पारिभद्र	१२१
धातकी	१०९	पालेवत	१२६
धान्यक	५८	पाषाणभिद् (भेद)	६३
धामार्गव	४०	पिप्पली	६
नक्तमाल	११	पिप्पलीमूल	६,१०२
नख	६७	पिचुक	१२५
नन्दीवृक्ष	११०	पीतदारु	१०४
नल	११५	पीलु	११४
नलिका	१०९, १२२	पुनर्नवा	८३
नाकुली	१७	पुन्नाग	१००
नागकेशर	३०—३१	पुष्करमूल	४७
नागदन्ती	९०	पुष्पांजन	१०६
नागबला	५४	पूग	५५

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
पूतिकरंज	१०६	भृंगराज	१०८
पृश्निपर्णी	१०	मञ्जिष्ठा	१६
प्रपौण्डरीक	५९	मण्डूकपर्णी	२०
प्रसारिणी	१००	मण्डूर	९०
प्रियंगु	५५	मत्स्याक्ष	१२३
प्रियाल	१२१	मदन	४५
प्लक्ष	१२१	मदयन्ती	९३
फणिज्ज	१२२	मधु	५०
फल्गु	७०	मधुयष्टी	३
वदर	८०	मधुरा	३६
बदरी	८९	मधूक	१२०
बब्बूल	१२८	मधूच्छिष्ट	१००
बर्हिशिखा	१२४	मनःशिला	७४
बला	५४	महानिम्ब	८०
बल्वज	१२२	महामेदा	११३
बस्तान्त्री	१२४	मरिच	८७
बाकुची	३७-३८	माक्षिक	१०७
बिम्बी	१११	मातुलुंग	३०
बिल्व	६९-८४	माधवी	९६
बृहती	५	मांसी	४०-४१
बोल	५६	माषपर्णी	१०४
ब्रह्मसुवर्चला	२०	मुचकुंद	१२८
ब्रह्मसोमा	१२०	मुञ्जात	१२६
ब्राह्मी	९०	मुण्डी	५३
भद्रोत्कट	१०३	मुद्गपर्णी	१०४
भल्लातक	७५	मुरा	१२२
भव्य	१२२	मुशली	९५
भार्ङ्गी	८७	मुस्त	६५
भूतीक	११७	मूर्वा	४७
भूधात्री	११२	मूलक	११०
भूर्ज	१२१	मेदा	११३

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
मेषशृंगी	८९	वर्षाभू	८२
मोचरस	६८	वसुक	११५
मोरट	९१	वाराही	८३
मोहनवल्ली	१२३	वार्त्ताकी	१२७
यवक्षार	३८	वासा	१०१
यवानिका	१०५,१२१	वास्तुक	१२०
यवास	१८	विकंकत	६०
यूथिका	१२३	विड	११५
रजत	११८	विडंग	८२
रसांजन	२१	विदारिका	५२
राजादन	८५	विभीतक	९४
राजिका	८६	विषदूषिका	११६
रामा	१२५	विषमुष्टि	१२२
रास्ना	८७	विषाणिका	१२५
रोध्र	४	वीरतरु	८५
रोहिष	१२०	वृक्षादनीं	१२४
रोहीतक	९१	वृक्षाम्ल	९४
लक्ष्मणा	११९	वृद्धदारक	१२७
लज्जालु	६६	वृद्धि	१२०
लवङ्ग	१२१	वृश्चिकाली	१२०
लवण	११४	वेतस	८३
लशुन	११४	वेत्र	१३१
लाक्षा	१०५	व्याघ्रनख	६७
लाङ्गलिका	१०९	शंख	१०८
लामज्ज	१२७	शंखपुष्पी	११६
वकुल	११२	शंखिनी	११९
वंग	११८	शण	१२२
वचा	४२, ४३	शणपुष्पी	१२३
वट	११८	शतपुष्पा	३६
वंशलोचन	२७-२८	शतावरी	१४
वरुण	१२६	शमी	११४

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
शर	१२२	सीस	११८
शरपुंखा	१२२	सुनिषण्णक	९४
शाक	१२०	सूरण	११९
शाखोट	११७	सूषा	१२२
शार्ङ्गेष्ठा	६०	सैन्धव	५१
शाल	१२०	सैरेयक	३३
शालनिर्यास	४२	सोम	१२२
शालिपर्णी	१०	सौराष्ट्री	६७
शालूक	१११	सौवर्चल	१०४
शितिवारक	१०३	सौवीरांजन	७१
शिंशपा	११९	स्थौणेय	१२४
शिरीष	९३	स्नुही	४८
शिलाजतु	३२	स्पृक्का	१२१
शुण्ठी	६९	स्रोतोंजन	२१
शृङ्गाटक	१२४	स्वर्जिकाक्षार	३८
शेफाली	१२६	स्वर्ण	२३
शैवाल	१०७	स्वर्णक्षीरी	८४
शोभांजन	३९	हपुषा	१२२
श्योनाक	६३	हंसपादी	८४
श्रीवेष्ट	७२	हर	१२५
श्लेष्मातक	७६	हरिताल	१११
श्वेतमरिच	११२	हरिद्रा	७
सप्तपर्ण	९८	हरीतकी	७०
सप्तला	१०६	हरेणु	८८
समुद्रफेन	७८	हिज्जल	१२७
सर्षप	४८	हिंगु	१०४
सहदेवी	९७	हिंस्रा	८९
सहा	१२७	हिलमोचिका	१२८
सारिवा	१३	ह्रीवेर	५६
सिता	७९		

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

२. पर्यायपदानुक्रमणी

Index of Synonyms

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
अ		अब्धिकफ	७८
अक्षिभैषज्य	४	अभय	५८
अक्षोट	१२३	अभया	७४
अगस्त्य	९६	अभीरु	१४
अगुरु	९७	अमरा	७५
अग्नि	२५	अमृणाल	५८
अग्निमन्थ	३४	अमृतवल्ली	२२
अङ्कोल	१२१	अमृता	२२, १३२
अजगन्धा	१०८	अमृतासंग	१००
अजटा	१०५	अम्बष्ठा	१२१
अजमोदा	१०५	अम्बु	५६, १३३
अजलोमी	१२५	अम्बुज	८०
अजशृंगी	८९	अम्बुद	६५
अजा	१०८	अम्भस्	१३३
अतसी	११६	अम्भोज	४४
अतिमुक्तक	९६	अम्भोद	६५
अतिबला	५४	अम्लक	२९, १६७
अतिविषा	३२	अम्लघृत	१५५
अतिगुहा	१०	अम्लवेतस	२९
अतिछत्रा	३६	अम्लिका	१०३
अनन्त	१८	अंशुमती	१०
अनल	७५	अयस्	१३१
अनुवास	१६०	अयोमल	९०
अन्वास	१७४	अरणी	३४
अप्	१३३	अरलु	६३
अपामार्ग	२६	अरविन्द	४८
अपूप	१५०	अरिमेद	७८
अब्ज	१३२	अरिष्ट	८०
अब्द	६५	अरिष्टक	१२४

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या
अरुणा	३१
अरुष्कर	७५
अर्क	९०
अर्कपुष्पी	७४
अर्कभक्ता	२०
अर्जक	६४
अर्जुन	६१
अर्णवमल	७८
अलक्त	१०६
अलर्क	९०
अलाबु	४६
अल्लका	५८
अवन्तिसोम	१४१
अवपीडक	१७२
अवल्गुज	३८
अशोक	११६
अशोकरोहिणी	२९
अश्मज	३२
अश्मन्त	१२५
अश्वकर्ण	१२०
अश्वखुर	९९
अश्वगंधा	८९
अश्वत्थ	८८
अश्वमारक	९१
असन	११३
असित	३३
अस्तृक्	७२
अस्थिसंहार	७५
अहिकेशर	१३२
आ	
आखुपर्णी	८६, १२९
आघाट	२६

	श्लोकसंख्या
आज्य	१३७
आटरुष	१०१
आढकी	६७
आत्मगुप्ता	१२
आभा	१२८
आमण्ड	१९
आमय	५०
आमलकी	६८, ८८
आमिष	१५१
आम्र	७१
आम्रात	९९
आरग्वध	२४
आरनाल	१४१
आरेवत	२४
आर्त्तगल	९१
आर्द्र	६९
आर्द्रक	९२
आर्द्रिका	५८
आल	१११
आश्च्योतन	१६०
आसुरी	८६
आस्थापन	१६०
आस्फोत	१०५
इ	
इक्षुर	९२
इक्षुवालिका	९२
इक्ष्वाकु	४६
इक्ष्वाली	९२
इङ्गुदी	९५
इन्दुराजी	३७
इन्दुशकला	३१
इन्द्रजतु	३२, १३१

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

	श्लोकसंख्या
इन्द्रतरु	६१
इन्द्रबीज	३४
इन्द्रयव	३४
इन्द्रवारुणी	९
इन्द्रसुरा	९
इभ	३१
इरिम	७८
इरिमेद	७८
उ	
उग्रगन्धा	४२
उग्रा	४३
उच्चटा	१२७
उत्कारिका	१४९
उत्क्लेश	१६८
उत्क्षेप	१७३
उत्तरवारुणी	१२५
उत्तुण्डकी	६०
उत्पलसारिवा	१३
उदक	१३३
उदकीर्य	११
उदमन्थ	१४९
उदश्वित्	१२६
उदीच्य	५६
उदुम्बर	
उद्दाल	५५, ७६
उद्धर्ष	१६८
उन्मत्त	११९
उपकुंचिका	६५
उपकुल्या	६
उपलभेद	६३
उपोदिका	११५
उमा	११६

	श्लोकसंख्या
उशीर	५८
ऊ	
ऊषक	१२०
ऊषण	८७
ऊषा	११६
ऋ	
ऋद्धि	१२०
ऋषभक	११३
ए	
एकैषी	१०२
एडगज	७७
एरका	११६
एर्वारु	१२६
एलवालुक	८६
एला	४५
ऐ	
ऐन्द्री	९
ऐलेय	८६
ओ	
ओदन	१४३
ओष	१६५
औ	
औलुक	१४८
औलुम्बिक	१४८
क	
ककुभ	६१
कङ्कोल	७१
कङ्गुक	११९
कच्छुरा	११९
कटंकटेरी	७
कटभी	६२
कटम्भरा	१००
कटु	७१

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust
Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
कटुक	४९	करमर्दी	१२३
कटुकमत्स्यक	१५१	करवीर	९१
कटुका	२८, १०६	करहाट	४५
कटुतैल	१३७	करीर	१२१
कटुत्रय	४९	कवलिका	१६९
कटुरोहिणी	२८	कर्कटकी	२७
कट्फल	८५	कर्कटश्रृंगी	२७
कट्वंग	६३	कर्कटाख्य	२७
कट्वर	१३५	कर्कटी	६९
कट्वी	२९, १३१	कर्कन्धु	८०
कणा	६	कर्कोटी	१२५
कणामूल	१०२	कर्चूर	८१
कण्टकारिका	५	कर्णसोटा	१२८
कण्टकी	५	कर्पूर	९९
कण्डूकरी	१२	कर्बुर	७६
कतक	१२१	कलशी	१२
कत्तृण	११७	कलि	११२
कदम्ब	७९	कलिंग	३३
कदर	७९	कलिंगयव	३४
कदलीफल	१०२	कलिवृक्ष	९४
कनक	२३	कशेरु	१२३
कन्द	११९	कस्तूरिका	९६
कपाल	१५३	कह्लार	४३
कपिकच्छू	१२	काकजंघा	१२१
कपित्थ	११०	काकणन्ती	३६
कपीतन	९९	काकतिक्ता	६०
कपोतवंका	२०	काकनासा	१२१
कमल	४४	काकमाची	७७
कम्पिल्ल	११८	काका	८१
करञ्जिका	६०, १३२	काकाण्डा	१२
करभ	१२२	काकाण्डोला	१२

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
काकादनी	८१	किङ्किणी	६०
काकेदुम्बरिका	७०	किञ्जल्क	६२
काकोली	३५, १३०	किणिही	६२
कांक्षी	६७	किंशुक	१२०, १३०
कांचन	२३, १२५	किरात	६१
कांजिक	१४०, १४१	किराततिक्त	६१
काणा	३५	किलाट	१३५
कान्ता	५	कीरनासा	१०९
कामाची	७७	कुक्कुटी	१२०
कामाता	७७	कुङ्कुम	७२
काम्बलिक	१४४	कुचन्दन	१०१
काम्वोजिका	३७	कुचेलिका	१०२
कायस्था	३५	कुटज	४६
कारवी	९८	कुटजोद्भव	३३
कारवेल्लिका	९३	कुटन्नट	५७
कार्पासिका	१११	कुटरणा	८
कालमाल	६४	कुटिल	५१
कालशाक	१२२	कुठेरक	६४
कालशेय	. १२६	कुण्डली	२२
कालानुसारी	१३	कुत्सिताम्ब	७९
कालानुसार्य	५१	कुन्द	११९
कालीयक	१५	कुन्दु	९२
काश	१२१	कुन्दुरु	९२
काश्मरी	५९	कुमुद	४४
काश्मर्य	५८	कुम्भ	८
काश्मीर	७२	कुम्भयोनि	९६
काश्मीरज	७२	कुम्भी	१०९
कासमर्दक	८७	कुरण्ट	३३
कासघ्न	८७	कुरण्टक	३३
कासीस	५७	कुरूढ	१०३
किक्कस	१७१	कुलत्थक	१२५

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
कुलहल	५३	कोविदार	१०५
कुलीरशृङ्गी	२७	कोशवती	३९
कुलीरा	२७	कोशातकी	१२८
कुल्माष	१४९	कोशाम्ब	१२४
कुवलय	४३	कौन्ती	८८
कुश	१०१	कौशिक	७३
कुशा	१७०	क्रमुक	५५
कुष्ठ	५०	क्लम	१६९
कूष्माण्ड	१२४	क्लीतक	३
कुसुम्भ	११५	क्षवक	१२१
कुस्तुम्बुरी	५८	क्षार	३८
कृतवेधन	३९	क्षारक	११२
कृमिजा	१०६	क्षीर	१३३
कृमिजित्	८२	क्षीरकाकोली	३५
कृमिहारी	८२	क्षीरमोरट	९१
कृशरा	१४४	क्षीरविदारिका	५२
कृष्ण	६४	क्षीरशुक्ला	५२
कृष्णा	६	क्षीरिका	७४
कृष्णाजाजी	६५	क्षीरिणी	७४
केबुक	५५, १२२	क्षीरीवृक्ष	१६४
केशर	३१, १३२	क्षुद्रकुश	१०१
केशरी	३०	क्षुद्रसहा	१०४
केशी	४०	क्षुद्रा	५
कोकिलाक्ष	९२	क्षुर	९२
कोद्रव	५२	क्षौद्र	५०, १२८
कोपना	११६	क्षौद्रसाह्व	३
कोरदूष	५२	क्ष्वेड	३९, १२८
कोल	८०	ख	
कोलक	७१	खण्ड	७३
कोला	९३	ख.दर	७९
कोली	९८	खपुर	९२
		खरपशुगंधा	१०८

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या
खरबुक	१२२
खरमंजरी	२६
खर्जूर	१२३
खर्जूरी	९५
खल	१४४
खाडव	१४६
ग	
गजकृष्णा	६
गजचिर्भटी	९
गजाह्वा	६
गणिकारिका	३४
गण्डीर	४८
गतशोक	११६
गद	५०
गन्ध	४९
गन्धक	४१
गन्धनाकुली	१७
गन्धपलाशक	८१
गन्धपाषाण	४१
गन्धमांसी	४१
गन्धरस	५६
गन्धर्वहस्त	१९
गन्धर्वैरण्ड	१९
गन्धोपल	४१
गंभारी	५९
गवाक्षी	९
गवेधुका	१२७
गाङ्गेयी	६५
गायत्री	७९
गाल	४५
गिरिकदम्बक	७९
गिरिकर्णी	९९

	श्लोकसंख्या
गिरिज	३२
गिरिजाह्वय	३२
गिरिमालिका	४६
गिरिमृत्	७६
गुग्गुलु	७३
गुड	४८, १४०, १७५
गुडमंजरी	८५
गुडूची	२२
गुन्थ	१२१
गुन्द्र	११६
गुहा	१२९
गृञ्जन	१२०
गृध्रनखी	८१
गैरिक	७६
गोकण्टक	६२
गोक्षुर	६२
गोजिह्वा	९७, ११७
गोणीका	१२७
गोदन्त	१११
गोपकन्या	१३
गोपांगना	१३
गोपी	१३
गोमूत्र	१४२
गोरस	१३६
गोरोचना	८९
गौड	१४०
गौरी	७
ग्रन्थि	१०२
घ	
घनसारक	९९
घुणप्रिया	३१
घोण्टा	८२

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
घोण्टाफल	५५	चेतकी	७०
घोषवती	३६	चोच	१३०
घोष	३६	चोचक	१११
घृत	१३७	चोरक	११९
घन	६५	छ	
च		छत्रा	३९
चक्रमर्दक	७७	छागकर्ण	१२०
चक्राह्व	७७	छिन्ना	२२, १३२
चञ्चु	१२२	छिन्नोद्भवा	२२
चण्डा	११६	ज	
चतुरङ्गुल	२४	जटा	४०
चतुरम्लक	१६४	जटिला	४०
चन्दन	१५	जतु	३२, १०३
चन्द्रलेखा	३८	जन्तुघ्न	८२
चपला	६	जम्बू	१०२
चर्मसाह्वा	१०६	जया	३५
चविका	९३	जयन्ती	३५
चव्य	९३	जरण	६५
चाङ्गेरी	१०३	जल	५६, १३३
चामीकर	२३	जलकन्द	१११
चाम्पेय	३१, १२७	जलाशय	५८
चारु	१७	जलोद्भव	१०८
चिक्का	५५	जातिकोश	९६
चिञ्चा	१०३	जातिपत्री	९६
चित्रक	२५	जातिरस	५६
चित्रफला	११०	जाती	९३
चित्रा	९	जालिनी	४०
चिरबिल्वक	११	जिंगिणी	८५
चिर्भिट	१२६	जीमूत	११२
चुक्र	१४०	जीरक	६५
चुक्रिका	१०३	जीवक	११९
चूत	७१	जीवन्ती	१०७
		जीवनीयगण	१६२

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

	श्लोकसंख्या
जोंगक	९७
ज्योति	२६
ज्योतिष्मती	८३
ट	
टुण्टु	६३
त	
तक्र	१२६
तक्रकूर्चिका	१३४
तगर	५१
तण्डुलीय	१२२
तपनीय	२३
तमालपत्र	१०२
तरुण	१५३
तर्कारी	३४
तल	११७
तवक्षीरी	२८
तापसद्रुम	९५
ताप्य	१०८
तामरस	४५
तामलकी	१०५
ताम्र	११८
ताम्रवल्ली	१६
तार्क्ष्य	२१
तार्क्ष्यंज	,,
तार्क्ष्यशैल	,,
ताल	१११,११७
तालमूलिका	९५
तालीश	९९
तालीशपत्र	,,
तिक्त	६१
तिक्तरोहिणी	२८
तिक्ता	२९,१३२
तिक्तोत्तमा	१०६
तिनिश	११३
तिन्तडीक	९४
तिन्दुक	११५
तिरीट	४
तिल	११४
तिलक	१२१
तिलकुट्ट	१५०
तिलपर्णी	९५
तिलपिष्टक	१५०
तिल्वक	४
तीक्ष्ण	८७
तीक्ष्णगन्ध	३९
तीक्ष्णतरु	११४
तुगा	२८
तुगाक्षीरी	,,
तुत्थ	१००
तुम्ब	५६
तुम्बुरु	१२०
तुरुष्क	११७
तुलसी	१०७
तुलसी (कृष्ण)	,,
तुवरी	६७
तुषोद	१४२
तृप्ति	१६८
तेजनी	९८
तेजोवती	,,
तेजोह्वा	,,
तैल	११७,१७५
तैलफल	११४
तोय	१३३

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या
तोयशूक	१०७
त्रपु	११८
त्रपुषी	११०
त्रायन्ती	९८
त्रायमाणा	,,
त्रिकटु	४९
त्रिकण्ट	६२, ६२
त्रिपादी	८४
त्रिफला	४९, १३०
त्रिभण्डी	७
त्रिवृत्	८
त्रिवृता	,,
त्रुटि	४५
त्र्यूषण	४९
त्वक्	१११, १३०, १३२
त्वक्क्षीरी	२७
द	
दकलावणिक	१४५
दण्डाहत	१३६
दण्डोत्पला	९७
दधि	११०
दधिकूर्चिका	१३४
दधित्थ	७२, ११०
दधिमण्ड	१३५
दधि (मंद)	१३५
दधिसर	१३५
दधिस्नेह	१३१
दध्यग्र	१३६
दध्युत्तर	१३६
दन्ती	१०५
दमनक	११३

	श्लोकसंख्या
दर्प	९६
दर्भ	१११
दल	१०२
दव	१६६
दशांग	१६२
दहन	२५
दाडिम	११९
दारु	२५
दारुनिशा	७
दार्वी	७
दार्वीपत्रिका	९७
दाह	१६५
दिव्यौषधि	७४
दीप्य	१०५
दीर्घवृन्त	६३
दुग्ध	१३३
दुग्धिका	४६, ७४
दुग्धिनीका	४६
दुरालभा	१८
दुरालंभा	१८
दुःस्पर्श	१८
दूर्वा	११६
देवकुरंब	५४
देवदारु	२५
देवदालिका	११२
देवधूप	४२
देवाह्व	२४
देवी	४७
द्रवन्ती	१०५
द्राक्षा	९७
द्रोण	१७२

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
द्विज	१५३	नन्दी	११०
द्वीपी	२५	नन्दीवृक्ष	११०
ध		नमस्करी	६६
		नल	११५
धत्तूर	११९	नलक	१५३
धनिका	४८	नलद	४०
धनंजय	६१	नलिका	१०९, १२३
धन्व	१८	नलिन	४४
धन्वन	१२२	नल्वण	१७३
धन्वयवासक	१८	नवायस (चूर्ण)	१५५
धन्वयास	१८	नस्यकर्म	१६०
धव	१२२	नाकुली	१८
धातकी	१०९	नाग	३१
धात्री	६८ ८८	नागकेशर	३०
धाना	१४८	नागदन्ती	९०
धान्य	४८	नागबला	५४, १३०
धान्यक	५८	नागर	६०
धान्यग	१४०	नागविन्ना	९०
धान्याम्ल	१४१	नागाह्व	३०
धान्यासव	१४०	नाड्याख्य	१५८
धामार्गव	४०, ११८	नादेयी	१०१
धावनी	५	नालिकेर	१३०
धूम	१५९	नावन	१७४
धूमक	१६६	निकुम्भ	१०५
ध्याम	११७	निचुल	८०
न		निदिग्धिका	५
नक्तमाल	११	निम्ब	८०
नक्ताह्व	११	निरूह	१६०, १७४
नख	६७	निर्गुण्डी	६४
नत	५१	निशा	७
नदीज	२१	निःश्वास	१७२

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
नीप	७९	पनस	१२२
नीर	१३३	पयस्या	७४
नीलिका	८४	परमान्न	१६२
नीलिनी	८४	परिपेलव	५७
नीली	८४	परुष	१२४
नीलोत्पल	४३	पर्णाश	६४
नृत्यकुंडक	१२६	पर्पट	१२०
नेपाली	७४	पर्वतभेद	६२
न्यग्रोध	११८	पलङ्कषा	७३
प		पलल	१५०
पक्वरस	१३९	पलाण्डु	१२१
पचम्पचा	७	पलाश	१३०
पञ्चकर्म	१७४	पाकल	५०
पञ्चांग	१६१	पाक्य	११५
पञ्चांगुल	१९	पाठा	१०२
पटल	१५२	पाठाद्य (चूर्ण)	१५४
पटु	११४	पानीय	१३३
पटूत्तम	५१	पायस	१६३
पटोली	१०६	पारद	१०७
पतंग	१०१	पारिजात	९१
पत्तूर	१२३	पारिभद्र	१२१
पत्र	१०३	पारिभाव्य	५०
पत्रकल्क	१५७	पार्थ	६१
पथ्या	७०	पार्था	२०
पद्म	४४	पालिनी	९८
पद्मक	११६	पालिन्दी	८
पद्मकेशर	६६	पाली	१६९
पद्मरज	६६	पालेवत	१२६
पद्मरेणु	६६	पाषाणभित्	६२
पद्मा	८७	पिचु	१५२
पद्माक्ष	११६	पिचुक	१२६

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
पिचुमंद	८०	पूपलिका	१५०
पिण्डस्वेद	१५८	पूरक	३०
पिण्डीत	४५	पृथक्पर्णी	१०
पिण्याक	१५०	पृथुक	१४८
पिप्पल	८८	पृथ्वीका	९८
पिप्पली	६	पृश्निपर्णी	१०
पीत (चन्दन)	१५	पेया	१४३, १४६
पीततैल	८६	पेशी	६९, १४१
पीतदारु	७, १०३	पोटगल	११५
पीतद्रु	१०४	पोटिका	१७०
पीता	७	पोतकी	११५
पीयूष	१३४	पौष्कर	४७
पीलु	११४	प्रतिविषा	३१
पीलुपर्णी	११२	प्रत्यक्पुष्पी	२६
पुण्डरीक	४४	प्रत्यंजन	१५६
पुण्ड्र	५९	प्रपुन्नाड	७७
पुनर्नवा	८३	प्रपौण्डरीक	५९
पुन्नाग	१००	प्रपौण्ड्रक	५९
पुन्नामा	१००	प्रवाहिका	१७२
पुर	७३	प्रसन्ना	१३८
पुष्करजटा	४७	प्रसारिणी	१००
पुष्कराह्व	४७	प्रस्तर	१५८
पुष्प	१०६	प्राग्भक्त	१७२
पुष्पकाशीश	५७	प्राणदा	७०
पुष्परस	५०	प्रियंगु	५५
पुष्पांजन	१०६	प्रिया	५५
पूग	५५	प्रियाल	१२१
पूतना	४०	प्लक्ष	१२१
पूतिकरंज	११	प्लव	५७
पूतीक	११	प्लोत	१५२
पूप	१५०	प्लोष	१६५

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
फ		बिल्व	८४
फञ्जी	८७	बीजक	११३
फणिज्ज	१२२	बीजपूर	३०
फल	१३०	बीजाह्व	३०
फलत्रय	४९	बूक	११५
फलपूरक	३०	बृहती	५
फलवर्ति	१५७	बृहदेला	४५
फलिनी	५५	बोधि	८८
फलोत्तमा	४९	बोल	५६
फल्गु	७०	ब्रह्मचारिणी	९०
फेन	७८	ब्रह्मसुवर्चला	२०
ब		ब्रह्मसोमा	१२१
बदर	८२	ब्राह्मी	९०
बदरी	८९	भ	
बब्बूल	१२८	भक्त	१४३
बर्हिशिखा	१२४	भण्टाकी	५
बला	५४	भण्डिरिका	१६
बल्वज	१२३	भण्डी	९४
बस्तान्त्री	१२५	भद्रदारु	२५
बहलदल	३९	भद्रमुस्त	६५
बहुला	४५	भद्रश्री	१५
बहुवारक	७६	भद्रोत्कट	१०३
बहुसुता	१४	भल्लात	७५
बाकुची	३७	भल्लूक	६२
बाण	३३	भव्य	१२२
बालक	५६	भार्ङ्गी	८७
बालपत्र	७९	भुजंगम	११८
बाल (विल्वादिज फल)	६९	भूकदम्ब	५३
बाह्लीक	७२	भूतकेशी	६४
बिम्बसी	१७२	भूतीक	१९७
बिम्बी	११२	भूतोदन	१६३

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
भूधात्री	१०५	मधुरसा	४७
भूनिम्ब	६१	मधुरा	२६
भूर्ज	१२१	मधुशिग्रु	३९
भूस्तृण	११७	मधुशुक्ता	१४०
भृङ्ग	१०८, १६२	मधुस्रवा	४७
भृङ्गरज	१०८	मधूक	१२१
म		मधूच्छिष्ट	१००
मक्षिकाविट्	५०	मधूलिका	३
मगधा	६	मनःशिला	७४
मज्जा	१३७	मनोघ्न	७४
मंजिष्ठा	१६	मयन	१००
मणिमन्थ	५१	मयूरक	२६
मण्ड	१४३	मरिच	८७
मण्डूकपर्णी	२०	मर्कटी	१२
मंण्डूकी	२०	मलय	१५
मण्डूर	९०	मलपू	७०
मत्स्यण्डी	७३	मल्लिका	९३
मत्स्यपोतक	१५१	मसूरविदला	८
मत्स्याक्षक	१२३	मस्तु	१३५, २४०
मथित	१३६	महाद्रोणपुष्पिका	५६
मद	९६	महानिम्ब	८०
मदन	४५	महापुरुषदन्तिका	१४
मदनीयहेतु	१०९	महामेदा	११३
मदयन्ती	९३	महावृक्ष	४८
मदा	१०९	महाश्वेता	३२
मदिरा	१३८	महाश्रावणिका	५६
मधु	५०, १३१, १४०	महासहा	१०४
मधुक	३	महिषाक्ष	७३
मधुपर्णी	२२	महौषध	६९
मधुफला	९७	माक्षिक	५०
मधुयष्टी	३	माक्षिकधातु	१०८

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
मागधी	६	मृत्तिका	६७
माघ्य	११९	मृद्वी	९७
मातुलुंग	३०	मेदा	११३
माद्री	३१	मेषश्रृंगी	८९
माधव	१३९	मोच	६८, १०२
माधवी	९६	मोचरस	६८
मान	१७३	मोरट	९१
मानतरु	१०९	मोरण	१३४
मांसी	४०	मोहनवल्ली	१२४
मार	७८	य	
मार्कव	१०८, १३३	यवक्षार	३८
मार्ग	२६	यवागू	१४३
मार्द्वीक	१३१, १४०	यवाग्रज	३८
मालती	९३	यवानिका	१०५
माषपर्णी	१०४, १२९, १३१	यवानी	१२१
मिश्रकौदन	१६२	यवास	१८
मिसि	३६	यष्टीमधु	३
मुचकुन्द	१२८	यष्टी (जलज)	३
मुञ्जात	१२६	यष्टयाह्व	३
मुण्डी	५६	यावक	१६३
मुद्गपर्णी	१०४, १२९, १३१	यावशूक	३८
मुरंगी	३९	यास	१८
मुरा	१३२	युक्ता	८७
मुशली	९५	यूथिका	१२३
मुस्त	६५	योजनवल्ली	१६
मूर्वा	४७		
मूल	१०२	र	
मूलक (बाल)	११०	रक्त (एरंड)	२९
मूलकपोता	११०	रक्त (चन्दन)	१५
मूष	१४४	रक्तपादी	६६
मृत्	६७	रक्तसार	१५

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
रक्ता	१६	रिम	७८
रक्तिका	३६	रीतिपुष्पा	१०६
रक्तयष्टी	१६	रुक्	५०
रक्तवर्ण	१९	रुचक	१९, १०४
रक्षोघ्न	४८	रुजाकर	९१
रजत	११८	रुबु	१९
रजनी	७	रूपिका	९०
रंजन	११८	रूप्य	१२८
रस्यक	८०	रेक	१७४
रविवल्ली	२०	रेणुका	८८
रस	५६, १४४	रोचनाह्वा	८९
रसगन्ध	५६	रोदिका	६६
रसा	४७	रोध्र	४
रसाभ्य	१०७	रोध्र (शबरदेशज)	४
रसांजन	२१	रोहिणी	२८
रसाल	७१	रोहिष	१२०
रसाला	१४७	रोहीतक	९१
रसेन्द्र	१०७	**ल**	
रसोन	११४	लक्ष्मणा	११९
राग	१४६	लक्ष्मी	११४
राजकोशवती	४	लघु	९७
राजवृक्ष	२४	लघुकंकोल	७१
राजादन	८५	लज्जा	६६
राजाह्व	८५	लता	५५
राजिका	८६	लट्वा	११५
राठ	४५, १३०	लम्बा	४६
रामठ	१११	लवंग	१११
रामा	१२५	लवण	११४
राल	४२	लशुन	११४
राशि	१७३	लाक्षा	१०६
रास्ना	८७	लांगलिका	१०९

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

	श्लोकसंख्या
लांगली	१०९
लाज	१४८
लामज्ज	१२७
लुंग	३०
लुम्ब	५३
लेलीतक	४१
लोमश	५७
लोहित	७६
लोहिता	१६
लौह	१३१
व	
वकुल	११२
वक्र	५१
वंग	११८
वचा	४२
वज्र	४८
वज्रप्रोक्ता	७५
वज्रवल्ली	७५
वञ्जुल	८०
वट	१११
वटक	२४२
वत्सक	४६
वत्सादनी	२२
वन	वनकोद्रव
वनिता	५५
वन्य	५७
वमि	१७४
वंशक्षीरी	२८
वंशलोचना	२७
वयनी	१११
वयःस्था	२२, ३५
वर	५१
वरा	४९
वरांग	१११
वरी	१४
वरुण	१२१
वरुणक	१२६
वर्वरक	५५
वर्षाभू	८३
वलय	१५३
वल्लूर	१५१
वसा	१३७
वसुक	११
वह्नि	२६
वानरी	१२
वाट्य	१६३
वाट्यालक	५४
वाप्य	४७, ५०
वायसी	७७
वाराही	८३
वारि	१३३
वारिचर	१०८
वारुणी	१३८
वार्ताकी	५, १२७
वाष्पिका	९८
वासा	१०१
वास्तुक	१२०
विकंकत	६०
विकसा	१६
विकेशिका	१७०
विजया	७०
विड	११५
विडंग	८२

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या
विडालक	१५६
वितुन्न	५२
विदारिका	५२
विदारिगन्धा	१०
विदारी	१३०
विदाह	१६५
विदुल	८०
विभीतक	९४
विरला	११५
विलेपी	१४३
विशल्या	१०९
विशाला	९
विश्व	६९
विश्वभेषज	६९
विषघ्नी	१७
विषदूषिका	१२६
विषमुष्टि	१२२
विषा	३१
विषाणिका	३५, १२५
विषाणी	११३
वीरतरु	८५
वीरा	१३०
वृक्षक	४६
वृक्षादनी	१२४
वृक्षाम्ल	९४
वृद्धदारक	१२७
वृद्धि	१२०
वृश्चिकाली	१२०
वश्चीव	८३
वृष	१०१, ११३
वृषपर्णी	८६

	श्लोकसंख्या
वेणी	११२
वेतस	८०
वेत्र	१२१
वेध	१२९
वेल्ल	८२
वेल्लन्तर	८५
वेसवार	१४७
वैगन्धिक	४१
वैजयन्ती	३४
वदेही	६
वोटी	५३
व्यञ्जन	१७३
व्याघ्रनख	६७
व्याघ्री	५
व्याधिघात	२४
व्याल	२५
व्योष	४९
व्रणकृत्	७५
श	
शक्र	४६
शक्राह्व	३४
शंख	१०८
शंखपुष्पी	११६
शंखा	११६
शंखिनी	११९
शटी	८१, १३०
शण	१२२
शणपुष्पी	१११, १२३
शतपत्रा	१४
शतपर्वा	४३
शतपुष्पा	३६

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
शतमूली	१४	शिखरी	२६
शतवीर्या	१४	शिखी	२५
शतावरी	१४	शिग्रु	३९
शताह्वा	३६	शिग्रुज	११२
शबरकन्द	८३	शितिवारक	१०३
शबरोद्भव	४	शिंशपा	११९
शमी	११४	शिरीष	८४
शम्पाक	२४	शिला	७४
शर	१२३	शिलाजतु	३२
शरपुंखा	१२२	शिलाह्व	१३१
शर्करा	७३	शिलोद्भेद	६३
शलाटु	शल्य	शिवा	७०, ८८
शल्य	४५	शिवाटिका	८३
शल्लकी	११७	शिशिर	१५
शाक	१२०	शीत	१५
शाकवरा	१०७	शीतपाकी	२७
शाखोट	११७	शीतरस	१३९
शाण्डाकी	१४२	शुकद्रु	९५
शातकुम्भ	२३	शुकाह्वा	१०९
शाद्वल	११३	शुक्त	१४
शाबर	४	शुक्ति	६७, ६८
शारद	९८	शुक्लकन्दा	३२
शार्कर	१४०	शुण्ठी	६९
शार्गेष्टा	६०	शुभा	२८
शार्दूलज	६७	शुल्ब	११८
शाल	१२०	शुष्कामलकी	६८
शालनिर्यास	४२	शूकरी	८३
शालिपर्णी	१०	शूकशिम्बी	२२
शालूक	१११	शूर्पपर्णी	१३०
शाल्मल	६८	शूल्य	१५१
शाल्मल निर्यास	६८	शृगालविन्ना	१०
		शृंगवेर	९२

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
श्रृंगाट	१२४	श्वेतसर्षप	४८
श्रृंगी	२७, ६८	श्वेता	३७, ६२
शेफाली	१२७	श्वेता (वचा)	४३
शेलु	७६	श्वेताब्ज	४४
शैलेय	१३१	ष	
शैवल	१०७	षड्ग्रन्था	४२
शैवालक	१०७	षडंग (पानीय)	१५४
शोभांजन	३९	षड्धरण (चूर्ण)	१५४
शोभांजन(रक्त)	३९	षोडशिका	१७३
श्यामा	८	स	
श्यामा (सारिवा)	१३	सक्तु	१४९
श्योनाक	६३	सटी	८१
श्रम	१६९	सदाफल	८८
श्रवण	५३	सप्तपर्ण	९८
श्रवणी	५३	सप्तला	१०७
श्री	८४	सप्ताह्व	९८
श्रीनिवासक	७२	समंगा	६६
श्रीपर्णिका	५९	समित्	१४९
श्रीपुष्प	५९	समुद्रफेन	७८
श्रीफल	८४	संकराख्य (स्वेद)	१५८
श्रीवास	७२	संसर्जन	१५८
श्रीवेष्ट	७२	संस्तर	१५८
श्रेयसी	६	सरणी	१००
श्रेष्ठा	४९	सरला	८
श्लेष्मात	६६	सर्ज	४२
श्वदंष्ट्रा	६२	सर्जरस	४२
श्वित्रभेषक	७०	सर्पगन्धा	१७
श्वेतगुंजा	३७	सर्पलोचना	१७
श्वेतमरिच	११२	सर्पसुगन्धा	१७
श्वेतरोध्र	४	सर्पि	१७५
श्वेतवाह	६१	सर्षप	४८

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
सषपा	८६	सुराह्वय	२४
सलिल	१३३	सुवर्चला	२०
सहकार	७१	सुवर्चिका	३८
सहदेवा	१३०	सुवर्ण	२३
सहदेवी	९७	सुषवी	९५
सहा	१२७	सूक्ष्मैला	४५
सहाचर	३३	सूरण	१८९
सातला	१०६	सूर्य	१०२
सारिवा	१३	सूषा	१२२
सिक्थ	१००	सेव्य	५८
सितखदिर	७९	सैन्धव	५१
सिता	३७,६३	सैरेय	३३
सितोपला	७३	सैर्यक	३३
सिद्धार्थ	४८	सोम	१२२
सिन्दुवार	६४	सोमराजी	३७
सिन्दुवारक	६४	सोमवल्क	८५
सिन्धून्थ	५१	सौगन्धिक	४१, ४३
सिंहपुच्छी	१७	सौरभ	७१
सिंहास्य	१०१	सौराष्ट्री	६८
सिंही	५	सौवर्चल	१०४
सीधु	१३८	सौवीर (अंजन)	२१
सीस	११७	सौवीर	८१, १४३
सुधा	४८	स्तन्य	१३३
सुनिषण्णक	९४	स्थविर	५३
सुमना	९३	स्थिर	१२८
सुरभि	८७	स्थिरा	१०
सुरवारुणी	९	स्थूला	८२
सुरवृक्ष	२५	स्थौणेय	१२४
सुरसा	१०७	स्नुक्	४८
सुरा	१३८	स्नुही	४८
सुरासण्ड	१३८	स्नेहमात्रा	४७२
सुराल	४२	स्पृक्का	१२१

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या
स्फोटहेतु	७५
स्यन्दन	११३
स्रुवतरु	६०
स्रोतोज	२१
स्रोतोंजन	२१
स्वर्जिका	३८
स्वर्ण	२३
स्वर्णक्षीरी	८४
स्वर्णगैरिक	७६
स्वस्तिक	९४
स्वादुकंटक	६०
स्वेद	१५८
ह	
हपुषा	१२२
हंसपादी	८४
हयाह्वा	८९
हर	१२४
हरिताल	१११
हरिद्रा	७
हरीतकी	६०, १३२

	श्लोकसंख्या
हरेणु	८८
हवि	१३७
हाटक	२३
हिंगु	११४
हिज्जल	१२७
हिम	१५
हिंस्रा	८२
हिरा	५९
हिरण्य	२३
हिरण्यपुष्पी	९५
हिलमोचिका	१२८
हुतभुक्	२६
हुताश	२५
हृल्लास	१६०
हेम	२३
हेमदुग्धा	८४
हेमा	१६
हेमाह्वा	३१
हेमवती	४३
ह्रीबेर	५७

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

सिद्धमन्त्रः सप्रकाशः

SIDDHAMANTRA

With Prakāśa Commentary

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

INTRODUCTION

As the author says, the Siddhamantra enables one to know the properties of drugs easily and in no time as miraculous results are achieved quickly with a Siddha mantra. He further adds that the drug which is not understood here, can't be known elsewhere[1].

This is now a forgotten work in Indian Materia Medica. It was published in 1898 in Jnanasāgar Press, duly edited by Vaidya Śaṅkaradāji Śāstrī Pade with the assistance of Śrī Bhālacandra[2]. This publication is entitled as "Siddhamantra Prakāśa" though there is no commentary. In fact, the text is 'Siddhamantra' and the commentary is known as 'Prakāśa'. In introduction the editor has remarked that the work was not available at that time (as now).

1. AUTHOR

Author of the Siddhamantra is Vaidyācārya Keśava. At the end of the text he has informed that Mahādeva was his father, Bhāskara his teacher in Ayurveda and Simharāja his patron[3].

Commenting on this his son Vopadeva states that Mahadeva was a resident of Vedapada (or Devapada) in Mahārāṣṭra; Bhāskara wrs a royal physician of Vedapada[4] and

---

1. यरयोच्चारणमात्रेण पुरः स्फुरति भेषजम् ।
   सोऽयं चिकित्सकप्रीत्यै सिद्धमन्त्रः प्रकाश्यते ॥
   ग्रन्थः संग्रथ्यतेऽत्यल्पः सिद्धमन्त्राह्वयो मया ।
   वैद्याः सुखेन द्राग् द्रव्यशक्तिमत्वं विदन्त्विति ॥ २ ॥
   न सिद्धः सिद्धमन्त्रेऽत्र यस्य द्रव्यस्य निर्णयः ।
   तस्य नान्यत्र कुत्रापीत्यत्र चित्रमधीमताम् ॥ १३८ ॥
2. A photostat copy of this edition was obtained from the India Office Library, London.
3. लेभे जन्म महादेवादायुर्वेदन्च भास्करात् ।
   सम्मानं सिंहराजाच्च केशवः कारकोऽस्य सः ॥
4. Bhāskarācalapura[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Simharāja was a king of Dandaka region. From Vopadeva's another work 'Śataślokī' it is known that the place 'Vedapada' was situated at the bank of the river Varadā and was the capital of Simharāja, From this it is clear that Mahādeva and Bhāskara were in the same place and it was but natural that Mahādeva's son, Keśava, rceived training in Ayurveda from Bhāskara who was a great scholar and practitioner having attained the position of royal physician.

To me it appears that this Bhāskara is no other than the father of Sodhala, author of the Sodhala Nighaṇṭu, and the grandfather of Śārṅgadeva, author of Saṅgītaratnākara[1]. Simharāja is the well known king of Yādava dynasty popularly called as Simghana who reigned from 1210 to 1247 A. D. at the capital of Devagiri[2] (Modern Daulatabad). Keśava's son, Vopadeva was a Paṇḍita in the court of Mahādeva who succeded Kṛṣṇa after Simghana. The geneological table of the Yādava dynasty will be helpful in getting clear idea about the dates of these authors who were patronised by the kings of this dynastry.

Bhillama	1175—1191	A. D.	— Bhāskara
Jaitra	1191—1210	,,	
Simghana	1210—1247	,,	— Keśava
Kṛṣṇa	1247—1260	,,	
Mahādeva	1260—1270	,,	— Vopadeva
Amman	1270—1271	,,	
Rāmacandra	1271—1311	,,	
Śaṅkaradeva	1311—1312[3]	,,	

Thus the date of Keśava is fixed as the first half of the 13th Cent. A. D.

---

1. Śārṅgadeva : Saṅgītaratnākara, Vol. I, Adyar Library, Madras, 1943.
2. On this basis, 'Devapada, seems to be the correct name of the place rather than 'Vedapada'.
3. G. Yazdani : Early History of the Deccan, Vol. I,Pt. VIII, P. 513.

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Keśava was a great scholar and physician who commanded great respect from all quarters—king, people, students and scholars. His supremacy in the profession is indicated by the epithets 'Vaidyanātha', 'Vaidyavandya' 'Vaidyācarya' etc. Vopadeva has used these epithets in all his works—śataślokī, Hṛdayadīpaka and the Prakāśa commentary on the siddhamantra.

As he was a busy physician, he has no other work to his credit than the Siddhamantra which follows quite a new pattern of applied science.

2. MATERIALS FOR THE TEXT

The follwoing Mss. have been used for editing the text :

1. Ms. N0. $\frac{1101}{1886-92}$ (SI. No. 312) Descriptive Catalogue of MSS , B. O. R, I., Poona, 1939, Vol. XVI, Pt. I (Vaidyaka).
   Description : size – $11\frac{1}{5}$ by $5\frac{1}{5}$ in.
   Extent–45 leaves, 11 lines to a page, 32 letters to a line.
2. Ms. No. D 13379 (Sl. No. 23565) Des. Cat. Pt. II of Govt. Oriental Mss. Library, Madras,
   Description : Substance—Paper
   Character—Devanāgari
   Extent—Incomplete.
3. The Text publised from Jnanasagar Press. 1898
   Ed. Vaidya Shankar Daji Shastri Pade.
4. MS. No. B 3697 of B. H. U. Libraries.
5. MSS. No. 44941 of Saraswati Bhavan, Varanasi.
   Description:Size—9.7 by 4.3 in.
   Extent—59 leaves, 9 lines to a Page,
   27 letters to a line (Incomplete).
   Script—Devanāgari
   Date—1848 A. D.

———

१. आयुर्वेदसुधाम्भोधिसारसारणिकाः गिरः ।
उल्लासितौषधग्रामाः जयन्त्यमृतजन्मनः ।।

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

3. THE TEXT

The text starts with felicitations to Dhanwantari's words regarding drugs. In indicates that Dhanwantari Nighaṇṭu preceded this work.

Keśava has adopted a reverse method of describing the drugs in this Nighaṇṭu. The common practice was to describe the drug by its *Rasa, Guṇa, Vipāka, Vīrya,* and *Prabhāva* and decide its action on *Doṣas* and organs by inference with the help of these informations. In the present text the drugs have been arranged according to their effect on *Doṣas* and *Rasa, Vīrya, Vipāka* etc. have to be inferred on this basis.[1] The drugs have been classified in eight groups as follows[2] :—

1. Vātaghna Varga
2. Pittaghna Varga
3. Kaphaghna Varga
4. Vāta-Pittaghna Varga
5. Kapha-Vātaghna Varga
6. Kapha-Pittaghna Varga
7. Doṣaghna Varga
8. Doṣala Varga

The author has taken decision in a peculiar manner on the points where the scholars differed from each others.[3] Further he has gone deep into the subject and has described fifty seven types of drugs according to variations of effect on Doṣas.[4] Further he adds that the properties of drugs are also

---

1. रसवीर्यविपाकैर्हि द्रव्यशक्तिर्विविच्यते ।
   कोपे शमे वा दोषाणां सात्र स्पष्टा न तेन ते ॥—3
2. वाते पित्ते कफे वातपित्ते वातकफे क्रमात् ।
   कफपित्ते त्रिषु हिताः वर्गाः सप्ताहितोऽष्टमः ॥—9
3. वातलं चरको ब्रूते वातघ्नं वष्टि सुश्रुतः ।
   खारणादिर्वदत्यन्यदित्युक्तेरत्र निर्णयः ॥—5
4. वातघ्नमेव यद् द्रव्यं तद् वातं हन्ति केवलम् ।
   सान्यं च कैवलावन्यौ न हन्ति न करोति च ॥
   वातघ्नमन्यजननं द्रव्यं यद्हन्ति तच्चलम् ।
   केवलं केवलौ सान्यावन्यौ वर्धयते मलौ ॥
   वातघ्नमन्योदासीनं यच्च शुद्धानिलापहम् ।
   शुद्धौ सान्यौ न हन्त्यन्यौ न करोतीति सर्वतः ॥—6—8

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

found in their parts, types and products leaving, certainly, the exceptions.[1] .

A classified list of the drugs described in the text is given in the Appendix I.

4. THE COMMENTARY :

The commentary entitled 'Prakāśa' has been written by Keśāva's scholar son, Vopadeva. son's commentary on father's work is important in many respects.

The basic concepts of Dravyaguṇa have been discussed in the first nine verses known as 'Nava-Ślokī' on the pattern of 'Pañcalakṣaṇi' or Nidāna-Pañcaka' of Mādhava's Rugviniścaya. It may be that the author followed the pattern adopted by Vijayarakṣita (13th Cent. A. D.), the famous author of the Madhukoṣa commentary on the above work.

Defining the words *'Kopana'* and *'Śamana'* the commentator says that the drugs having similarity with *Doṣas* in *Rasa*, *Vīrya* and *Vipāka* are *'Kopana'* (Vitiators) and the reverse *'Śamana'* (Pacifiers).[2]

'Rasa' has been defined as the quality of drugs perceivable by taste-organ[3] based on the authority of Caraka. Similarly, *Vīrya* has been defined as the property of drug being the most effective instrument in drug action.[4] Here the word *'Karaṇa'* has been used technically as in Pāṇini's grammer in the sense of the most potent instrument.[5]

---

1. ये यस्योक्ता गुणा द्रव्ये ते तस्यावयवेषु च ।
भेदेष्वपि विकारेषु तेऽपवादादृते मता: ॥—4

2. यद् द्रव्यं येन दोषेण रसवीर्यविपाकैः समानं तत्तस्य कोपनं विपरीतं शमनम्, यथा क्षीरादि कफकोपनं भवितुमर्हति रसवीर्यविपाकैः समानधर्मत्वात्, यद द्रव्यं येन दोषेण समानधर्म तत्तत्कोपनम् यथा वातसमानधर्मकं फाणितं वातकोपनमिति ।

3. रसो रसेन्द्रियग्राह्यो द्रव्यगुणः ।

4. वीर्यं द्रव्यकर्तृके कर्मणि करणभूतो द्रव्यगुणः ।

5. साधकतमं करणम् ।

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

By this *Rasa* and *Vipāka* being potent and more potent respectively are eliminated.[1] He has accepted eight types of *Vīrya* as in Caraka.[2]

Vipāka has been defined as the *Rasa* produced by *Pāka* after ordinary three *Pākas* of ingested articles[3] on the authority of Vāgbhaṭa. He has supported the view of three *Vipākas* as *Madhura, Kaṭu* and *Amla.*[4]

He does not accept Prabhāva as one of the Guṇas (Properties) of drug because it does not have any independent characteristic of its own except being a character of a specific drug. In this way it becomes a type of substance and not its property. Whatever action is stated due to Prabhāva is on account of some extraneous factor (*Aupādhika Bala*) and not by natural factors (*Swābhāvika Bala*) which consist of *Rasa, Vipāka* and *Vīrya* only, This is the view of the scholars holding the view of three Guṇas *i. e. Rasa, Vīrya* and *Vipāka.*[5]

Like drugs *Doṣas* have also *Rasa, Vīrya* and *Vipāka*[6] and their relation is decided on similarity and dissimilarity of these properties in them. Similarity and dissimilarity

---

1. रसस्य साधकत्वाद् विपाकस्य साधकतरत्वान्न करणत्वम् । साधकतमं हि करणम् । वीर्यं च साधकतमं-रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान् व्यपोहति । बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलमिति वचनात् ।
2. तच्चाष्टविधं यदाह चरकः—तीक्ष्णं रूक्षं लघु स्निग्धं मृदूष्णं गुरु शीतलम् ।
3. विपाकः सर्वद्रव्यसाधारणाहारपाकत्रयानन्तरपाकजन्यो रसः ।
4. स च त्रिविधः ।
5. प्रभावस्य स्वसाधारणद्रव्यलक्षणानतिरिक्तलक्षणत्वान्न गुणत्वम् । यत्तूक्तं-"किंचिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम् । गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेण च किंचन ॥" "यद् यद् रसादीनां बलवत्त्वेन वर्त्तते । अभिभूयेतरांस्तत्तत् कारणत्वं प्रपद्यते ।" इति तदौपाधिकबलविषयम्, स्वाभाविकबलस्य रसं विपाक इत्यादिनोक्तत्वात् । औपाधिकेन बलेन द्रव्यकर्तृके कर्मणि न गुणान्तरस्य कर्तृत्वम्, तत्र ह्युपाधिः कर्त्ता, गुणान्तरस्य तु स्थूलसूक्ष्मादेः शुक्लकृष्णादिवदप्रयोजकत्वादविवक्षेति रसवीर्यविपाकाख्यगुणत्रयवादिनां मतम् ।
6. कट्वम्ललवणं पित्तं स्वाद्वम्ललवणः कफः । कषायतिक्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः ॥ पित्तमुष्णं लघु स्निग्धं तीक्ष्णं वायुर्हिमो लघुः । रूक्षस्तीक्ष्णः कफः शीतो गुरुः स्निग्धो मृदुर्मतः ॥ कफपित्तानिलाः पाके स्वाद्वम्लकटुकाः क्रमात् । इति दोषाणां रसवीर्यविपाकाः । तस्माद् यद् वातलं द्रव्यं तद् वातेन रसवीर्यविपाकैः समानम्, यद्वातघ्नं तद् विपरीतमिति निर्णेतुं शक्यम् ।

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

are causes of increase and decrease respectively. On this basis inference can be made from effect to cause *i.e.* by seeing the effect on *Doṣas Rasa, Vīrya* and *Vipāka* of drugs may be inferred. There are certain exceptions but in those cases the specific property of drug (*Dravya-śakti*) is responsible where *Rasa* etc. are having only ancillary role.[1] Commenting on the author's statement that the properties of drug (plant) also reside in their parts, various types and different products, he adds that the properties of the plant are availabe in all its parts such as root, bark, leaves, flower, fruit etc. and its various types such as big, small, long and with white, yellow or red flowers ete. and also in its various preparations as oil, confection, decoction etc. But there are certain exceptions such as:—

1. *Badarī* is Kaphaghna but its fruit is not so.
2. *Palāṇḍu* is Vātaghna, śleṣmala, and Pittodāsīna while its variety *Kśīra Palāṇḍu* is Pittaghna and not Pittodāsīna.
3. *Ikṣu rasa* is Vāta-pittaghna and Śleṣmala while its product *Sitopalā* (Sugar candy) is not śleṣmala but śleṣmodāsīna.

In places where the scholars differ with regard to the effect of the drug on *Doṣas*, the author has followed a peculiar method to arrive at a conclusion. For instance, *Madhu* is described by Caraka as *Vātala* while Suśruta has mentioned it as *Vātaghna*, *Khāranādi* taking a middle course not mentioning it altogether. In this case the author has made a separate group of *Vātodāsīna* which according to other factors such as doṣa, vehicles, place, age, seasons etc. may increase or decrease the *Vāta doṣa*. Similarly *Vetrāgra* is accepted as *V*ātala by Caraka; as *Tridoṣaghna* by *Khāranādi* and *Kaphapittaghna* by Suśruta. Hariścandra and Hārīta have also mentioned it as exception to *Tikta* which is *Vātala*. Further, *Tṛṇadhāyas* have been mentioned as Pittala by suśruta but Pittaghna by *Khāranadi*. In such cases decision has been arrived at as in the case of honey; the former (Vetrāgra) being accepted as Vātodāsīna and the latter (Tṛṇādhanya)

1. सा द्रव्यशक्तिरेव निर्णीता रसादयस्तत्प्रापिका: ।

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

as Pittodasīna. This is indicated in Caraka's statement where he mentions *tṛṇadhānyas* similar to *śyāmāka*. It suggests that *Tṛṇadhānyas* though similar to *śyāmāka* are inferior to it in effect *e.g.* they are unable to pacify *Pitta*. *Upameya* is always inferior to *Upamāna*.[1] This is not applicable in case of *Vāta* and *Kapha* because there is explicit statement about the same. Explicit statement supercedes the general rule.[2]

Again, Caraka has mentioned *Paṭolaphala* as Vātaghna while it is described by Suśruta as *Vātodāsīna* (Avātala)[3] and as Vātaghna by Khāranādi. Here the author has mentioned it as Tridoṣaghna according to Khāranādi. This is also supported by commentators like Hariścandra and Jejjaṭa and authors like Vāgbhaṭa and Mādhava.[4] Lastly, he cites the example of *Tālaphala*. Vāgbhaṭa takes it as Pittala while Suśruta mentions it as Pittaghna. Caraka and Khāranadi describe it as Śleṣmala. Vāṣpacandra in his commentary on Caraka says that *Tāla-phala*i s, *Madhura*, *Snigdha* and *Śita* and as such is *Vāta-pittaghna* and *Kaphā-Vardhaka*. Taking of '*Pittahṛt*' as '*Pittakṛt*' by other authors as textual aberration, here the author has mentioned *Tālaphala* as Vāta-Pittaghna and Śleṣmala.

While mentioning the auhority, the commentator accepts only three, Caraka, Suśruta and Vāgbhaṭa because they are complete, traditionally unbroken and commented on by scholars. The controversies should be solved by reasoning based on scriptures.[5]

The works of Vāgbhaṭa were the most popular treatises as is evident from the fact that Vopadeva has quoted them

---

१. उपमेयं ह्युपमानतोऽपकृष्टं भवति ।

२. उपदेशो ह्यतिदेशाद् बली ।

३. कफपित्तहरं वृष्यमुष्णं तिक्तमवातलम् ।

४. पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली तस्य कफापहा ।
फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्य विरेचनम् ॥

५. एवमन्येऽपि विरोधाः शास्त्रसहितेन तर्केण परिहरणीयाः चरकादीनां त्रयाणामेवोपादनम्, तत्प्रणीततन्त्राणां प्रमाणत्वात् संपूर्णत्वादविच्छिन्नसंप्रदायत्वादभियुक्तैर्व्याख्यातत्वाच्च । अत एव तद्विरुद्धानामन्येषामप्रामाण्यमेव ॥

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

copiously in the commentary. Moreover. he composed a separate text on Nighaṇṭu,Hṛdayadīpaka,to throw light on the drugs of the Aṣṭāṅga- Hṛdaya.

It is very difficult to say on what basis the drugs have been explained by Vopadeva but, as said earlier, it is likely that Dhanwantari Nighaṇṭu was there and also the Aṣṭānga Nighaṇṭu.[1] He has followed the latter work more closely than the former. Further he has also followed the commentaries of Dallaṇa and Cakrapāṇi on Suśruta and Caraka respectively alongwith other commentators like Bhaṭṭāra Hariścandra, Jejjaṭa and Vāṣpacandra. He has also often quoted Khāranadi which was perhaps a work of Hariścandra. The drugs have been explained with the help of synonyms, colloquial names and elaborate morphological characters in some cases. (Appendix II).

5. FOOD AND DRINKS

The commentator has explained the articles coming under this group elaborately by quoting various authors which shows his extensive knowledge and also the works in this field preceding him[1]

6. FAUNA

The commentator has given vivid descriptions not only of drugs but also of animals, birds and fishes by quoting various authorities. Some of the instances are given here.

1. *Vāgusa—a kind of fish:*—तल्लक्षणं–महाशकलसंयुक्तः कृष्णवर्णो महाशिराः। महामत्स्यप्रसिद्धोऽसौ वागुसः स्थूलकण्टकः ।
2. *Rohīta-a kind of fish:*—रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः । कृष्णपृष्ठः सर्वमत्स्यश्रेष्ठो रोहितसंज्ञकः ।
3. *Śatapatra-a bird:*—शतपत्रः दार्वाघाटः, तल्लक्षणं–दारूणामाहननाद् दार्वाघाटस्तु दीर्घचंचुशिराः । कर्बुरवर्णो लोके प्रथितोऽसौ काष्ठकुट्टकः पक्षी ॥ इति
4. *Bhāsa-a bird*—भासो गृध्रविशेषः, तल्लक्षणं–'भस्मवर्णः स्वल्पतुण्डः प्रसहो गोष्ठगोचरः । भासश्चारुगतिर्गृध्रविशेषः परिकीर्त्तितः ॥ इति

---

1. For list of there articles see Appendix III

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

5. *Mārjāra-an animal*:—ग्राम्यो वन्यस्तोयजातः पक्षिमार्जारविज्जकौ । सुगन्धिवृषणश्चेति मार्जाराः षट् प्रकीर्तिताः ॥

6. *Godheraka-a reptile*:—कृष्णसर्पेण गोधायां जातः सर्पश्चतुष्पदः । स वै गोधेरको नाम तेन दष्टो न जीवति ॥

7. *Puttikā*—an insect (bee) :—

या: कृष्णाः मशकोपमाः लघुतराः प्रायो महापिण्डिकां,
चिन्वानारतरुकोटरान्तरगताः पुष्पासवं कुर्वते ।
तारतज्ज्ञैरिह पुत्तिकाः निगदितास्ताभिः कृतं पौत्तिकं,
मध्वाज्याभमुशन्ति कृत्रिममिति ख्यातं नराश्चापरे ॥

8. *Ruru*—an animal :—रुरुः, तल्लक्षणं—

विकटबहुविषाणः शंबराकारदेहः,
सलिलतटचरत्वाच्छम्बरेभ्यो विभिन्नः ।
त्यजति शरदि शृंगं रौत्यतोऽसौ रुरुः स्यात्
पृथुलमृगविशेषः प्रायशश्चेदिदेशे ॥

9. & 10. *Kācakṣa &Mallikākṣa*—birds:—

स्थित्वा चिरं नभसि वीक्ष्य जलाशयान्तर्मत्स्यं ततः पतति लोष्ठवदम्बुमध्ये ।
काचाक्ष एष कथितश्च कपर्दकाक्षःशुक्लाक्षशुक्लशबलः स तु मल्लिकाक्षः ॥

11. *Śwadaṁṣṭra*—Crab:—
श्वदंष्ट्रश्च दुर्दंष्ट्रोऽतिदुष्टकर्कटः इति कार्त्तिकेयपुरे प्रसिद्धः ।

12. *Karāla*—Musk deer :—करालोऽधोनिष्क्रान्तदन्तः कस्तूरीमृगः ।

7. GEOGRAPHICAL NAMES

Geographical names mentioned by Vopadeva in his commentary are as follows:—

1. Uttarāpatha (P. 33, 36)
2. Tīrabhukta (P. 29)
3. Magadha (P. 29, 57)
4. Vāraḍī (P. 56)
5. Madhyadesa (P. 57)
6. Pāriyātra (P. 59)
7. Niṣadhadeśa (P. 64)
8. Devapada (Vedapeda) (P. 66)
9. Mahārāṣtra (Mahāgrahāra) (P, 67)
10. Bhāskarācala (P. 67)
11. Daṇḍakarāṣtra (P. 67)
12, Kārtikeyapura (P. 18, 36)

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

13. Marudeśa (P. 33)
14. Turuṣka (P. 36)
15. Antarvedi (P, 57)
16. Kaśmīra (P. 57)
17. Kuru(P. 58)
18. Uttarakuru (57)

8. PRECEDING AUTHORS and WORKS

Authors and works quoted in the commentary of Vopadeva are as follows:—

1. Caraka (P. 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 16, 66)
2. Suśruta (P. 6, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 22, 59, 64)
3. Aṣṭānga Saṁgraha (P. 5, 7, 30 43, 44)
4. Vāgbhaṭa (P. 4, 10, 16)
5. Aṣṭānga Hṛdaya (P. 41)
6. Hariścandra (P. 6, 9, 10)
7. Khāranādi (P. 6, 8, 9, 10)
8. Jejjaṭa (P. 8, 10, 16, 17, 25, 45, 51, 57)
9. Mādhava (P. 10)
10. Bāṣpacandra (P. 11, 20, 40, 43, 51)
11· Sūdaśāstra (P. 16)
12. Nala (P. 16, 63)
13. Rudrabhaṭṭa (P. 66)
14. Rāghava
15. Amara

9. COMMENTATOR : HIS ORIGINALITY AND OBLIGATIONS TO PREDECESSORS :—

It is difficult to assess how far the commentator is original in his interpretations and how much he has borrowed from his predecessors but taking the background into account it is clear that Vopadeva utilised to the maximum the informations available at that time contributed by his predecessors. Among them Dallaṇa comes first who was a notable authority on the subject and has furnished complete details about identification of drugs in most cases in his commentary on Suśruta Samhita. The text among Nighaṇṭus which might have been followed by Vopadeva seems to be the Aṣṭā-

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

ṅga Nighaṇṭu now obsolete but once popular for several centuries. Let us take them one by one.

DALLAṆA AND VOPADEVA

The following description of drugs have been taken from Dallaṇa's commentary on Suśruta:—

Dallana's Commentary	*Prakaśa Commentary*
१. अक्षोडः मदनफलाकारफलः मध्ये किंचिदुन्नतरेखान्वितः पर्वतपीलुः आखरोट् इति लोके। SU.46	१. अक्षोटं मदफलाभं मध्योन्नतरेखम्।
२. वातामः मज्जमधुरस्निग्धो दीर्घाकारः–SU. 46	२. वातामं मज्जमधुरं स्निग्धं दीर्घम्।
३. वृक्षाम्लं तिन्तिडीकम्–SU. 42	३. वृक्षाम्लं तिन्तिडीकम्
४. परुषकः अल्पास्थिः मृदुफलः–SU. 46 धन्वपत्रकः–SU. 38	४. परुषकं परुषकफलम्। स च धन्वनाकारहरितपत्रो गूढाकृतिर्भवेत्। परुषकोऽल्पास्थिः मृदुफलः।
५. आलुकं पिण्डालुकादिभेदेन अनेकप्रकारम्–U. 42. 76	५. आलुकानि पिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशंखालुकरक्तालुकादीनि।
६. तुवरकः "–पत्रैस्तु केशराकारैः कपित्थसदृशैः फलैः। वृक्षस्तुवरको नाम पश्चिमार्णवतीरजः-SU. 45. 122	६. तुवरकः–पत्रैस्तु बकुलाकारैः कलायसदृशैः फलैः। सवृक्षस्तुवरो नाम पश्चिमार्णवतीरजः।
७. सौवीरं महत्तमं बदरं आमपक्वावस्थासु मधुरं मरुदेशजम् –SU. 46.	७. सौवीरं मरुदेशजं मधुरं बृहद् बदरम्।
८. हिस्फित्थः मेथिकाभेदः–ch. 6 अश्वबला तुरुष्कदेशे बृहत्पत्रमेथिकाभेद एव हिस्फित्था इति लोके–SU, 46.	८. हिस्फित्यो बृहत्पत्रो मेथिकाभेदः तुरुष्कप्रसिद्धोऽश्वभक्ष्यः।
९. शिचितिकाफलम् तद्भेद (बदरभेद) एव अतिमधुरो मुष्टिप्रमाण उत्तरापथजः–SU. 46.	९. शिचती उत्तरापथजा मुष्टिप्रमाणा अतिमधुरफला बदरी।
१०. तोदनं राजप्रियं शीतफलं रावणाम्लिकेति प्रसिद्धं काश्मीराम्लिकेत्येके–SU. 46.	१०. तोदनं राजप्रियं शीतफलं क्षीरिण्याख्यं काश्मीराम्लिकेत्येके।

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

There are several such instances but only ten of them have been shown here as samples.

CAKRAPĀṆI AND VOPADEVA

Similary, the following ideas may be linked with Cakrapāni as described by him in his commentary on Caraka Samhita:—

Cakrapāṇi	*Vopadeva*
१. आरुकं कार्त्तिकेयपुरे प्रसिद्धम् –SU. 27. 128	१. आरुकं कार्त्तिकेयपुरे प्रसिद्धम् ।
२. केलुटे हारितवचनं-केलुटं स्वादु विटपं तत्कन्दः स्वादुशीतलः –SU. 27. 116	२. केलूटं स्वल्पविटपं कन्दं तत् स्वादु शीतलम् । कोविदेन तु लोकेन केलूट इति भण्यते ।
३. अम्लिका कन्दप्रधाना कामरूपे प्रसिद्धा–VIM.8.20/2 स्वल्पविटपप्राया कामरूपादो भवति । –SU.27.118	३. अम्लिकाकन्दः–अम्लिका स्वल्पविटपा सुकुमाराम्लनालिका । प्रायेण कामरूपादो तत्कन्दश्वार्शसे हितः ।। इति बाष्पचन्द्रोक्तः ।
४. गृञ्जनकः स्वल्पनालपत्रः पलाण्डुरेव–SU.27.179 गृञ्जनकः रसोनकः किं वा गृञ्जनकं शोभाञ्जनकम्-CH.12.160	४. गृञ्जनः पलाण्डुभेदः ।
५. कुचेला अकर्णविद्धिकाभेदः–SU. 27.92	५. कुचेला पाठाभेदः ।
६. यवशाकं क्षेत्रवास्तुकम्–SU. 27.98	६. यवशाकं यवमध्यचिल्लीसदृशमहापत्रम् ।
७. कर्कारुः कूष्माण्डभेदः–CH. 19.35	७. कर्कारुः लघुकूष्माण्डम् ।
८. शालिकल्याणी शार्लिचीभेदः–SU. 27.99	८. शालिकल्याणी शार्लिचिका ।
९. तरुटकः कल्हारकन्दः–SU. 27.113	९. तरुटकं कल्हारम् ।
१०. क्रौंचादनं घिंचुलिका–SU. 27.113	१०. क्रौंचादनं घेंबुलिका ।

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

AṢṬĀṄGA NIGHAṆṬU AND VOPADEVA

As regards Nighaṇṭus, the Aṣṭāṅga Nighaṇṭu has been followed mostly which is evident in following instances :—

१. कार्पासी आच्छादनफला
२. उत्तमारणी करम्भः
३. कच्छुरा फणिहारो
४. गुन्थो वृत्ततृणः
५. वरुणः सेतुवृक्षः
६. पनसः कण्टकिफलः
७. कूष्माडम् पुष्पफलम्
८. शृंगाटकस्त्रिकोणो जलकन्दः
९. फल्गु काकोदुम्बरिकाफलम्
१०. शिंशपा कृष्णसारा
११. अरिमेदोऽहिमारः
१२. इंगुदस्तापसतरुः
१३. नदीकामुकः प्राचीबलः
१४. झरसी कपित्थपर्णी
१५. ब्रह्मसोमा दवाग्निकः
१६. लक्ष्मणा रक्तबिन्दुच्छदा
१७. स्नुही समन्तदुग्धा
१८. करीरो गूढपत्रः
१९ करमर्दी क्षीरफलः
२०. गोजिह्वा दार्विपत्रिका
२१. अर्को रूपिका
२२. पार्था आदित्यभक्ता
२३. कम्पिल्लो रक्तचूर्णकः
२४. पीलुः तीक्ष्णतरुः

---

1. Cakrapāṇi takes by Gṛñjana Palāṇḍu or Rasona or Śobhāñjana while Dallaṇa takes only Rasona (रसोनभेदः–U. 56). Thus evidently Vopadeva has followed Cakrapāṇi more closely tham Dallaṇa quoting the authority of Bāṣpacandra.

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

२५. जम्बूर्महास्कन्धा
२६. उदुम्बरः कृमिफलः
२७. कतकोऽम्बुप्रसादनफलः
२८. धवः शकटाक्षः
२९. मुस्ता गांगेयी
३०. चर्मरंगा आवर्तकी

The commentator also seems to have consulted the Dhanwantari Nighaṇṭu. Some of the verses are quoted as they are in the above Nighaṇṭu. For instance, the verse regarding 'Āruka',[1] comes in this category.

Apart from these sources, he has also quoted verses from the text which are not traced at present. It shows the richness of the literature on Dravyaguna at that time which not only described drugs by the help of synonyms only but also gave exact morphological description with colloquial names wherever possible.

In some cases, he has described drugs in a way different from either Cakrapāṇi or Dallaṇa as in following instances:—

१. कोशाम्रः लाक्षावृक्षः ।
२. कशेरुकं कृष्णसूक्ष्मो वर्तुलो रोमशकन्दः ।
३. पालंक्या वास्तुकसदृशो चीरितपत्राशाकविशेषः उपोदकभेद इत्यन्ये ।
४. शिम्बिरस्तीरभुक्ते प्रसिद्धः स एव मगधे सिल्हकः ।
५. क्षीरपलाण्डुः सक्षीरो मधुरः पलाण्डुभेदः ।
६. तूदमुत्तरापथजम् ।
७. सूषा बृहत्पत्रा कासमर्दभेदोऽयं केदारे पूयंते शिगुरु इत्येके ।
८. शताक्षकं वारड्यां समावस्थमिति ख्यातम् ।
९. अवशिरः सूर्यावर्त्तस्तस्मात् फलं गजपिप्पल्याकारः फलविशेष इत्यन्ये ।
१०. कुन्तली चंचुसदृशी दीर्घपत्रः शाकविशेषः चिरपोटी इत्येके, सूक्ष्मतिलजातिरित्यपरे ।

---

1. आरुकं वीरसेनं च वीरं वीरारुकं तथा । विद्याज्जातिविशेषेण तच्चतुर्विधमारुकम् ॥
2. शिम्बिरस्तीरभुक्तौ सिद्धक इत्युच्यते–Cakra. (SU. 17)
3. वशिरः सूर्यावर्त्तः Cakra (SU.4.35) मर्कटसंज्ञः तृणजातिविशेषःसूर्यावर्त्तभेद इत्यन्ये–Dallaṇa (Ch. 7.) मर्कटपिप्पली तृणजातिःअपामार्ग इति प्रसिद्धः (SU.38)

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

It is difficult to say whether these descriptions are commentator's original observations or based on some predecessor's works,

Somewhere he has not given his opinion but only quoted the view of the scholars such as:—

१. नन्दीमुखो नोदुहिका नन्दोवक्रेति जेज्जटः निःशूकमवकेति बाष्पचन्द्रः ।
२. मधूलो मर्कटः इति जेज्जटः, स्वल्पो गोधूमभेद इति बाष्पचन्द्रः ।

One point renains to be ascertained whether Vopadeva wrote this commentary after he completed his Nighaṇṭu 'Hṛdayadīpaka' or first he wrote the commentary and thereafter composed the Nighaṇṭu. It is more probable that he wrote his commentary before the Hṛdayadīpaka. In the commentary he has followed the predecessors and also collected the materials from different sources thus making up his mind in relation to drugs. This was his developing stage and his ideas were in the stage of making. He has revised his ideas about certain drugs in his latter work Nighaṇṭu as well. For instance, in the commentary he has given the synonym of *'Samantadugdhā'* for *'Snuhī'* but he has dropped it in the Nighantu altogether.[1] Similarly, the synonym *'Gṛṣṭika'* for *'Vārāhi'* has been substituted by *'Śabarakandaka'* in the Nighaṇṭu. The following instances may also be seen :—

Prakāśa	*Commentary*	*Hṛdayadipaka*
१. गुडमंजरी	मोदकी	झिंगिणी
२. रास्ना	एलापर्णी	सुरभिं
३. आर्तगल	अर्गट	रुजाकर
४. धातुकी	धातुपुष्पी	मदनीयहेतु
५. बिम्बी	तुण्डिकेरी	पीलुपर्णी
६. बकुल	मद्यदोहद	क्षारक
७. शमी	सक्तुफला	लक्ष्मी
८. कम्पिल्ल	रक्तचूर्ण	रंजन
९. आम्रात	आम्रवाट	कपीतन
१०. उदुम्बर	कृमिफल	सदाफल

१. स्नुही वज्री महावृक्षा गण्डीरः स्नुक् सुधा गुडा

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Thus it may be concluded that the Hṛdayadīpaka Nighaṇṭu was written by Vopadeva after the Prakāśa commentary on Siddhamantra.

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वैद्याचार्यकेशवविरचितः

सिद्धमन्त्रः

तत्तनयवोपदेवकृत 'प्रकाश' व्याख्यासंवलितः

—:❁:❁:—

आरोग्यवैद्यनाथाभ्यां नमः सत्त्वादिसद्मने ।
मातापितृभ्यां दातृभ्यामायुः सुखहितामितम् ॥
यस्योच्चारणमात्रेण पुरः स्फुरति भेषजम् ।
सोऽयं चिकित्सकप्रीत्यै सिद्धमन्त्रः प्रकाश्यते[1] ॥

ग्रन्थारम्भे ग्रन्थकृदभीष्टसिद्धये स्वेष्टदेवतामभिष्टौति—

आयुर्वेदसुधाम्भोधिसारसारणिकाः गिरः ।
उल्लासितौषध[2]ग्रामाः जयन्त्यमृतजन्मनः ॥ १ ॥

प्रकाश—जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते । काः ? गिरः वाचः । कस्य ? अमृतजन्मनः अमृतं पीयूषं जन्म उत्पत्तिस्थानं यस्य स अमृतजन्मा तस्य, अमृतस्य जन्मेति वा । अमृतजन्मशब्देन धन्वन्तरिः तस्य, सुरासुरैर्मथ्यमानस्यामृतसमुद्रस्य गर्भादमृतकलशमादाय धन्वन्तरिरूपेण परमेश्वरः प्रादुर्बभूवेति हि श्रूयते । कथंभूताः गिरः ? आयुर्वेदसुधाम्भोधिसारसारणिकाः आयुर्वेद एव सुधाम्भोधि अमृतसमुद्रस्तस्य सारो मन्थनादवाप्त इत्यर्थः । स च आयुर्वेदपक्षेऽभिधेयविशेषः । सुधाम्भोधिपक्षे--सुधा, तस्य सारणिकाः सार्यते केदारं प्रति नीयते पानीयमाभिरिति सारिण्यः केदारादिप्रसिद्धाः, स्वार्थे कप्रत्ययः । गीर्भिर्हि प्रतिपुरुषमायुर्वेदसारो नीयते ॥ श्लेषेण रूपकं निर्वदति उल्लासितौषधग्रामा इति । तत्र गीःपक्षे--औषधानि रोगघ्नाः पदार्थाः तेषां ग्रामः समूहः, उल्लासितः प्रकटीकृतः औषधग्राम आभिरित्युल्लासितौषधग्रामः । सारणिकापक्षे--ओषध्यः फलपाकान्तास्तासां

१. Both These Verses are absent in Ms. 3

२. वि[3]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

समूह औषधं, तस्य समूह इत्यण्। ग्रामाः पत्तनादयः, उल्लासितं पत्रपुष्पादिसम्पत्त्या रम्यतां नीतं औषधं ग्रामेष्वाभिरित्युल्लासितौषधग्रामाः। ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधमित्योषध्यौषधशब्दयोर्विशेषः। आयुर्वेदोपदेशप्रशमितसमस्तान्तको धन्वन्तरिरेव सर्वोत्कर्षेण वर्त्तत[1] इति वाक्यार्थः[2] ॥ १ ॥

अथ सप्रयोजनमभिधेयमभिधत्ते—

ग्रन्थः संग्रथ्यतेऽत्यल्पः सिद्धमन्त्राह्वयो मया।
वैद्याः सुखेन द्राग् द्रव्यशक्तितत्त्वं[3] विदन्त्विति ॥ २ ॥

प्र०—संग्रथ्यते सम्यग् विरच्यते, केन ? मया, कः ? ग्रन्थः प्रबन्धः, कथंभूतः ? अत्यल्प अतिसंक्षिप्तः, किं नाम ? सिद्धमन्त्राह्वयः सिद्धमंत्र-इत्याह्वयोऽभिधा यस्य सः। तथा चाभिधा सिद्धमन्त्रवदल्पायाससाध्यत्वाद्बहुफलप्रदत्वाच्चान्वर्था[4]। प्राचीनेषु ग्रन्थेषु सत्सु कुतोऽयं ग्रन्थः कृतः ? इत्यतो हेतोः यदनेन विदन्तु। के ? वैद्याः भिषजः। किं ? द्रव्यशक्तितत्त्वं द्रव्याण्यौषधानि तेषां शक्तिः रोगापनयनसामर्थ्यं तस्य तत्त्वं निरुपाधिकरूपम्। कथं ? सुखेन अनायासेन द्राक शीघ्रम्। यद्यपि प्राचीनैर्ग्रन्थैर्द्रव्यशक्तिर्ज्ञायते तथापि न सुखेन न च द्राक् नापि तत्त्वतः इत्ययं[5] क्रियते ॥ २ ॥

ननु प्राचीनेषु ग्रन्थेषु रसवीर्यविपाकविवेकपूर्वको द्रव्यशक्तिविवेकः कृत इह तु कथं न तथेत्यत आह—

रसवीर्यविपाकैर्हि द्रव्यशक्तिर्विविच्यते।
कोपे शमे वा दोषाणां सात्र स्पष्टा न तेन ते ॥ ३ ॥

प्र०—हि यस्माद्रसादिभिर्द्रव्यशक्तिर्विविच्यते, न तु रसादिविवेक एव फलम्। क्व विषये द्रव्यशक्तिः ? दोषाणां कोपे शमे वा। दोषाः वातपित्तकफाः, कोपः संक्षोभः, शमः साम्यम् ॥ सा द्विविधा शक्तिरत्रास्मिन् ग्रन्थे स्पष्टा शब्दोपात्ता न त्वन्यग्रन्थवद्रसादिभिरनुमेया ॥ तेन स्पष्टाभिधानेन हेतुना ते रसादयोऽत्र नोक्ताः।

---

१. सर्वोत्कृष्टा देवता[2]

२. स्तुतिवाक्यार्थः[2]

३. शक्तिमत्तां[2, 3] विदन्त्वतः[1]

४. यथार्था[1]

५. इत्यर्थं[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

अथवा तेन स्पष्टद्रव्यशक्त्यनुमितत्वे हेतुना नोक्ताः। तथात्र यथान्यत्र रसादिभिर्द्रव्यशक्तयोऽनुमीयन्ते। द्रव्यशक्तिभिरनुमिता रसादयो अनुमीयेरन्॥ तथाहि "वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्यय" इति वचनाद् यद् द्रव्यं येन दोषेण रसवीर्यविपाकैः समानं तत् तस्य कोपनं, विपरीतं शमनम्। तथा च प्रयोगाभिमतं क्षीरादि कफकोपनं भवितुमर्हति रसवीर्यविपाकैः समानधर्मत्वात्। यद् द्रव्यं येन दोषेण समानधर्मकं तत्तत्कोपनम् यथा वातसमानधर्मकं फाणितं वातकोपनमिति। तत्र **रसो रसनेन्द्रियग्राह्यो द्रव्यगुणः**[1], स च षड्विधः। यदाह चरकः—

"रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः॥
स्वादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक्त एव च।
कषाय इति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः॥" इति॥

वीर्यं द्रव्यकर्तृके कर्मणि करणभूतो द्रव्यगुणः। तच्चाष्टविधं यदाह चरकः—

तीक्ष्णं रूक्षं लघु स्निग्धं मृदूष्णं गुरु शीतलम्।
वीर्यमष्टविधं केचिद् द्विविधं प्राहुरत्रयः॥
शीतोष्णमिति वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया।
नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता हि सा॥ इति

रसस्य साधकत्वाद्विपाकस्य साधकतरत्वान्न करणत्वं, साधकतमं हि करणं, वीर्यञ्च साधकतमम्। 'रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति। बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलमि'ति वचनात्।

यत्र प्रतिकूले तदुपमर्देन यस्य करणत्वं तत्रानुकूलेऽपि तस्यैव इतरस्य सहायमात्रत्वम्। प्रभावस्य त्वसाधारणद्रव्यलक्षणानतिरिक्तलक्षणत्वान्न गुणत्वम्। यत्तूक्तम्:—

किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम्।
गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन॥
यद्यद्द्रव्ये रसादीनां बलवत्त्वेन वर्त्तते।
अभिभूयेतरांस्तत्तत् कारणत्वम् प्रपद्यते॥

---

१. रसनाग्राह्यो गुणः[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

इति तदौपाधिकबलविषयं, स्वाभाविक-बलस्य 'रसं विपाकस्ता न्वीर्यं ःप्रभावस्तान्यपोहती' त्यादिनोक्तत्वात्। औपाधिकेन बलेन द्रव्यकर्तृके कर्मणि न गुणान्तरस्य कर्तृकत्वम्। तत्र ह्युपाधिः कर्ता गुणान्तरस्य तु स्थूलसूक्ष्मादेः शुक्लकृष्णादिवदप्रयोजकत्वादविवक्षेति रसवीर्यविपाकाख्यगुणत्रयवादिनां मतम्। **विपाकः सर्वद्रव्यसाधारणाहारपाकत्रयान्तरपाकजन्यो रसः।**

स च त्रिविधः। यदाह वाग्भटः—

जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम्।
रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः॥
त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः॥ इति

तत्र--"कट्वम्ललवणं पित्तं स्वाद्वम्ललवणः कफः॥
कषायतिक्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः।
पित्तमुष्णं लघु स्निग्धं तीक्ष्णं वायुर्हिमो लघुः॥
रूक्षस्तीक्ष्णः कफः शीतो गुरुः स्निग्धो मृदुर्मतः।
कफपित्तानिलाः पाके स्वाद्वम्लकटुकाः क्रमात्।"

इति दोषाणां रसवीर्यविपाकाः। तस्माद्यद्वातलं तद्वातेन रसवीर्यविपाकैः समानं यद्वा-तघ्नं तद्विपरीतमिति निर्णतुं शक्यम्॥

ननु "यस्माद्दृष्टो यवः स्वादुर्गुरुरप्यनिलप्रदः॥
दीपनं शीतमप्याज्यं वसोष्णाप्यग्निसादनी।
कटुर्विपाके पित्ताघ्नो मुद्गो माषस्तु पित्तलः॥
स्वादुपाकोऽपि चलकृत् स्निग्धोष्णं गुरु फाणितम्।
रसे स्वादौ यथा तद्वत्ततोऽन्येष्वपि दृश्यते॥
वातलं कफपित्ताघ्नमम्लमप्याक्षकीफलम्[1]।
कुरुते दधि गुर्वेव वर्हिं पारेवतं न तु॥
कपित्थं दाडिमं चाम्लं ग्राहि नामलकीफलम्।
कषाया ग्राहिणी शीता धातकी न हरीतकी॥
दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी।
मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम्॥
कटुपाकरसः स्निग्धगुरुत्वैः कफवातजित्।
लशुनो वातकफकृन्न च तैरेव यद्गुणैः।
मिथो विरुद्धान् वातादीन् लोहिताद्या जयन्ति यत्।
कुर्वन्ति यवकाद्याश्च तत्प्रभावविजृम्भितम्॥

१. आक्षकं फलम[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

रसेन वीर्येण गुणैश्च कर्म,
द्रव्यं विपाकेन च यद्विदध्यात्।
सद्योऽन्यथा तत्कुरुते प्रभावा-
द्धेतोरतस्तत्र न गोचरोऽस्ति ॥"

इत्यष्टाङ्गसङ्ग्रहोक्तरीत्या व्यभिचारदर्शनादसदनुमानमिति चेत्, अन्यत्रापि तुल्यं तत्र द्रव्यशक्तिः। शब्दोपात्ता नेति चेत्, अत्रापि रसादयः शब्दोपात्ताः। स्वाद्वम्लं नारंगम्, स्वादु पालेवतं, अम्लं लकुचमित्यादिव्यावर्त्तकत्वेनोपादानान्न प्रतिज्ञाहानिः। न सर्वेषां न सर्वत्रेति चेत्, तत्रापि समानं, किंचित्तुल्येऽप्यसमग्राभिधानेऽनुमानैकान्तिकत्वे वाऽन्यत्र ग्रन्थे यदर्थप्रयासः सा द्रव्यशक्तिरेव निर्णीता रसादयस्तत्प्रापकास्तत्र का क्षतिरित्यलमतिवादेन। एतेन दीपनत्वाद्यनुक्तिदोषोऽपि निरस्त इति ॥ ३ ॥

ये यत्रोक्ता[1] गुणाः द्रव्ये ते तस्यावयवेष्वपि।
भेदेष्वपि विकारेष्वप्यपवादादृते[2] मताः ॥ ४ ॥

प्र०—इह वक्ष्यमाणगुणाः प्रसिद्धा अविकृतावयविमात्रपर्यवसायिनो मा भूवन्नित्यतिदेशं करोति।

यत्र द्रव्ये मोदक्यादौ ये गुणा वातघ्नत्वादयः उक्तास्ते न केवलं तस्मिन्नवयविनि समस्त उपयुक्ते[3] भवन्ति अपितु तस्यावयवेष्वपि मूलत्वक्पत्रपुष्पफलादिष्वपि। तथा न केवलं प्रथमप्रतीते द्राक्प्रसिद्धे वा तस्मिन्नपितु तस्य भेदेष्वणुमहद्दीर्घह्रस्वश्वेतरक्तपीतपुष्पादिष्वपि; तथा न केवलं तस्मिन्नविकृतेऽपितु तस्य विकारेषु स्नेह-लेह-क्वाथ-कल्कादिष्वपि ते गुणा अपवादादृते मताः। अपवादो बाधकः, स चात्रोपदिश्यते। न ह्यतिदेशेन बाध्यते ॥ यथा कफघ्न्या अपि बदर्याः फलं वातघ्नपित्तश्लेष्मलेषूपदेशान्न कफघ्नम्। वातघ्नश्लेष्मलपित्तोदासीनस्यापि पलाण्डोः भेदः क्षीरपलाण्डुः वातपित्तघ्नश्लेष्मलेषूपदेशान्न पित्तोदासीनः, वातपित्तघ्नश्लेष्मलस्यापीक्षुरसस्य विकारः सितोपला वातपित्तघ्नश्लेष्मोदासीनेषूपदेशान्न श्लेष्मला। एवं सत्यप्यवयवावयविनोस्तालफलतालवृक्षयोः वातपित्तघ्नश्लेष्मलेषु सामान्यविशेषयोः काञ्जिकसौवीरयोः कफवातघ्नपित्तलेषु प्रकृतिविकारयोः सूप्याऽसूप्यभक्ष्ययोः कफपित्तघ्नवातलेषु यद्वचनं

१. यस्यो[3] २. षु तेऽप[3] ३. उक्ता[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

तदितरेभ्योऽवयवविशेषविकारेभ्योऽतिशयार्थम्। एवं सर्वत्र न्यायसिद्धिः ॥ ४ ॥

इह परस्परविरुद्धानां चरकादिवाक्यानां तट्टीकाकारहरिश्चन्द्रादिकृतामेकवाक्यतां[1] विचार्य निर्णीतो द्रव्यगुण उक्त इत्याह—

वातलं चरको ब्रूते वातघ्नं वष्टि सुश्रुतः ।
खारणादिर्नदत्यन्यदित्युक्तेरत्र निर्णयः ॥ ५ ॥

प्र०—क्वचिच्चरकोक्तादन्यत् क्वापि सुश्रुतोक्तात् क्वचिदुभाभ्याम्। अन्यच्छब्दो विपरीतवाची। चरकसुश्रुतयोश्चरकखारणाद्योः सुश्रुतखारणाद्योश्चरकसुश्रुतखारणादीनां च परस्परविरुद्धानां द्रव्यशक्तिविषयाणामुक्तीनामत्र ग्रंथे निर्णयो निर्णीतार्थकथनम् न तु यथास्थितिमतानुवाद इत्यर्थः। यथा चरकेण मधु वातलमुक्तम् "वातलं गुरु शीतञ्च रक्तपित्तकफावहम्। संधातच्छेदनं रूक्षं कषायं मधुरं मधु ॥" इति। सुश्रुतेन तु वातघ्नमुक्तम् "मधु तु मधुरं कषायानुरसं शीतलं रूक्षमग्निदीपनं वर्ण्यं स्वर्यं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं वाजीकरणं संधानं रोपणं चक्षुष्यं प्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारिपित्तश्लेष्ममेदोमेहहिक्काश्वासातीसारछर्दितृष्णामूर्छाविषप्रशमनं प्रह्लादि त्रिदोषशमनञ्च। तत्तु लघुत्वात् कफघ्नं पैच्छिल्यान्माधुर्यात्कषायभावाच्च वातपित्तघ्नमिति" ॥ तच्चात्र ग्रंथे कफपित्तघ्नवातोदासीनमध्ये पठितम्।

ननु मधुनो वातोदासीनत्वे किं मूलं? परस्परविरोधपरिहारेण व्याख्यायमाने चरकसुश्रुतवाक्ये एव वातोदासीनत्वे ह्यंगीक्रियमाणे तत्तदुपाधिवशाद्वातलत्ववातघ्नत्वे मधुन्युपपद्येते। तेन विषयभेदाच्चरकसुश्रुतवाक्ये न विरुध्येते ॥ वातलत्वे ह्यंगीक्रियमाणे वातघ्नोपहितस्य परस्परशक्तिप्रतिबन्धा[2]द्वातोदासीनत्वमेव स्यान्नतु वातघ्नत्वं ततश्च सुश्रुतवाक्येन सह विरोधस्तदवस्थ एव। वातलत्वाभिभवाद् वातघ्नत्वं स्यादिति चेन्न, अभिभवे प्रमाणाभावात्। सुश्रुतोक्तवातघ्नत्वान्यथानुपपत्तिरेव प्रमाणमिति चेन्न, औदासीन्यस्य शमनत्वकोपनत्वाभावरूपत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् तस्योक्तरीत्याप्युपपत्तेः। उक्तरीतावपि वातोदासीनत्वाभिभवांगीकारान्न विशेष इति-

१. मेकान्वयतां[२]

१. बन्धाद्धेतोः[२]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

चेन्न; औदासीन्यस्य शमनत्वकोपनत्वाभावरूपत्वेनाप्रतिबन्धकत्वाद्, दृश्यते चाभावमुखेन तत्र तत्र तस्योक्तिः। यथा पलाण्डुः कफं करोति नो पित्तमिति, तैलं कफकृन्नेत्यादि। तेन वातोदासीने मधुनि निःप्रतिबन्ध उपाधिव्यापारो वातले तु सप्रतिबन्ध इति महान् विशेषः। निःप्रतिबन्ध उपाधिव्यापारे वातलोपहितस्य मधुनो वातलत्वे न्यायसिद्धे वचनवैयर्थ्यमिति चेन्न, असिद्धे[1] ह्यौदासीन्ये न्यायप्रवृत्तिरिति इह त्वस्मादेव[2] वचनान्न्यायसहकृतादौदासीन्यसिद्धिः। किञ्च वातलत्ववद् वातघ्नत्वमप्यङ्गीकर्तुं शक्यमित्येष निर्णय एव ॥ तस्माच्छुद्धं मधु वातोदासीनमित्यभिहितम्। तत्तूपाधिभेदाद्वातलं वातघ्नञ्चेत्युचितम्। उपाधयश्च मात्रादयः। तथा चाष्टांगसंग्रहे—

मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः ।
ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा तथा॥ इति ॥

न च मात्रादेशकालावस्थावियुक्तस्य द्रव्यस्यासंभवाच्छुद्धगुणोक्तिरनुपयुक्ता, शुद्धगुणानुसारेण ह्युपाधिकृतो विशेषः। यथा हीनमात्रया तिक्तादिभिर्वा युक्तं कुल्माषादिना वा संस्कृतं जाङ्गले वा देशे वृद्धे वा देहे वर्षासु वा काले जीर्णतायां वाप्यवस्थायामुपयुक्तं वातोदासीनं न वातलं न वा वातं हन्ति। उपाध्यन्तरसहकृतं तु हन्ति। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। तस्मात्समूलमेव मधुनो वातोदासीनत्वम्। अत एव क्षारणादिनापि न वातलं नापि वातघ्नं प्रोक्तम्, तद्वाक्यं हि—

"कषायानुरसं रूक्षं शीतं स्वादु गुणाधिकम्।
लेखनं भग्नसंधातृच्छेदनं विशदं गुरु ॥
दाहतृष्णाविषच्छर्दिरक्तपित्तकफापहम् ॥
संग्राहि प्रवरं वृष्यं माक्षिकं प्रवरं मधु॥" इति ॥

यत्तु सुश्रुतवाक्ये त्रिदोषशमनं वातपित्तघ्नमिति च वायोः सह निर्देशात्पित्तश्लेष्ममेदोमेहेति कफपित्तयोः पृथङ् निर्देशात्संसृष्टवातविषयं चरकवाक्यमित्याहुः ते न सुश्रुताचार्याभिप्रायं विदुः। यो ह्ययं त्रिदोषशमनमिति सह निर्देशः स लाघवार्थः यस्तु वातपित्तघ्नमिति च स माधुर्यस्य हेतोर्मध्ये पठितस्योभयप्रयोजनार्थः पैच्छिल्यान्माधुर्याच्च क्रमाद्वातपित्तघ्नमिति माधुर्यात् कषायभावाच्च क्रमाद् वात-

---

१. अन्यतः सिद्धे[2]
२. तु तस्मादेव[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

पित्तघ्नमिति **जैज्झटो**ऽप्याह योजनार्थः। माधुर्यात् पैच्छिल्यात् सौकुमार्याद्वातघ्नं, लघुत्वात्कषायभावाच्च कफघ्नं माधुर्यशैत्यादिभिः पित्तहरमिति त्रिदोषशमनम्[1]। द्रव्यप्रभावाच्च, द्रव्ये परतंत्रा हि प्रभाववशवर्तिनो गुणा इत्यादि ॥ यस्तु कफपित्तयोः पृथङ्निर्देशः स मेहादिविशेषणार्थः। कफपित्तजानेव मेहादीन् हन्ति न वातजानिति हेतुप्रत्यनीकत्वादन्यदेव व्याधिप्रत्यनीकत्वमिति। वातघ्नत्वेऽपि न वातजमेहादिघ्नत्वम्। किञ्च योगवाही वायुरिति कफपित्तघ्नत्वादेव संसृष्टवातघ्नत्वे सिद्धेऽस्य तत्परत्वे वचनवैयर्थ्यम्। उपपद्यते हि तत्र तत्र योगवाहित्वं वायोः

"ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासन्तः कफमारुते।
मारुतो योगवाहित्वात्कफपित्ते तु शारदः।
पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत्॥
दाहः पित्तयुत" इत्यादि॥

यत्तु क्षौद्रादीनां वातलत्वं दृष्ट्वा तद्विषयं **चरक**वाक्यमितरविषयं **सुश्रुत**वाक्य मित्याहुः ते हि शास्त्रतत्त्वं न विदुः न ह्येते मधुसामान्यस्य गुणाः किन्तु माक्षिकाख्यस्य मधुविशेषस्य **खारणादिना** स्पष्टीकृतत्वात्, सामान्यविशेषेणोपसंहारात्। तस्मात्पूर्वैव विषयव्यवस्था। एतेन गौरवलाघवविरोधोऽपि निरस्तः। तथा च **चरकेण** वेत्राग्रं वातलेषु पठितम्—

"मण्डूकपर्णी वेत्राग्रं कुचैला वनतिक्तकम्।
कर्कोटकावल्गुजकौ पटोलं शकुलादनी॥
वृषपत्राणि शार्ङ्गेष्टा केवुकं सकठिल्लकम्॥
नाडीकलायं गोजिह्वा वार्त्ताकं तिलपर्णिका।
कुलकं कर्कशश्चैव शाकं पर्पटकं तथा॥
कफपित्तहरं तिक्तं वातलं कटु पच्यते॥" इति
"**खारणादिना** त्रिदोषघ्नेषु पठितम्—
चञ्चुर्मर्सरिका पाठा वेत्राग्रं सुनिषण्णकम्।
पत्रशाकं च संग्राहि दोषत्रयहितं लघु॥" इति

तदप्यत्र मधुवन्निर्णीयं पठितम्। अत एव सुश्रुतेन कफपित्तघ्नमेवोक्तम्।

१. त्रिदोषहरं[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

"आटरूषकवेत्राग्रगुडूचीनिम्बपर्पटाः ।
किराततिक्तसहितास्तिक्ताः पित्तकफापहाः ॥ इति ॥

हरिश्चन्द्रोऽप्याह[1]—सर्वं तिक्तं वातलमवृष्यमन्यत्र वेत्राग्रपटोलयोरिति। तथा **सुश्रुते** वेणुपर्ण्यादीनि तृणधान्यानि पित्तलान्युक्तानि—"कोरदूषनीवारश्यामाकशान्तनुवरकोद्दालप्रियङ्गुमधूलिकानन्दीमुखी कुरुविन्दकगवेधुकशरवरुकतोदपर्णीमुकुन्दवेणुपत्रप्रभृतयस्तृणधान्यविशेषाः ।

उष्णाः कषाया मधुरा रूक्षा कटुविपाकिनः ।
श्लेष्मघ्ना बहुनिष्यन्दा वातपित्तप्रकोपनाः ॥ इति

खारणादिना पित्तघ्नान्युक्तानि—

श्यामाकहस्तिश्यामाकनीवाराणुप्रियङ्गवः ।
गवेधुकातोदपर्णीनाडीगर्मुटिकोद्रवाः ॥
प्रशातिकाम्भःश्यामाकलौहित्याः कोरदूषकाः ।
वरका घूर्णपाद्यश्च[2] कुम्भीकाः समुकुन्दकाः ॥
कषायमधुरा रूक्षा रक्तपित्तकफापहाः ।
अवृष्या लघवः शीताः क्लेदघ्ना वातकोपनाः ॥ इति

तान्यप्यत्र मधुवन्निर्णीय कफघ्नवातलपित्तोदासीनान्युक्तानि । अत एव **चरकेन** कोरदूषश्यामाकौ पृथगुक्त्वा तत्सदृशान्युक्तानि—

"सकोरदूषः श्यामाकः कषायो मधुरो लघुः ।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतः संग्राहिशोषणः ॥
हस्तिश्यामाकनीवारतोदपर्णीगवेधुकाः ।
प्रशातिकाम्भःश्यामाकलौहित्याणुप्रियङ्गवः ॥
मुकुन्दझिण्टीगर्मुटीवरुकाः कारकास्तथा ।
शिबिरोत्कटजूर्णाह्वाःश्यामाकसदृशाः गुणैः" ॥ इति

सदृशगुणत्वान्न्यूनगुणत्वमुपपन्नमुपमेयं ह्युपमानतोऽपकृष्टं भवति । तेन श्यामाकः पित्तं हन्ति हस्तिश्यामाकादयस्तु हन्तुमसमर्था इत्यर्थः । कफवातयोरप्येवं प्रसंग इति चेन्न, **तन्त्रान्तरे** वातलत्वकफघ्नत्वयोरुपदेशात् । उपदेशो ह्यतिदेशाद्बली । एतेनौष्ण्यशैत्यविरोधोऽप्यपास्तः । तथा च **चरकेन** पटोलफलं वातलमुक्तं मण्डूकपर्णीत्यादि । **सुश्रुतेन** वातोदासीनमुक्तम्—

१. हरिश्चन्द्रो हारितोऽप्याह[1]   २. घूर्णपादाश्च[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

"कफपित्तहरं व्रण्यमुष्णं तिक्तमवातलम् ।
पटोलं कटुकं पाके वृष्यं रोचनदीपनम्[1] ॥" इति ॥

खारणादिना तु वातघ्नमुक्तम्—

"सस्नेहोष्णं लघु स्वादु पाके दोषानुलोमनम् ।
उष्णं तिक्तं त्रिदोषघ्नं शाकं निम्बपटोलयोः ॥" इति
"पटोलनिम्बं वातघ्नं तिक्तमन्यत्र वातलम् ॥" इति

तच्चात्र **खारणादि**मतमंगीकृत्य त्रिदोषघ्नेषु पठितम् । चरकोक्तस्य हि वातलमित्यस्य कुचैलादिभिरन्वयेन सार्थक्यम् । पटोलस्य च कफपित्तहरादिभिः । अत एव **हरिश्चन्द्रजैज्झटाद**य[2]ष्टीकाकारा अपोद्धृत्य व्यक्तिव्यतिरेकेण गुणानाहुः । **सुश्रुतोक्तस्या**वातलमिति शब्दस्य वातघ्नमित्यर्थो विरुद्धार्थत्वात्, तत्र यद्यपि वातोदासीनत्व-वातघ्नत्वयोः सहानवस्थानलक्षणविरोधोऽस्त्येव, तथापि तन्त्रान्तर विरोधभयात्तन्नात्र व्याख्येयम् । अथवा अवातलशब्देन वातलकरणाभाव उच्यते । स च वातघ्नेऽप्यस्तीत्यविरोधः । अत एवाह **वाग्भटः**—

"तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् ।
ऋतेऽमृतापटोलाभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः" ॥ इति

माधवकारोऽपि[3]—

"पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली तस्य कफापहा ।
फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्य विरेचनम्" ॥ इति

कटुस्वादुपाकयोस्तु रसवदविरोधः । एवमन्येऽपि विरोधाः शास्त्रसहितेन तर्केण परिहरणीयाः[4] । **चरका**दीनां त्रयाणामेवोपादानं तत्प्रणीतानां तन्त्राणां प्रमाणत्वात् सम्पूर्णत्वादविच्छिन्नसम्प्रदायत्वादभियुक्तैर्व्याख्यातत्वाच्च । अत एव तद्विरुद्धानामन्येषामप्रमाण्यमेव । यथा "फलं तु पित्तलं तालं सरमिति" **वाग्भट**वाक्यस्य "फलं स्वादु रसे तेषां तालजं गुरु पित्तहृदि"ति **सुश्रुत**वाक्यविरोधात् । न चान्यन्मूलम् ॥ **खारणादयो**ऽप्याहुः—

१. दीपनपाचनम्[2]
२. जैर्जटायः[1]
३. माधवोऽपि[1]
४. परिहर्त्तव्याः[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

"पनसं नारिकेलञ्च तालसस्यञ्च तर्पणम् ।
स्वादु शीतं गुरु स्निग्धं बृंहणं कफशुक्रलम् ॥ इति ॥

चरकोऽपि —

तालसस्यानि सिद्धानि नालिकेरफलानि च ।
बृंहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च ॥ इति ॥

एतद् विवरणे **बाष्पचन्द्रो**ऽपि—

"तालसस्यानि तालफलानि, सिद्धानि पक्वानि मधुरस्निग्ध-शीतत्वेन वातपित्तहरत्वे कफकृत्त्वंञ्च मन्तव्यमिति ।" किञ्च रस-मित्यत्र सरमिति, हृदित्यत्र कृदित्यन्यथा गृहीतं **सुश्रुत**वाक्यमेवात्र मूलं संभाव्यते । अत एवात्र तालफलं वातपित्तघ्नश्लेष्मलेषु पठितमिति ॥५॥

वातघ्नमेव यद्द्रव्यं तद्वातं हन्ति केवलम् ।
सान्यं च केवलावन्यौ न हन्ति न करोति च ॥ ६ ॥
वातघ्नमन्यजननं द्रव्यं यद्धन्ति तच्चलम् ।
केवलं केवलौ सान्यावन्यो वर्धयते मलौ ॥ ७ ॥
वातघ्नमन्योदासीनं यत्तच्छुद्धानिलापहम् ।
शुद्धौ सान्यौ न हन्त्यन्यौ न करोतीति सर्वतः ॥ ८ ॥

प्र०—अथ वातघ्नादिसप्तपंचाशद्भेदान् व्यनक्ति । एवकारेण पित्तादिव्युदासः । अन्यशब्देन पित्तकफौ व्यस्तौ समस्तौ च । चलो वायुः, शुद्धः केवलः । तत्र यत्केवलं, सपित्तं, सकफं, सपित्तकफं वा वातं हन्ति, केवलं पित्तं कफं पित्तकफौ वा न हन्ति नापि करोति तद्वा-तघ्नम् । यत्केवलं वातं हन्ति केवलं सवातं वा पित्तं करोति तद्वातघ्न-पित्तघ्नम् । एवं वातघ्नश्लेष्मलं वातघ्न-पित्तश्लेष्मलञ्च । यत्केवलं वातं हन्ति केवलं सवातं वा पित्तं न हन्ति न करोति तद् वातघ्न-पित्तोदासीनम् । एवं वातघ्न-श्लेष्मोदासीनं वातघ्न-पित्तघ्न-श्लेष्मोदा-सीनञ्च । एवं नव वातघ्नभेदाः । एवं पित्तघ्नश्लेष्मघ्नयोः[1] । वात-पित्तघ्नं, वातपित्तघ्नश्लेष्मलं, वातपित्तष्मोदासीनञ्चेति त्रयो वात-पित्तघ्नभेदाः । एवं वातश्लेष्मघ्न-पित्तश्लेष्मघ्नयोः दोषघ्नमेकं दोषो-दासीनमेकमेवमेकादश । सपित्तं, सकफं, सपित्तं कफं वा वातं करोति । केवलं पित्तं, कफं, पित्तकफं वा न हन्ति न करोति तद्वातलम् ।

१. पित्तश्लेष्मघ्नयोः दोषघ्नम् दोषोदासीनञ्चेति द्वौ भेदौ[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

यत्केवलं वातं करोति, केवलं सवातं वा पित्तं न करोति न हन्ति तद्वातलपित्तोदासीनम्। एवं वातलश्लेष्मोदासीनम्, वातलपित्त-श्लेष्मोदासीनम्। एवं चत्वारो वातलभेदाः। एवं पित्तलश्लेष्मलयोः। वातपित्तलं वातपित्तलश्लेष्मोदासीनञ्चेति द्वौ वातपित्तलभेदौ। एवं वातश्लेष्मलपित्तश्लेष्मलयोः दोषलमेकैकम्। एवमेते सप्तपञ्चाशद् द्रव्यभेदाः (तालिका १)। सपित्ते वाते वातप्राधान्यं वातपित्ते तूभयप्राधान्यं वाच्यमित्यसंकरः, प्राधान्यञ्चाधिकत्वस्वस्थान-त्वाविरोधत्वादिति। वातघ्नपित्तलाल्पश्लेष्मलादयस्तरतमभेदा वातघ्न-पित्तलश्लेष्मलाद्यन्तर्भूतत्वादनन्तत्वाच्च न गणिताः। यत्र द्रव्ये यो दृष्टः सः तत्रोक्त एव। यथा "वातघ्नी पित्तला चाल्पकफा चाप्याक्षिकी सुरेत्यादि। अथ प्रकरणशुद्ध्यर्थं वर्गानुद्दिशति—

> वाते पित्ते कफे वातपित्ते वातकफे क्रमात्।
> कफपित्ते त्रिषु हिता वर्गाः सप्ताहितोऽष्टमः॥ ९॥

॥ इति वर्गोद्देशः॥

त्रिषु वातपित्तकफेषु हितो, वातादिषु प्रकुपितेषु सत्सु सेव्यमानं यत् स्वास्थ्यं करोति तद्धितं द्रव्यं, तत्प्रकाशनाद्वर्गा अपि हिताः॥ एवमष्टमोऽहितः।

इत्यष्टवर्गोऽयं सिद्धमन्त्रः॥

इति वोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे नवश्लोकी॥

तालिका—१

सप्तपंचाशद् द्रव्यभेदाः

वातघ्नभेदाः	पित्तघ्नभेदाः
१—वातघ्नम्	१—पित्तघ्नम्
२—वातपित्तघ्नम्	२—पित्तश्लेष्मघ्नम्
३—वातश्लेष्मघ्नम्	३—पित्तवातघ्नम्
४—वातघ्नपित्तलम्	४—पित्तघ्नवातलम्
५—वातघ्नश्लेष्मलम्	५—पित्तघ्नश्लेष्मलम्
६—वातघ्नपित्तश्लेष्मलम्	६—पित्तघ्नवातश्लेष्मलम्
७—वातघ्नपित्तोदासीनम्	७—पित्तघ्नवातोदासीनम्
८—वातघ्नश्लेष्मोदासीनम्	८—पित्तघ्नश्लेष्मोदासीनम्
	९—पित्तघ्नवातश्लेष्मोदासीनम्

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

वातपित्तघ्नभेदाः

१—वातपित्तघ्नम्
२—वातपित्तघ्नश्लेष्मलम्
३—वातपित्तघ्नश्लेष्मोदासीनम्

वातश्लेष्मघ्नभेदाः

१—वातश्लेष्मघ्नम्
२—वातश्लेष्मघ्नपित्तलम्
३—वातश्लेष्मघ्नपित्तोदासीनम्

पित्तश्लेष्मघ्नम्

१—पित्तश्लेष्मघ्नम्
२—पित्तलश्लेष्मघ्नवातलम्
३—पित्तलश्लेष्मघ्नवातोदासीनम्

श्लेष्मघ्नभेदाः

१—श्लेष्मघ्नम्
२—श्लेष्मवातघ्नम्
३—श्लेष्मपित्तघ्नम्
४—श्लेष्मघ्नवातलम्
५—श्लेष्मघ्नपित्तलम्
६—श्लेष्मघ्नवातपित्तलम्
७—श्लेष्मघ्नवातोदासीनम्
८—श्लेष्मपित्तोदासीनम्
९—श्लेष्मघ्नवातपित्तोदासीनम्

दोषघ्नम्—१

दोषत्रयोदासीनम्—१

वातलभेदाः

१—वातलम्
२—वातलपित्तोदासीनम्
३—वातलश्लेष्मोदासीनम्
४—वातलपित्तश्लेष्मोदासीनम्

पित्तलभेदाः

१—पित्तलम्
२—पित्तलवातोदासीनम्
३—पित्तलश्लेष्मोदासीनम्
४—पित्तलवातश्लेष्मोदासीनम्

श्लेष्मलभेदाः

१—श्लेष्मलम्
२—श्लेष्मलपित्तोदासीनम्
३—श्लेष्मलवातोदासीनम्
४—श्लेष्मलवातपित्तोदासीनम्

वातपित्तलभेदौ

१—वातपित्तलम्
२—वातपित्तलश्लेष्मोदासीनम्

पित्तश्लेष्मलभेदौ

१—पित्तश्लेष्मलम्
२—पित्तश्लेष्मलवातोदासीनम्

वातश्लेष्मलभेदौ

१—वातश्लेष्मलम्
२—वातश्लेष्मलपित्तोदासीनम्

दोषलम्—१

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

अथोद्देशक्रमेण वर्गानाह—

१. अथ वातघ्नवर्गः

वातघ्नं मोदकी तिन्दुः कार्पासी कोकिलाक्षकः ।
वेल्लन्तरो ग्रन्थिपर्णी मुशली स्थलपद्मिनी ॥ १० ॥
बिल्वपर्णी बिल्वपत्रमैरावत्युत्तमारणी ।
रुबोः फलञ्च स्वाद्वम्लं नारङ्गं सगुडं दधि ॥ ११ ॥
रसाला सरसं मांसं मन्थः स्नेहगुडाम्लयुक् ।

प्र०—मोदकी गुडमंजरी, तिन्दुर्वीरिका, कार्पासी आच्छादनफला, कोकिलाक्षक इक्षुरः, वेल्लन्तरो वीरतरुः, ग्रन्थिपर्णी गंधद्रव्यविशेषः, मुशली तालपत्रिका, स्थलपद्मिनी स्थलकमलिनी ॥ १० ॥

बिल्वपर्णी शाकविशेषः, बिल्वपत्रं प्रसिद्धम्, ऐरावती गोधावती, उत्तमारणी करम्भः, रुबोः फलमेरण्डबीजम्, स्वाद्वम्लं नारङ्गं मधुराम्लरसं नारङ्गफलं, सगुडं गुडमिश्रम् ॥ ११ ॥

रसाला शिखरिणी, तल्लक्षणन्तु "अर्धाढकं [२]त्वचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडशपलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं, शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् ॥ श्लक्ष्णे पटे ललनया मृदु[३]पाणिघृष्टा कर्पूरवाससुरभीकृतभाण्डसंस्था ।

एषा वृकोदरकृता सुरसा रसाला
यास्वादिता भगवता मधुसूदनेन[४] ॥ इत्युक्तम् ॥

सरसं मांसं रसमनुद्धृत्य पक्वं मांसं, मन्थः स्नेहगुडाम्लयुक स्नेहगुडाम्लैर्मिलितैर्युक्तो मन्थः, स्नेहो घृतादिः, अम्लो दाडिमसारादिः । मन्थः सुश्रुतोक्तः—

सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः ।
नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्यभिधीयते ॥

एतत्सर्वं वातघ्नं मारुतघ्नमिति ॥

---

१. वातघ्ना[3]
२. सुचिर[2]
३. लघु[2]
४. पुरुषोत्तमेन[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

वातघ्नं पित्तलं[1] भक्ष्यस्तै[2]लसिद्धोऽम्लगोरसः ॥ १२ ॥
वातघ्नं श्लेष्मलं चास्थिशृंखला शतपेरकः ।
स्वादु पारेवतं[3] वेसवारकः पृथुकस्तथा ॥ १३ ॥
भक्ष्याः फलगुडस्नेहतिलफाणितमांसजाः ।
क्षीरशाकाः किलाटो विष्यन्दपीयूषमोरणाः ॥ १४ ॥
कूची खलकाम्बलिकौ दाधिकौ मधुरं दधि ।

प्र०—भक्ष्यस्तैलसिद्धस्तैलपक्वो भक्ष्यः पूरिकादिः । अम्लगोरसोऽम्लं तक्रं एतद्द्वयं वातघ्नपित्तलम् ॥ १२ ॥

अस्थिशृङ्खला वज्रप्रोक्ता, शतपेरकः इक्षुविशेषः, स्वादु पारेवतं, तद्द्विविधं तथाहि "पारेवतं मधुरमम्लमिति द्विधा स्यात् तत्तिदुकाकृतिफलं लघु पाण्डुपुष्पम् । नीलच्छदाङ्घ्रिसहितं तु परेवताख्यं, तत्पुष्कराश्रमसमीपवने प्रसिद्धम् ॥" इत्युक्तम्। वेसवारकः सुश्रुतोक्तः—

"मांसं निरस्थि सुस्विन्नं पुनर्दृषदि पेषितम् ।
पिप्पलीशुण्ठिमरिचगुडसर्पिःसमन्वितम् ॥
एकस्थं[4] पाचितं सम्यक् वेसवार इति स्मृतः ।"

पृथुको भृष्टस्याहतस्य शाल्यादेस्तण्डुलः ॥ १३ ॥

फलजा भक्ष्याः पियालमज्जादिकृताः, गुडजा गुडगर्भाः, स्नेहजाः स्नेहपक्वा, तिलजास्तिलगर्भा, फाणितजाः फाणितगर्भाः, मांसजा मांसकृताः ।

क्षीरशाक-किलाट-पीयूष-मोरणकूच्यः क्षीरविकाराः । तत्र क्षीरशाकः प्रसिद्धः ।

"गोरसत्र्यंशसंयुक्तं क्षीरं वह्निप्रतापनात् ।
घनीभूतः किलाटः स्यात् स्मृतस्तन्मस्तु मोरणः ॥

इति किलाटो मोरणश्च । पीयूषभेदो मोरण इत्येके । अथवा "क्षीरं सद्यःप्रसूतायाः पीयूषो मलिनं घनम् । सप्तरात्रात्परं क्षीरमप्रसन्नं च मोरणम् ॥

---

१. पालेवतं २.३
२. वातघ्नःपित्तलो[3]
३. पालेवतं[2,3]
४. ऐकध्यं[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

इत्युक्तम्। "दध्ना सह पयः पक्वं यत्तत्स्याद्दधिकूचिका। तक्रेण तक्रकूचीका तत् पिण्डस्तु किलाटका" ॥ इति द्विधा कूचिका। विष्यंदो घृतभृष्टास्तण्डुला इति जैज्झटः[1]। तत्कृतं पायसमित्यन्ये।

"आमं गोधूमजं चूर्णं सर्पिःक्षीरसमन्वितम्।
नातिद्रवं नातिघनं विष्यन्दो नाम नामतः ॥"

इत्यपरे। सूपशास्त्रे तु—

दधिक्षीरे समे कृत्वा त्वर्धभागावशेषिते।
आवपेद्रक्तशालीनां तण्डुलांस्तिलसंयुतान् ॥
प्रियालपनसादीनां बीजमुष्टिं समावपेत्।
क्षीरतुल्यं घृतञ्चात्र शर्करां तु महागुणाम् ॥
सिद्धं त्रिकटुकोपेतं [2]कर्पूरेणाधिवासितम्।
एष विष्यन्दनो नाम स्वर्गलोकेऽपि दुर्लभः ॥
यस्मात् पक्वेऽपि हि घृतं स्यदन्ते सर्वतो भृशम्।
तस्मात्सूपविधानज्ञैर्विष्यन्द इति संस्मृतः ॥ इत्युक्तम् ॥१४॥

दाधिकाविति खलकाम्बलिकयोर्विशेषणम् तक्रादिसिद्धव्युदासार्थम्। तत्र खलः फलानां शाकानां च निःक्वाथः। स एव तिलकल्कजः स्पष्टाम्लः काम्बलिकः।

यदाह वाग्भटः—

"पिशितेन रसस्तत्र यूषो धान्यैः खलः फलैः।
मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः काम्बलिकः स्मृतः ॥" इति

मूलैरिति विशेषणं शाकोपलक्षणपरम्। यदाह चरकः—

"चाङ्गेर्याश्चुक्रिकायाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत्।
खलान् दधिसरोपेतान् घृतभृष्टान् ससैन्धवान् ॥" इति ॥
यत्तु—"कपित्थतक्रचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः।
सुपक्वः खलयूषोऽयं यूषः काम्बलिकोऽपरः ॥
दध्यम्ललवणस्नेहतिलमाषसमन्वितः" ॥ इति ॥

तत् खलयूष-काम्बलिकयूषयोस्तद्विशेषयोर्लक्षणम्। काम्बलिकोऽत्र काम्बलिकयूषः। यदाह सुश्रुतः-'दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः" इति। यच्च नलेनोक्तम्—

१. झैर्झटः[२]
२. सतिलकल्कः[२]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

"तिलांस्तु निस्तुषान्कृत्वा पिष्ट्वा क्षीरे त्र्यहोषितान् ।
पटे पूतान् पचेद्धीमानार्द्रकोत्थापिते घृते ॥
मरिचाजाजिसामुद्रैर्युक्तस्तिलखलो भवेत् ।
पुनः सौवर्चलाजाजीबीजपूरकसौरभैः ॥
संयोज्य मथितः स्वच्छो यूषः काम्बलिको भवेत् ।
इत्येतदपि तिलखल-तिलकाम्बलिकाख्ययोस्तद्विशेषयोरेव लक्षणम् । दधिदाडिमशाकस्नेहयुक्तं व्यञ्जनं खल इति जैज्झटोक्तिरपि विशेष एव । मधुरं स्वादुरसं दधि । एतत्सर्वं वातहरं कफकरञ्च ।

वातघ्नं पित्तकफकृन्मिश्रेया गिरिपादिका ॥ १५ ॥
फलं तु कपिच्छूरुमाणवेत्रकरञ्जजम् ।
वाताभामाभिषुकाक्षोटमुकूलकनिकोचकम् ॥ १६ ॥
अम्लं लकुचमेलानमारुकं मृगलेण्डकम् ।
द्राक्षावृक्षाम्लकोशाम्रनीपाम्रातकराम्लकम् ॥ १७ ॥
प्राचीनामलनारंगपारेवत[1]परुषकम् ।
चिञ्चाकोलानि लवणं माषातसितिलाः दधि ॥ १८ ॥
कृशरा च वसा[2] मज्जा मेदो मेषोपयः सुरा ।
पोत्रीभमहिषाः[3] मत्स्या राजीराजीवपाटलाः ॥ १९ ॥
मुरलो[4] निरुलो नन्दी वारलो[5] वागुजारलः ।
पाकमत्स्यः कृष्णमत्स्यो गोमत्स्यो मकरस्तिमिः ॥ २० ॥
तिमिङ्गिलमहामीनशफरोवर्मि[6]चन्द्रिकाः ।
सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः गर्गराः कुलिशादयः ॥ २१ ॥
गोऽश्वोष्ट्रमेदः पुच्छाश्वतरमेषखरादयः ।
ग्राम्याः गुहाशयाः सिंहव्याघ्रद्वीपितरक्षवः ॥ २२ ॥

१. पालेवत[3]
२. राजवसा[3]
३. महिषी[3]
४. सुरलो[2]
५. वारुलो[2,3]
६. वर्म[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

बभ्रुश्वदंष्ट्रशृगालौ तु मृगैर्वारुवृकादयः ।
शशघ्नी[1] भासकुररगृध्रचीरिल्ल[2] वायसाः ॥ २३ ॥
कङ्कोलूक[3] श्येनचाषधूमिकामधुहादयः ।
पक्षिणः प्रसहाः पर्णमृगाः मूषकवानरौ ॥ २४ ॥
गोलांगूलद्रुमशयमद्गुपूतिघसादयः ।
श्वेतश्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुली[4] मृगः ॥ २५ ॥
भेकचिल्लककूचीकबभ्रुप्रियकशारडकाः[5] ।
कदली नकुलः श्वाविन्नीलीकृत्खराडजाहकाः ॥२६॥
मार्जाराजगरा ह्याखुलोपाकाद्या बिलेशयाः ।
वातघ्नी पित्तला चाल्पकफा चाप्याक्षिकी सुरा ॥२७॥

प्र०—मिश्रेया शतपुष्पाभेदः,गिरिपादिका काकाण्डोला॥१५॥ कपिकच्छ्वादिनिकोचकान्तं फलं । तत्र कपिकच्छूरात्मगुप्ता, वेत्रः प्रसिद्धः, तत्रोरुमाण-मुकूलक-निकोचकानि वरुणदन्त्यङ्कोल्लफलानीत्येके । वातामं मज्जमधुरं स्निग्धं दीर्घम्, अक्षोटं मदनफलाभं मध्योन्नतरेखम् ॥१६॥ अम्लमिति लकुचादीनां कोलान्तानां विशेषणं मधुरादि व्युदासार्थम् । तत्र लकुचं क्षुद्रपनसम्, एलानमैरावतम्, आरुकं कार्तिकेयपुरे प्रसिद्धम्, तच्चतुर्धा—"आरुकं वीरसेनं च वीरं वीरारुकं तथा। विद्याज्जातिविषेण तच्चतुर्विधमारुकम् ॥" इति॥ मृगलेण्डकं कर्कटम, द्राक्षा गोस्तनी, वृक्षाम्लं तित्तिडीकम्, कोशाम्रं लाक्षावृक्षफलम्, नीपं राजकदम्बफलम्, स च "नीपो बृहद्गृहसमीपभुवि प्रभूतो लोके प्रसिद्धतरराजकदम्बनामा । प्रांशुर्मधूकतरुपत्रसमानपत्रः, स्वाद्वम्ल-पक्वफल एष सुगन्धिपुष्पः ॥" इत्युक्तः । आम्रातमम्रवाटम्, कराम्लं करमर्दम् ॥ १७ ॥

प्राचीनामलं पानीयामलकम्, नारङ्गं नारङ्गफलम्, पालेवतं व्याख्यातम् । परुषकं परुषकफलम्, स च—"धन्वनाकारहरितपत्रो

१. शतघ्नी[3]
२. चीरल्लि[3]
३. कङ्कोलूकौ[3]
४. कुक्कुटी[3]
५. शल्यकाः[3]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

गूढाकृतिर्भवेत् । परुषकोऽल्पास्थिमृदुफलः फरसुनामकः ॥"—इत्युक्तः ॥ चिञ्चा चुक्रिका, कोलानि बदराणि, बहुवचनं बृहद्ह्रस्वमध्यमानां ग्रहणार्थम् । लवणं पटु, माषातसीतिलाः धान्यभेदाः प्रसिद्धाः, दधि प्रसिद्धम्, तच्चात्राम्लमधुरस्य प्रागुक्तत्वात् ॥ १८ ॥ कृशरा तिलतण्डुलमाषोत्था[1] क्षीरपेया । वसा मांसस्नेहः, मज्जास्थिभवः[2] स्नेहः, मेदः प्रसिद्धम्, मेषीपय आविकं क्षीरम्, सुरा शालिपिष्टकृतो मद्यविशेषः, पोत्री सूकरः, इभो हस्ती, महिषो लुलायः, राज्यादिकुलिशाद्यन्ताः मत्स्याः कैवर्तं प्रसिद्धाः । तत्र राजी कृशो दीर्घाकारः, राजीवो रेखांकितः, पाटलः पाटलपुष्पाभः ॥ १९ ॥

मुरलो वेष्टिताङ्गः, निरुलो जलनिलीनः, नन्दीवारलः समुद्रझिङ्गकः, वागुजारलो वागुसः, तल्लक्षणम्—

महाशकलसंयुक्तः कृष्णवर्णो महाशिराः ।
महामत्स्यः प्रसिद्धोऽसौ वागुसः स्थुलकण्टकः ॥ इति ॥

पाकमत्स्यःपाकैरर्भकैः सह यो विचरति । "कृष्णमत्स्यस्तु शकली बहुकण्टकसंयुतः । कषायवर्णो रक्ताक्षः कथितो मत्स्यवेदिभिः ॥" इत्युक्तः कृष्णमत्स्यः । गोमत्स्यमकरौ प्रसिद्धौ । तिमिः शतयोजनायामः ॥२०॥

तिमिंगिलो तिमिभक्षकः । महामत्स्यः तिमिङ्गिलगिलः । तदुक्तम्—

"अस्ति मीनस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः ॥
तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवे" ॥ इति ॥ शफरी क्षुद्रमत्स्यः, वर्मी[3] सर्पाकारः ।

चन्द्रकः सकण्टकपार्श्वो वर्तुलः, सहस्रदंष्ट्रो महामीनः, पाठीनः रूप्यवर्णोदरो दीर्घः कृष्णवर्णो महाशिराः—"पाठीनो मत्स्यभेदः स्यादेककण्टकमञ्जरी" त्युक्तम् । गर्गरः प्रसिद्धः, कुलिशो वज्राभः आदिशब्दादन्येऽपि तज्जातीयाः ॥ २१ ॥

गवादय खराद्यन्ताः ग्राम्याः ग्रामे भवाः, तत्र गौः प्रसिद्धा, अश्वो घोटकः, उष्ट्र करभः, मेदःपुच्छो डुण्डुकः, एडक इत्येके; अश्वतरो

---

१. माषाम्ल[2]

२. गतः[2]

३. वत्मो[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

वेसरः, मेषो मेढः, खरो गर्दभः। सिंहादयो वृकाद्यन्ता गुहासु शेरते गुहाशयाः। तत्र सिंहव्याघ्रौ प्रसिद्धौ, द्वीपी चित्रव्याघ्रः॥ तरक्षुर्मृगादनः॥ २२॥

बभ्रुरच्छभल्लः, श्वा कुक्कुरः, ऋक्षः प्रसिद्धः, शृगालो जम्बुकः, ओतुर्वनमार्जारः, षड्विधो हि मार्जारः—"ग्राम्यो वन्यस्तोयजश्च[1] पक्षि[2]मार्जारविज्जकौ। सुगन्धिवृषणश्चेति मार्जाराः षट् प्रकीर्तिताः"॥ इति॥ मृगैर्वारुः हरिणभुक्, वृको वत्सभक्षः।

शशघ्नीप्रभृतयो मधुहाद्यन्ताः प्रसहाः पक्षिविशेषाः, प्रसह्य बलाद् भक्षयन्तीति प्रसहाः। तत्र शशघ्नी शशहारिणी, भासो गृध्रविशेषः, तल्लक्षणम्:—

"भस्मवर्णः स्वल्पतुण्डः प्रसहो गोष्ठगोचरः।
भासश्चारुगतिर्गृध्रविशेषः परिकीर्तितः॥ इति॥

कुररो हस्तमत्स्यग्राही, तल्लक्षणम्—

"कुररः कुललोऽतिवेगभागरुणाभः सितवर्णमस्तकः।
सलिलात्तटमानयत्यसौ शकुलांस्तद्ध्वनिजातसाध्वसाः॥"

गृध्रः प्रसिद्धः, चीरिल्लश्चिल्लः, वायसः काकः॥ २३॥

कङ्कः स्यात्कण्ठमल्लाख्यो बाणपत्रार्हपक्षकः।
लोहपृष्ठो दीर्घपादः पक्षाधः पाण्डुवर्णभाक्॥ इत्युक्तः॥

उलूकः काकशत्रुः, श्येनः सञ्चानः, चाषः प्रसिद्धः, धूमिका धूम्याटः, मधुहा प्रसिद्धः। मूषकाद्याः पूतिघसाद्यन्ताः पर्णशब्दः शाखोपलक्षणः तत्र मृग्यत इति पर्णमृगाः। तत्र मूषको वृक्षोन्दुरः, वानरो मर्कटः॥ २४॥ गोलांगूलो वानरविशेषः, द्रुमशयो वृक्षमर्कटः, मद्गुर्मालुधानसर्पः॥ पूतिघसः सुगन्धिवृषणो मार्जारः, आदिशब्दात्पक्षमार्जारादायः।

श्वेताद्याः लोपाकाद्यन्ताः बिलेशयाः, बिलेषु शेरते इति बिलेशयाः। श्वेतः श्वेतवर्णः, श्यामः श्यामवर्णः, चित्रपृष्ठो विचित्रपृष्ठः, कालकः कृष्णवर्णः एवं चतुर्धा काकुली मृग इति बाष्पचन्द्रः॥ पंचापि मृग जायत इत्येके॥ २५॥ भेको मण्डूकः, चिल्लकश्चिल्लीतको धूसरवर्णो विडालजातिः, कूचीकाः सक्तवः, बभ्रुर्महानकुलः, प्रियको मृगप्रियकः;

१. तोयजातः[२]

२. पक्ष[२]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

तल्लक्षणन्तु—"कुरंगपुच्छाकृतिकृष्णपुच्छः प्रान्ते स्मृतः कर्बुरितोदरोऽसौ । कृष्णो मुखे खादिरपृष्ठभागो मृगप्रियोऽसौ शुनकस्तरस्वी"॥ इति ॥ शाण्डको गोधानुकारी, कदली सर्पविशेषः, महाविडालसमो व्याघ्राकारो मृगविशेषः इत्येके। नकुलः प्रसिद्धः, श्वावित् सूच्यावृता सेहिकाख्या, नीलीकृल्लोमशकर्णः, खण्डो गोधेरकः, तल्लक्षणम्—

"कृष्णसर्पेण गोधायां जातः सर्पश्चतुष्पदः ।
स वै गोधेरको नाम तेन दष्टो न जीवति ॥"
"जाहको गात्रसङ्कोची मण्डलीयो बुधैः स्मृतः ।"
इत्युक्तो जाहकः ॥ २६ ॥

मार्जारो ग्राम्यमार्जारः, अजगरो महासर्पः, अहिः सर्पः, आखुरुन्दुरकः, लोपाको लोगडकाख्यः श्रृगालभेदः। एतत्सर्वं वातघ्नं पित्तश्लेष्मकरञ्च । विभीतककल्ककृताक्षिकी सुरा। सा वातघ्नी पित्तकरी किञ्चित् श्लेष्मकरी च ॥ २७ ॥

वातघ्नमकफं पित्तकरं तैलं तिलोद्भवम् ।
मारुतघ्नञ्चाल्पपित्तं श्लेष्मलं पक्वमारुकम् ॥ २८ ॥

अनिलघ्नं कफकरमल्पपित्तमुदाहृतम् ।
सामुद्रलवणं मत्स्यो रोहितः प्रस्नुतं दधि ॥ २९ ॥

मसूरगोधूमकुलत्थमुद्गजो
यूषोऽप्यजोऽपित्तकफौ चलापहौ ।
पलाण्डुपक्वाम्रकुरङ्गलेण्डकै-
लानं त्वपित्तं कफकृत्समीरजित् ॥ ३० ॥

॥ इति वातघ्नवर्गः ॥

५

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

प्र०—तिलतैलं वातघ्नं कफोदासीनं पित्तलञ्च। पक्वमारुकं पक्वं यदारुकं तन्मारुतघ्नं श्लेष्मलं किञ्चित्पित्तकरञ्च ॥ २८ ॥

सामुद्रलवणं प्रसिद्धम् ।

"रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः ।

कृष्णपृष्ठः सर्वमत्स्यश्रेष्ठो रोहितकः स्मृतः" ॥

इत्युक्तो रोहितमत्स्यः। प्रस्नुतं वस्त्रगालितं दधि। एतत् त्रयं वातघ्नं श्लेष्मलं किञ्चित् पित्तलञ्च ॥ २९ ॥

मसूरादिभिर्मिलितैश्चतुर्भिः सिद्धो यूषः। अजश्छागलः। एतौ द्वौ वातघ्नौ पित्तकफोदासीनौ च। ननु सुश्रुतेन यूषे लवणं पञ्चमुक्तम्—

"मसूरमुद्गगोधूमकुलत्थलवणैः कृतः ।

कफपित्ताविरोधी स्याद्वातव्याधौ च शस्यते ॥ इति ।

तत्कथमत्र नोक्तम्। ब्रूमः, यूषशब्देनैव लवणमाक्षिप्तम्। पटु-कट्वम्लस्नेहादिसंस्कृतो धान्यनिःक्वाथो यूष इत्युच्यते। अकृतयूषोऽपि लवणमात्रेण संस्कृत एव। पलाण्डुरुली[1], पक्वमित्याम्रादित्रयस्य विशेषणम्। कुरंगलेण्डिकं मृगलेण्डिकम्[2], एलानं प्रसिद्धम्। एतच्चतुष्टयं वातघ्नं पित्तोदासीनं श्लेष्मलञ्च ॥ ३० ॥

॥ इति वोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे वातघ्नो वर्गः ॥

———

१. हल्लि[२]
२. कर्कटम्[१]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

२—अथ पित्तघ्नवर्गः

पितघ्नं चन्दनं रिष्टः[1] कदली काशकच्छुरे ।
शुकनासा मांसरोहा नलिका मधुकर्कटी ॥ ३१ ॥
गुन्थो धातुक्यम्बुपर्णी नन्दीमाषतरूटके ।
क्रौञ्चादनञ्च कूष्माण्डमज्जा वंशस्य रोचना ॥ ३२ ॥
कुसुमं मातुलुङ्ग्याश्च वरुणान्मुचुकुन्दतः ।
रत्नानि चन्द्रकान्ताम्बु शीतांभः पङ्कशैवलौ ॥ ३३ ॥
सिताद्राक्षेक्षुरसवान् मन्थः सिद्धामिषं घृते ।
पित्तजिद्वातजननं शिपिस्त्ववशिरात् फलम् ॥ ३४ ॥

प्र०—चन्दनं श्रीखण्डम्, रिष्टो रक्षावीजः, कदली रम्भा, काशः काशेक्षुः कांसुली, कच्छुरा फणिहारी, शुकनासा शुकाह्वा, मांसरोहा मांसरोहिणी, नलिका कपोतचरणा, मधुकर्कटी मधुरा मातुलिङ्गजातिः ॥ ३१ ॥

गुन्थो वृत्ततृणः, धातुकी धातुपुष्पी, अम्बुपर्णी जलमण्डपी, नन्दीमाषो वानीरिका[2] नन्दी जलतुण्डिकेरी, माषो जलवास्तुक इत्यन्ये; तरूटकं कल्हारं, क्रौञ्चादनं थेम्बुलिका, कूष्माण्डमज्जा कूष्माण्डकस्य मज्जा, वंशस्य रोचना वंशरोचना ॥ ३२ ॥

मातुलुङ्ग्यादीनां त्रयाणां कुसुमं, मातुलुङ्गी बीजपूरकः, वरुणः सेतुवृक्षः, मुचुकुन्दो वनकुन्दः । रत्नानि माणिक्यादीनि, चन्द्रकान्ताम्बु चन्द्ररश्मिसंयोगात् स्रुतं जलम्, शीताम्भः शीतोदकम्, पङ्कः कर्दमः, शैवलः शैवालः ॥ ३३ ॥

सिता शर्करा, द्राक्षाया इक्षोश्च रसः एभिस्त्रिभिर्युक्तो मन्थः, घृते सिद्धामिषं सर्पिर्विपक्वं मांसम् । एतत्सर्वं पित्तहरम् ॥ शिपिः गुन्द्रा, अवशिरः सूर्यावर्तस्तस्मात्फलं गजपिप्पल्याकारः फलविशेष इत्यन्ये[3] ॥ ३४ ॥

---

१. पित्ताघ्नश्चन्दनारिष्टः[3]
२. वानरिका[1]
३. इत्येके[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

पनसस्य फलं त्वामं तडागांभोऽथ[१] पित्तजित् ।
श्लेष्मकृच्छाल्मली मध्ये कूष्माण्डत्रपुसे तथा ।। ३५ ।।
शाल्याद्याप्यं नदानूपाम्भसी दुग्धं श्रृतं हिमम् ।
पित्तजिद्वातकफकृन्मार्षकं माणनाडिके[२] ।। ३६ ।।
अलाबुनालिका यूथी काष्ठेक्षुः स्थलकन्दकः ।
आलुकानि च केलूढं श्रृङ्गाटककसेरुके[३] ।। ३७ ।।
ढरढराः पद्मकन्दादि भल्लातकुसुमं तथा ।
बालं त्रपुसकालिङ्गकर्कार्वेर्वारुजं फलम् ।। ३८ ।।
नीवाराः कारकातोयं तैलमेकैषिकोद्भवम् ।
फल्गववातकफं बिम्बी त्वकफा पित्तजिद्द्वयम् ।। ३९ ।।
पित्तघ्न्यश्लेष्मला वातकृत्पालङ्क्या तु कुन्तली[४] ।

।। इति पित्तघ्नवर्गः ।।

प्र०—पनसः कण्टकिफलः तस्याममपक्वं फलम्, तडागाम्भस्तडाकोदकम्, एतच्चतुष्टयं पित्तघ्नं वातकरञ्च ।।

शाल्मली तूलिनी, कूष्माण्डत्रपुसे मध्ये मध्यावस्थाने नामे न जरठे[५], कूष्माण्डं कुसुमफलं, त्रपुसं बालुकम् ।। ३५ ।।

शाल्याद्याप्यं जलजं शाल्यादि धान्यं, नदानूपाम्भसी नदानूपोदके, दुग्धं श्रृतं हिमं क्वथितं शीतं क्षीरम् एतत्सर्वं पित्ताजित् श्लेष्मकरञ्च । मार्षकं मंठकं, माणकंदो महापत्रो यथापूर्वमधःपत्रत्यागी कंदविशेषः, नाडिका तस्यैव नाडी ।। ३६ ।।

अलाबुनालिका अलाबोस्तु व्यानाडिका नाड्याकारोऽवयवः, यूथी नीलपुष्पी[६], काष्ठेक्षुरतिकठिन इक्षोर्भेदः, स्थलकन्दो ग्राम्यकन्दः

१. तडागाम्भश्च[२]
२. नालिके[3]
३. कसेरुकम्[3]
४. कुतल्यपि[3]
५. पक्वे[२]
६. नीलद्युपुष्पा[२]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

ओलकं[1] इत्येके॥ आलुकानि पिण्डालुक-मध्वालुक-हस्त्यालुक-काष्ठालुक-शङ्खालुक-रक्तालुकादीनि।

"केलूढं स्वल्पविटपं कन्दे तत्स्वादु शीतलम्।
कोविदेन तु लोकेन केलूढ इति भण्यते॥"

इत्युक्तं केलूढम्, जलोदुम्बर इत्येके। शृङ्गाटकस्त्रिकोणो जलकन्दः। कशेरुकं कृष्णसूक्ष्मो वर्तुलो लोमशकन्दः[2] ॥ ३७॥

ढण्ढणो[3] वृकधूमकः, पद्मकन्दादिकं कमलस्य कन्द-मूल-नाल-पत्रादिकं, भल्लातकुसुमं भल्लातफलस्यास्थिवर्ज्यो भागः। बालमिति त्रपुसादीनां चतुर्णां विशेषणम्। त्रपुसं बालुकं, कालिङ्गकं कालिन्दं, कर्कारु लघुकूष्माण्डं, लघुकालिङ्गमित्येके, दीर्घालाबुकं फलविशेष इत्यन्ये; एर्वारुकं कर्कटीफलम् ॥ ३८॥

नीवाराः वनव्रीहयः, करकातोयं वर्षोपलोत्थमुदकम्, एकैषिकोद्भवं तैलं एकैषिका पाठा,त्रिवृदिति **जैज्झटः** ॥ एतत्सर्वं पितघ्नं वातश्लेष्मकरञ्च। फल्गु काकोदुम्बरिकाफलम् तद्वातश्लेष्मोदासीनम्। बिम्बी तुण्डिकेरी, सा वातकफोदासीना। एतद् द्वयं पित्तघ्नञ्च ॥३९॥

पालङ्क्या वास्तुकसदृशी चीरितपत्रा शाकविशेषः, उपोदकाभेद इत्येके। कुन्तली चञ्चुसदृशो दीर्घपत्रः शाकविशेषः चिरपोटी इत्येके, सूक्ष्मतिलजातिरित्यपरे। एतद्द्वयं पित्तघ्नं श्लेष्मोदासीनं वातलञ्च॥

॥ इति वोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे पितघ्नः वर्गः॥

१. आलुकं[2]
२. रोमशो जलकन्दः[2]
३. ढंढणः सूरणः[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

३—अथ कफघ्नवर्गः

कफघ्नं[१] शालरोहीतछागकर्णाश्वकर्णकाः ॥ ४० ॥
शमी-कदम्ब-बदरी-शिंशपा-कर्णिकारिकाः ।
हरिद्रकोऽ[२]रिमेदश्च तिलकः कटभीङ्गुदः ॥ ४१ ॥
मदनस्तुवरश्चैव धत्तूरः केतकी तथा ।
कोशातकी देवदाली काकतुण्ड्याखुकर्णिका[३] ॥ ४२ ॥
नदीकामुक[४]मञ्जिष्ठा-स्वरसी-पर्वपुष्पिकाः ।
विष्णुक्रान्ता धनहरो लता कस्तूरिका त्रुटिः ॥ ४३ ॥
कर्पूरो जातिपत्री च कुलत्थी काककुष्ठकम्[५] ।
शिलापुष्प तुत्थकञ्च शिलाजतु मनःशिला ॥ ४४ ॥
शाल्यादिदग्धभूम्युत्थमोदनो भृष्टतण्डुलः ।
वाट्यो धाना यवापूपा उलूकक उलुम्बिका[६] ॥ ४५ ॥
यूषो गजाश्वोष्ट्रघृतं मन्थो द्राक्षामधुप्लुतः ।

प्र०—शालो रालवृक्षः, रोहीतो रोहेण्डकः, छागकर्णः कुशरीरः, अश्वकर्णः सस्यसम्वरः एन इति प्रसिद्धः ॥ ४० ॥

शमी सक्तुफला, कदम्वः कुत्सिताम्बः, बदरी कोली, शिंशपा कृष्णसारः, कणिकारिका कर्णिकारद्रुमः, हरिद्रकः प्रसिद्धः,[७] अरिमेदो-

---

१. कफघ्नाः[३]
२. हारिद्रको[३]
२. पर्णिका[३]
४. कार्मुक[३]
५. कुलत्थीका ककुष्ठकम्[३]
६. उलुम्बका:[३]
७. हरिद्रकः अस्य पुष्पः कपिद्रुमः[२]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

ऽहिमारः, तिलकः स्त्रीवीक्षणदोहदः, कटभी किणही, इङ्गुदस्ताप-सतरुः ॥ ४१ ॥

मदनो गालवृक्षः, तुवरः—

"पत्रैस्तु बकुलाकारैः कलायसदृशैः फलैः ॥
वृक्षस्तुवरको नाम पश्चिमार्णवतीरजः ॥"

इत्युक्तः । धतूरः उन्मत्तः, केतकी प्रसिद्धा, कोशातकी धामार्गवः, देवदाली जीमूतकः, काकतुण्डी काकनासा, आखुकर्णी मूषकपर्णी[1] ॥ ४२ ॥

नदीकामुकः प्राचीबलः, मञ्जिष्ठा योजनवल्ली, स्वरसी[2] कपित्थपर्णी, पर्वपुष्पिका नागदन्ती, विष्णुक्रान्ता प्रसिद्धा, धनहरी चण्डा, लताकस्तूरिका प्रसिद्धा, त्रुटिः सूक्ष्मैला ॥ ४३ ॥

कर्पूरो घनसारः, जातिपत्री जातिकोशः, कुलत्थो वनकुलत्थः, काककुष्ठकं कङ्कुष्ठं, शिलापुष्पं शैलेयं, तुत्थकं मयूरग्रीवं, शिलाजतु गिरिजं, मनःशिला कुनटी ॥ ४४ ॥

शाल्यादि दग्धभूम्युत्थं दग्धायां भुवि जातं शाल्यादि धान्यं, ओदनो भृष्टैस्तण्डुलैः सिद्धः, वाट्यो दलितैर्यवगोधूमादिभिः कृत ओदनः, भृष्टयवोदन इत्येके; धाना भृष्टयवाः, यवापूपा यवकृत-मण्डकाः । उलूककः भृष्टहरितधान्यशिम्बः, उलुम्बिका भृष्टशूक-धान्यजः, यूषो व्याख्यातः । गजाश्वोष्ट्रघृतं गजाश्वोष्ट्रसम्भवं घृतम् , मन्थो द्राक्षामधुप्लुतः द्राक्षारसमाक्षिकाभ्यामालोडितो मन्थः । एतत्सर्वं कफघ्नम् ॥ ४५ ॥

श्लेष्मघ्नं स्याद्वातलं रक्तशिग्रोः
पुष्पाङ्कुरौ दध्यपि स्याद्धयीनाम् ।
स्याच्छ्लेष्मघ्नं पित्तलं ब्रह्मसोमा
क्षाराः सीरी वज्रकन्दः कुसुम्भः ॥ ४६ ॥

कफघ्नं पित्तचल[3]कृद्द्रोणपुष्पी कुरुण्टिका ।
प्रपुन्नाटो वेणुयवा निष्पावाः पक्वचिर्भिटम् ॥ ४७ ॥

१. वृषकर्णी[2]
२. झरसी[2]
३. बलः[3]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

शिम्ब्यो द्रावी च माधूक[1] फाणितं पौत्तिकं मधु।
आसवः सीधवः पक्वशीतमाधूकजाम्बवाः ॥ ४८ ॥

प्र०—रक्तशिग्रोः पुष्पं तस्यैवाङ्कुरः, अश्वानां दधि चेति त्रयं कफहरं वातकरञ्च। ब्रह्मसोमा देवाग्निकः, क्षाराः क्षारविधिकृतान्यौषधभस्मानि तज्जातं भस्म, सीरी लाङ्गली, वज्रकन्दः सुरेन्द्रकन्दः, कुसुम्भं कुसुम्भशाकं, एतत्पञ्चकं कफघ्नं पित्तकरञ्च ॥ ४६ ॥

द्रोणपुष्पी कुम्भी, कुरुण्टिका शितिवारः, प्रपुन्नाट एडगजः, वेणुयवा वंशजा यवाः, निष्पावा बल्याः, पक्वचिर्भिटं पक्वडङ्गरम् ॥ ४७ ॥

शिम्ब्यः प्रसिद्धा यत्संबन्धान्मुद्गादीनां शिम्बिधान्यत्वं, द्रावी टङ्कणः, माधूकफाणितं मधूककुसुमोत्थं फाणितं, पौत्तिकं मधु—"याः कृष्णाः मषकोपमा लघुतराः प्रायो महापिण्डिकां, चिन्वानास्तरुकोटरान्तरगताः पुष्पासवं कुर्वते। तास्तज्ज्ञैरिह पुत्तिकाः निगदितास्ताभिः कृतं पौत्तिकं, मध्वाज्याभमुशन्ति पौत्तिकमिति ख्यातं नराश्चापरे" ॥ इति। आसवो द्रव्याण्यासुत्य कृतं मधुं, पक्वाऽपक्वाभेदाच्चत्वारः सीधवः, सीधुरिक्षुरसकृतं मद्यम्, तत्र पक्वः पक्वेनेक्षुरसेन, शीतस्त्वपक्वेन। माधूको मधूकपुष्पयुतेन, जाम्बवो जम्बूफलयुक्तेन। एतत्सर्वं कफघ्नं वातपित्तकरञ्च ॥ ४८ ॥

कफहृद्वातला[3] पित्तं वेणुपत्री गवेधुका।
लौहित्यः[4] शिम्बिरोद्दालौ जूर्णाह्वो घूर्णपा[5] द्यणुः ॥ ४९ ॥
कुरुविन्दो ब्रह्ममूर्ति[6] र्वरुको वरकोत्कटौ।
हस्तिश्यामाकपानीयश्यामाकशरनाडिकाः ॥ ५० ॥
झिण्टी[7] मुकुन्दगर्मोतो[8] कुम्भिका सप्रशांतिकाः।
तोयपर्णो शिम्बिरादिकुधान्यानीक्षुजासवः ॥ ५१ ॥

---

१. मधुक[3]
२. दवाग्निकः[2]
३. कफघ्नं वातला[3]
४. रोहिष[3]
५. घुणपा[1]
६. मूतिः[3]
७. घण्टी[3]
८. गर्मूटी[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

श्लेष्मघ्नं पित्तलावातमौद्दालं मधु माधवः ।
कफघ्नाल्पमरुत्पित्तौ मार्द्वीक[7]मदिरासवौ ॥ ५२ ॥
खर्जूरमद्यं कफजिद्वातकृन्नातिपित्तलम् ।
अरिष्टस्त्वमरुत्पित्तौ मेषीघृतमपित्तजित् ॥ ५३ ॥
आजं मूत्रं त्वल्पचलं पित्तकृच्छ्लेष्महृत्त्रयम्[8] ॥ ५४ ॥

॥ इति कफघ्नवर्गः ॥

प्र०—वेणुपत्र्यादीनि शिम्बिराद्यन्तानि कुधान्यानि, कुधान्यं तृणधान्यम्। तत्र वेणुपत्री वेणुपत्रसदृशपत्रा, गवेधुका वार्षिकी, लौहित्यो लोहितको रक्तनालः कषायोत्कटः, शिम्बिरस्तीरभुक्ते प्रसिद्धः, स एव मगधे सिल्हकः, उद्दालो वनकोद्रवः, जूर्णाह्वो यावनालः, घूर्णपादी नर्तनकः, अणुरणुकः ॥ ४९ ॥

कुरुविन्दो व्रीहिगुरु; ब्रह्ममूर्तिः प्रसिद्धा, वरुकः शरबीजं, वरको वरहाटकः, उत्कटो लोहिततखगलबीजं, हस्तिश्यामाकः श्यामिका, पानीयश्यामाको जलश्यामाकः, शरः शरकर्णिका, नाडिका नाडयाकारा ॥ ५० ॥

झिण्टी पाण्डुकर्कशा, मुकुन्दो मूलकन्दः, गर्मोती गर्मोतिका, कुम्भिका तुम्बिकाकारा, प्रशांतिका एकशूकोपशुण्डिका, तोदपर्णी तोयपर्णी, शिम्बिरो बहुशिम्बिः। आदिशब्दादन्यान्यप्येवंविधानि, इक्षुजासव इक्षुरसजासवः। एतत्सव कफघ्नं वातकरं पित्तोदासीनञ्च ॥ ५१ ॥

औद्दालं मधुविशेषः, "प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः स्वल्पाः कपिलकीटकाः। कषायतिक्तं चिन्वन्ति स्वल्पमौद्दालकं मधु ॥," माधवो मध्वासवः, एतद्द्वयं कफघ्नं पित्तकरं वातोदासीनश्च। द्राक्षासुरा द्राक्षासवौ श्लेष्मघ्नौ किञ्चिद्वातपित्तकरौ ॥ ५२ ॥

खर्जूरफलकृतं मद्यं कफघ्नं वातकरं किञ्चित्पित्तकरञ्च ॥ द्रव्याणि निष्क्वाथ्य कृतं मद्यमरिष्टः, स पित्तवातोदासीनम्, मेषीघृतं पित्तोदासीनम् ॥ ५३ ॥

आजं मूत्रं किञ्चिद्वातलं पित्तलञ्च, एतत्त्रयं श्लेष्मघ्नम् ॥ ५४ ॥

॥ इति वोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे कफघ्नवर्गः ॥

---

७. मार्द्वीकौ[3]
८.अजामूत्रं स्वल्पवातपित्तलं कफजित् त्रयम्[3]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

४—अथ वातपित्तघ्नवर्गः

वातपित्तहरं शाकवृक्षो यष्टी शतावरी ।
कपिकच्छुर्वृश्चिकाली प्रियङ्गुः पर्वणी मुरा ॥ ५५ ॥
नेपाली कुक्कुटी हंसपादी लाभज्जमल्लिके ।
मञ्जिष्ठानागदन्त्योस्तु शाकं पुस्तकशिम्बिका ॥ ५६ ॥
मुञ्जातं कोलमाधूके पक्वे द्राक्षाकराम्लके ।
शुष्के मज्जा कोलचारकोशाम्रारग्वधलुङ्गजः ॥ ५७ ॥
तालधात्र्योश्च रक्तेक्षुः रजतं लाजसक्तवः ।
भक्ष्याः सवेसवाराज्यसिद्धसामितफेनकाः ॥ ५८ ॥
घोलसौरावखानिष्काः सन्तानी मांसजो रसः ।
नारिकेलोदकं स्वादु वापीवार्यौद्भिदं जलम् ॥ ५९ ॥
वर्तिकावर्तकेन्द्राभगोनर्दगिरिवर्तिकाः ।
वरशूरः सारपदो वरकः कुक्कुरारटौ ॥ ६० ॥
मयूरः शतपत्रश्च कुक्कुटश्चेति विष्किराः ।

प्र०—शाकवृक्षः खरपत्रः, यष्टी यष्टीमधु, शतावरी प्रसिद्धा, कपिकच्छुरात्मगुप्ता, वृश्चिकाली अग्निकः, प्रियङ्गुर्गन्धद्रव्यं, पर्वणी शाकविशेषः, मुरा गन्धकुटी ॥ ५५ ॥

नेपाली नवमल्लिका, कुक्कुटी—"कुक्कुटाण्डनिभैः कन्दैः किञ्चित्कटुकपिच्छिलैः । स्निग्धैर्मरकतच्छायैः खर्जूरसदृशच्छदैः ।" इत्यष्टांगसंग्रहोक्ता । हंसपादी त्रिपादी, लाभज्जमल्लिके प्रसिद्धे, मञ्जिष्ठाशाकं नागदन्तीशाकञ्च, पुस्तकशिम्बिका पुस्तकाकार शिम्बिः ॥ ५६ ॥

मुञ्जातं कन्दविशेषः, कोलमाधूके, पक्वे कोलं बदरीफलं, माधूकं मधूकफलं, द्राक्षाकराम्लके शुष्के, द्राक्षा गोस्तनी, कराम्लं करमर्दकम् । कोलादीनां धात्र्यन्तानां मज्जा । तत्र कोलं बदरं, चारं प्रियालं कोशाम्रं लाक्षावृक्षफलम्, आरग्वधः शम्पाकफलं, लुङ्गं मातुलुङ्गम् ॥ ५७ ॥

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

तालं तालकफलं, धात्री आमलकं, रक्तेक्षुः लोहितेक्षुः, रजतं रूप्यं, लाजसक्तवो लाजानां सक्तवः। सवेसंवारादयश्चत्वारो भक्ष्याः। तत्र सवेसवारो वेसवारगर्भः, वेसवारो व्याख्यातः, स्विन्न-पिष्टमुद्गादिकल्को वेसवार इत्येके।

शुण्ठीमरिचपिप्पल्यो धान्यकाजाजिदाडिमम्।
पिप्पलीमूलसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतः॥

इत्यन्ये।

पिप्पली मरिचं विश्वं सर्पिर्गुडसमन्वितम्।
एकत्र योजितं सर्वं वेसवार इति स्मृतः॥

इत्यपरे।

आज्यसिद्धो घृतपक्वः, सामितः समिताकृतो मण्डकादिः समिद्-गोधूमचूर्णं, फेनकः पूपविशेषः, तल्लक्षणम्—

विमृद्य समितां शुष्कां विमलां नातिशर्कराम्।
संवेष्टनाय गर्भार्थं खरपाके घृते पचेत्॥

घृतपूरसमाकारं यथाभिप्रेतविस्तृतम्।
फेनकं फेनसंकाशं कुर्यात् सूपविधानवित्॥ इत्युक्तम्॥५८॥

घोलो दधिविकारः। उक्तञ्च—

ससारासारपादार्धसमांबुमथितं दधि।
क्रमेण घोलमथिततक्रोदश्वित्सितोदकम्॥ इति।

सौरावः सौरकः। तल्लक्षणम्—

मासं निरस्थि सुस्विन्नं वेसवारैः सुसाधितम्।
सारितं शीतलं स्वच्छं धूपितं सौरकः स्मृतः॥ इति।

खानिष्कः परिशुष्कामिषभेदः। वेसवारामिषभद इत्येके। अन्ये त्वाहुः—

सौरावस्तु स विज्ञेयो रसो यो लवणस्तनुः।
स एव वेसवारेण मिश्रः खानिष्क उच्यते॥ इति।

संतानी क्षीरस्योपरि स्त्यानो भागः। मांसजो रसः मांसजो निःक्वाथः, नारिकेलोदकं द्रवावस्थं नारिकेलं तत्स्थमुदकम्[1]।

स्वादु वापीवारि मधुरं दीर्घिकातोयं, औद्भिदं जलं भूमि उद्भिद्योर्ध्वं निर्गच्छद्वारि॥ ५९॥

---

१. नालिकेरवारि²

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

वर्तिकादयः कुक्कुटान्ता विष्किराः। तत्र वर्तिका वर्तकसदृशी ततोऽप्यल्पा, वर्तकस्तद्भेदो महान् वर्तीरादल्पः, इन्द्राभः कंकभेदो विचित्रवर्णः, गोनर्दो गोनदः, गिरिवर्तिका वर्तिकाभेदः पर्वतचारी, वरशूरोऽत्यन्तशौर्यवान्, सारपदः कंकभेदश्चारुगतिः, वरकः प्रसिद्धः, कुक्कुः कुक्कुशब्दोच्चारी, आरटो वोरटी[1] ॥ ६० ॥

मयूरः नीलकण्ठः, शतपत्रो दार्वाघाटः, तल्लक्षणम् :—

दारूणामाहननाद्दार्वाघाटस्तु दीर्घचञ्चुशिराः।
कर्बुरवर्णो लोके प्रथितोऽसौ काष्ठकुट्टकः पक्षी ॥ इति ॥

कुक्कुटस्ताम्रचूडः। एतत्सर्वं वातपित्तघ्नम् ॥

श्लेष्मलं वातपित्ताघ्नं तालद्रुर्नरपुष्पकः ॥ ६१ ॥
मेदे विदार्य्यौ काकोल्यौ वृद्धचर्द्धी जीवकर्षभौ।
कलम्बुका कञ्चटकस्तथा क्षीरपलाराडुकः ॥ ६२ ॥
लक्ष्मणोपोदकासूर्पपर्ण्यौ पुष्पं मधूकजम्।
लुङ्गमांसं त्र्यक्षतालखर्जूरादेः फलाग्रजौ ॥ ६३ ॥
फलं रम्भाङ्कोलचारसौवीरं चाथ पाकिमम्।
तूदद्राक्षाम्रातशेलुपनसं करमर्दकम् ॥ ६४ ॥
बालं कूष्माराडकं खण्डं मत्स्यराडी गुडसट्टकाः।
क्षीरक्षौद्रसिताशाकेक्षुभक्ष्याः घृतपूरकाः ॥ ६५ ॥
नवनीतं घृतं क्षीरं भृतक्षीरजमाहिषे।
दधिनी दधि सश्वेतं तक्रं स्वाद्विक्षुजो रसः ॥ ६६ ॥
तैलं भूनिम्बशेलक्षकोलाक्षोटातिमुक्तजम्।
चाराक्कंवल्लीजीवन्तीनारिकेलमधूकजम् ॥ ६७ ॥
कर्कार्विवारुकूष्माराडकालिङ्गत्रपुसादिजम्।
कुलिङ्गकुक्कुटौ ग्राम्यौ गोधा च गवयो रुरुः ॥ ६८ ॥
वन्यो गौश्चमरो रोही सृमराद्या महामृगाः।
हंससारसकादम्बवककाररडवप्लवाः ॥ ६९ ॥

१. वारडी[२]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

श्रृगालकण्ठ[1]श्चक्राह्वो बलाका रक्तशीर्षकः ।
नन्दीमुखः काकतुण्डः सुमुखो मणितुण्डकः ॥ ७० ॥
शराटिका घनारावः कोशकाल्याम्बुकुक्कुटी ।
उत्क्रोश आरा भारुण्ड आटिः पुष्करशायिका ॥ ७१ ॥
पुण्डरीकाद्यकाचाक्षमल्लिकाक्षाश्च केशरी ।
कोनीलरोहिणीमद्गुक्रौञ्चाद्याः जलपक्षिणः ॥ ७२ ॥
चुल्लकी[2]कूर्मकुम्भीरशिशुमारोद्रकर्कटाः ।
नक्रादयः पादिनोऽथ शङ्खशम्बूकशुक्तयः ॥ ७३ ॥
कपर्दकः शङ्खनको[3] भल्लूकाद्याश्च कोशिनः ।

प्र०—तालद्रुस्तालवृक्षः, नरपुष्पको नरफुल्लकः ॥ ६१ ॥

मेदे मेदा महामेदा च, विदार्यौ विदारी क्षीरविदारी च, काकोल्यौ काकोली क्षीरकाकोली च, वृद्धर्द्धी वृद्धिः ऋद्धिश्च, जीवकर्षभौ जीवकः ऋषभश्च, कलम्बुकाकञ्चटकौ जलशाकविशेषौ, क्षीरपलाण्डुः सक्षीरो मधुरः पलाण्डुभेदः ॥ ६२ ॥

लक्ष्मणा रक्तबिन्दुच्छदा, उपोदका उपोदकी, सूर्पपर्ण्यौ मुद्गपर्णी माषपर्णी च, पुष्पं मधूकजं मधूककुसुमं फलवद् भक्ष्यं, लुङ्गमांसं मातुलुङ्गस्य त्वक्केसरवर्जितो मध्यभागः। त्र्यक्षादीनां फलमग्रजश्च। तत्र त्र्यक्षो नारिकेलः, तालो दीर्घतरुः, खर्जूरः स्वादुमस्तकः, आदिशब्दादन्येऽप्येवंविधाः, अग्रजो मस्तकमज्जा ॥ ६३ ॥

रम्भादीनां त्रयाणां फलम्। तत्र रंभा कदली, अंकोलोऽङ्कोठः, चारः पियालः, सौवीरं मरुदेशजं मधुरं महद् बदरम्। पाकिममिति तूदादेः फलषट्कविशेषणम्। तूदमुत्तरापथजम्, द्राक्षा गोस्तनी, आम्रातमाम्रवाटम्, शेलु श्लेष्मातकम्, पनसः कण्टकिफलम्, करमर्दकम् कराम्लकम्, पाकिमं पक्वम् ॥ ६४ ॥

बालं कोमलं कूष्माण्डं, खण्डं, मत्स्याण्डी खण्डशर्करा इक्षुविकारः। उक्तञ्च—

१. मृणालकण्ठः[3]

२. चुलुकी[2] चुल्लुकी[3]

३. नखो[3]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

इक्षोः रसस्य समलस्यांशार्धाङ्घ्रिमलाः मताः।
विकारा फाणित-गुड-मत्स्यण्डी-खण्ड-शर्कराः ॥

सट्टकः—

लवङ्गव्योषखण्डैस्तु दधि निर्मथ्य गालितम्।
दाडिमीबीजसंयुक्तं चन्द्रचूर्णावचूर्णितम ॥
सट्टकं तु प्रमोदाख्यं नलादिभिरुदाहृतम्।

इत्युक्तः। क्षीरादिभिः कृताः भक्ष्याः। तत्र क्षीरं दुग्धं, क्षौद्रं मधु, सिता शर्करा, शाकं कूष्माण्डादि, इक्षु गुडकाष्ठं, घृतपूरकः "मर्दितः समितापिण्डः पयसाऽऽलोड्य साधितः।

घृतावगाहितः पक्वः स्यादेष घृतपूरकः ॥ इत्युक्तः ॥ ६५ ॥

नवनीतघृतक्षीराणि प्रसिद्धानि। शृतक्षीरजमाहिषे दधिनी शृतक्षीरजं क्वथितक्षीरजं, माहिषं महिषीक्षीरजं, दधि सश्वेतं शर्करामिश्रितं दधि, तक्रं स्वादु मधुरं तक्रं, इक्षुजो रसः इक्षुरसः ॥६६॥

भूनिम्बादीनां त्रपुसान्तानां तैलम्। तत्र भूनिम्बः किराततिक्तकः, शेलुः श्लेष्मान्तकः, अक्षो विभीतकः, कोलं बदरं, अक्षोटः कर्पराल: अतिमुक्तो माधवी, चारः पियालः, अर्कवल्ली आदित्यभक्ता, जीवन्ती स्वर्णजीवन्ती, नारिकेलस्त्र्यक्षः, मधूको मधूकद्रुमः ॥ ६७ ॥

कर्कारुः व्याख्यात, एर्वारुः कर्कटी, कूष्माण्डं पुष्पफलम्, कालिङ्गं कालिन्दम्, त्रपुसं बालुकं, आदिशब्दादन्यान्यप्येवंविधानि; एषां फलमज्जातः प्रायस्तैलमुत्पादयन्ति। कुलिङ्गकुक्कुटौ ग्राम्यौ, कुलिङ्गश्चटकः, कुक्कुटस्ताम्रचूडः, ग्राम्यौ ग्रामचारिणौ। गोधा खङ्गः गवयादयः सृमराद्यंता महामृगाः आरण्या पशवः। तत्र गवयो गवाकारः सास्नाककुदरहितः, रौतीति रुरुः, तल्लक्षणम्—

विकटबहुविषाणः शंबराकारदेहः
सलिलतटचरत्वाच्छंबरेभ्यो विभिन्नः।
त्यजति शरदि शृङ्गं रौत्यतोऽसौ रुरुः स्यात्
पृथुल[1]मृगविशेषः प्रायशश्चेदिदेशः ॥ ६८ ॥

वन्यो गौररण्यचरो गोभेदः, चमरः केशमृत्युः गोसदृशः, रोही रोहीतकः, सृमरो मत्स्याकारश्चमरसदृशः, वेगवान्महाशूकर इत्येके,

१. प्रचुर[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

आदिशब्दादन्येऽप्येवंविधाः। हंसाद्या क्रौञ्चाद्यन्ताः जलपक्षिणः। हंसो मानसौकाः, सारसो लक्ष्मणः, कादम्बः कलहंसो धूसरपक्षः, वकः पाण्डुरः क्षुद्रमत्स्यादः, कारण्डवः काकवक्त्रो दीर्घाङ्घ्रिः कृष्णवर्णः, प्लवो महाप्रमाणप्रसेचकगलः ॥ ६९ ॥

शृगालकण्ठः कालवलाकः, चक्राह्वश्चक्रवाकः, बलाका बिसकण्ठिका, रक्तशीर्षको रक्तशिराः सारसभेदः। नन्दीमुखः—

"नन्दीमुखः स्यात् पत्राटी कूलचारी विहङ्गमः।
आटिभेदो लघुश्चित्रवर्णश्चित्राङ्गकाभिधः॥

काकतुण्डो वायसतुण्डः, सुमुखः शोभनमुखो भारुण्डभेदः, मणितुण्डकस्तरक्षुः ॥ ७० ॥

शराटिका गर्गराटी खदिरवर्णा, घनारावश्चातकः, कोशकाली पद्मकोशनलिनी, अम्बुकुक्कुटी जलकुक्कुटी कृष्णवर्णा, उत्क्रोशः कुररभेदः, आरा आरामुखी, भारुण्डः संघातचारी, अटिराडिः, पुष्करशायिका पद्मशायिनी शैवालादा ॥ ७१ ॥

पुण्डरीकाक्षः पद्मनेत्रः पद्मकन्दादः, काचाक्षमल्लिकाक्षौ—

"स्थित्वा चिरं नभसि वीक्ष्य जलाशयान्त-
र्मत्स्यं ततः पतति लोष्ठवदम्बुमध्ये॥
काचाक्ष एष कथितश्च कपर्दकाक्षः
शुक्लाक्षः शुक्लशबलः स तु मल्लिकाक्षः॥

इत्युक्तौ। केसरी सटावान्, कोनीलः श्यामपृष्ठः श्वेतोदरः पानीयवर्तिकाख्यः, रोहिणी लोहितवर्णा, मद्गुर्जलकाकः क्रौञ्चसदृशः, क्रौञ्चः, आदिशब्दादन्येऽप्येवंविधाः ॥ ७२ ॥

चुल्लकीप्रभृतयो नक्राद्यंताः पादिनो जलेशयाः, पादिनश्चरणवन्तः। तत्र चुल्लकी शिशुमारभेदः स्वल्पः, कूर्मः कच्छपः, कुम्भीरो नक्रभेदो महान् घडियालाख्यः[1], शिशुमारो हस्त्याकारोऽन्तर्वक्त्रो बहिर्निःश्वासमुक्, उद्रो जलबिडालः, कर्कटः कुलीरः, नक्रो वक्त्राकारः, आदिशब्दादन्येऽप्येवंविधाः। शङ्खादयो भल्लूकाद्यन्ताश्च कोशिनो

१. महानक्रसदृशः[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

जलेशयाः, कोशिनोऽस्थिमध्यस्थाः। तत्र शङ्खः कम्बुः, शम्बूकशुक्तिके प्रसिद्धे ॥ ७३ ॥

कर्पदको वराटकः, शङ्खनकः क्षुद्रशङ्खः, भल्लूको महान् कपर्दकः, आदिशब्दादन्येऽप्येवंविधाः। एतत्सर्वं वातपित्तघ्नं कफकरञ्च।

वातपित्तघ्नमकफं चञ्चुर्हिस्फित्थमेथिकाः ॥ ७४ ॥
पक्वं परुषकाश्मर्यपाटलासिञ्चतीफलम् ।
गोधूमधान्यश्च गुडो जीर्णधौतो सितोपला ॥ ७५ ॥
पुष्पाम्भोऽथ कुरंगर्क्ष[1]श्वदंष्ट्रामशम्बराः ।
करालः कृतमालश्च चारुष्कपृषतोरणाः ॥ ७६ ॥
वरपोतः कालपुच्छः रङ्कुगोकर्णगोमृगाः ।
मराडमूलः कोट्टकारो राजीवशरभादयः ॥ ७७ ॥

प्र० —चञ्चुर्नाडिकाकारपत्रः, हिस्फित्थो बृहत्पत्रो मेथिका-भेदस्तुरुष्कप्रसिद्धोऽश्वभक्ष्यः, मेथिका मेथी ॥ ७४ ॥

पक्वमिति परुषादिफलचतुष्कविषयम्। तत्र परुषको मृदुफलः, काश्मर्यः श्रीपर्णी, पाटला वसंतदूती, सिञ्चती उत्तरापथजा मुष्टि-प्रमाणातिमधुरबदरी। गोधूमधान्यं गोधूमाख्यं शूकधान्यं, गुडो-जीर्णधौतो जीर्णः पुराणः धौतः शोधितः, सितोपला शर्करा ॥ ७५ ॥

पुष्पाम्भः सुरभिकुसुमाधिवासितं तोयम्। कुरङ्गादयः शरभा-द्यन्ताः मृगाः। तत्र कुरङ्गश्चतुरङ्गः, ऋक्षो नीलाण्डो राजाख्यः[2], श्वदंष्ट्रोऽतिदुष्टकर्कट इति कार्तिकेयपुरे[3] प्रसिद्धः, रामो महान् पुरुषवर्णो हिमवति, शम्बरो विकटबहुविषाणः, करालोऽधो-निष्क्रान्तदन्तः कस्तूरीमृगः, कृतमालः संघातचारी, चारुष्कः चारुः स्वल्पः, पृषतो बिन्दुभिश्चत्रितः, उरणो रूपकः ॥ ७६ ॥

वरपोतः श्रेष्ठशावः, कालपुच्छः सीत्कारकः, रङ्कुर्हुडियारः, गोकर्णो बहुबिन्दुर्बहुश्रृंगः, गोमृगो गोसदृशः, मण्डमूलो मलिनाङ्गः,

---

१. गर्ध्य[2]

२. रोमाख्यः[2],

३. पुराणे[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

कोट्टकारो घोट्टकारः[1]। राजीवः पद्मवर्णः, शरभः—

उष्ट्रमानो महाशृङ्गश्चतुर्भिश्चरणैरधः।
चतुर्भिरूर्ध्वं संयुक्तः काश्मीरे शरभो मृगः॥

इत्युक्तः। आदिशब्दादन्येऽप्येवंविधाः ज्ञेयाः॥ ७७॥

मृगाश्चकोरवर्तीककुरुबाहुपृथालकाः ।
सारङ्गनप्तृकारक्तवर्त्मवतीरकुक्कुभाः ॥ ७८॥
कुतित्तिरिश्चोपचक्रक्रकराद्यास्तु विष्किराः ।

॥ इति वातपित्तघ्नवर्गः ॥

प्र०—चकोरादयः क्रकराद्यन्ता विष्किराः पक्षिणः। तत्र चकोरो रक्ताक्षो विषसूचकः, वर्तीको वन्यचटकः स्वल्पसंघातचारी, कुरुबाहुः कुरुकुरुकः स एवाध्रीणसः। तल्लक्षणम्—

नीलग्रीवो रक्तशिराः शुक्लपक्षो विहङ्गमः।
स एवाध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः॥ इति॥

"पृथालकोऽसौ यवगाण्डिरेति[2] लोके प्रसिद्धापरनामधेयः।
कृष्णोदरः कर्बुरकृष्णवर्णशीर्षो भवेद्धूसरवर्णदेहः॥" इत्युक्तः। सारंगः कृष्णशबलश्चातकाकारः,

"नप्तृका चटका ख्याता लोके गडुयिका[3]भिधा।
गुञ्जारकारिणी स्वल्पा पाण्डुरा पाण्डुरोदरा॥" इत्युक्ता॥

रक्तवर्त्मा रक्तचरणो लावभेदः, स्थलचरकुर्कुट इत्यपरे, वर्तीरः कपिञ्जलसदृशः स्वल्पः, कुक्कुभः—"नीलच्छविः कृष्णगलः स्याद् ग्रामचटकाकृतिः। कुक्कुभः कुक्कुभारावः स्थलजो रक्तवर्त्मकः" इत्युक्तः॥ ७८॥

---

१. घटकारः[1]
२. मन्दुरेति[2]
३. गुड्डुरुका[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

कुत्तित्तिरिः पाण्डुकपिलतित्तिरिभेदः, उपचक्रश्चक्रदलः कृशचञ्चुर्मदाविलः, स्थलचक्रवाक इत्यन्ये । क्रकरः—

"क्रेति शब्दकरणात् क्रकरः स्यात्पीतकृष्णगललोहितपृष्ठः ।
कृष्णपादयुगचञ्चुविभागस्त्र्याहलेषु विहगः प्रथितोऽसौ" ।। इत्युक्तः ।

आदिशब्दादन्येऽप्येवंविधाः ।। एतत्सर्वं वातपित्तघ्नं श्लेष्मोदासीनञ्च ।।

।। इति वोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे वातपित्तघ्नवर्गः ।।

—:*:*:—

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

॥ अथ कफवातघ्नवर्गः ॥

कफानिलघ्नं देवाह्वं हिंस्राकट्फलमुष्ककाः ॥ ७९ ॥
धर्मिणोऽश्मन्तसरलमधुद्रुपारिभद्रकाः ।
स्नुही करीरबकुलौ करमर्द्दाम्लवेतसः ॥ ८० ॥
श्रीवेष्टको गुग्गुलुश्च करञ्जच्छदनाङ्कुरौ ।
पत्रकं सैर्यको रास्ना निर्गुण्ड्येरण्डमार्कवाः ॥ ८१ ॥
वर्षाभूः हपुषा मुण्डी तेजोवत्यश्वकन्दकः ।
तर्कार्याघाटबृहती रामठो[1] देवसर्षपः ॥ ८२ ॥
कालशाकोऽम्लिकाकन्दः स्निग्धसिद्धञ्च मूलकम् ।
कङ्कोल-कुष्ठ-कर्चूर-तालीसञ्चोर-पौष्करे ॥ ८३ ॥
जीरकं वाष्पिका-बस्तमोदा-मातङ्गपिप्पली ।
तुम्बुरुःशतपुष्पा च भार्ङ्गी कालाञ्जनी वचा ॥ ८४ ॥
वत्सादनी कङ्गुणिका शेफाली वृद्धदारकः ।
शिरीषिका कर्कटाह्वा फलमश्मन्तधन्वनात् ॥ ८५ ॥
पलाश-वेल्लेभबला-मिश्रेया - जाति - मूलकात् ।
पक्वं वृक्षाम्ल-कोशाम्र-त्रपुसं शुष्कमाम्रकम् ॥ ८६ ॥
मज्जाक्षादस्थिभल्लातात्लुङ्गात्त्वग्बीजकेसरम् ।
कुन्दुरुर्बिडकासीसे गोरुचिर्मृगजा नखम् ॥ ८७ ॥

---
१. रामठं२

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

पक्व इक्षो रसो वाप्यम्बूष्णाम्भः शैशिरं जलम् ।
दुग्धं शृतोष्णां करभीक्षीरं कारेणवं दधि ।। ८८ ।।
तक्रं च कूचिकामस्तु तैले चैरण्डनिम्बजे ।
कुलत्थैस्तत्कोलयवैर्यूषः काम्बलिकः खलः ।। ८९ ।।

प्र०—देवाह्वं देवदारु, हिंस्रा कन्थारी, कट्फलः सोमवल्कलः, मुष्कको मोक्षः ।। ७९ ।।

धर्मिणो धन्वनः, अश्मन्तोऽम्लोटजः, सरलश्चीडा, मधुद्रुः मधूकः, पारिभद्रः कण्टकिंकिंशुकः, स्नुही समन्तदुग्धा, करीरो गूढपत्रः, बकुलो मद्यदोहदः, करमर्दी क्षीरफला, अम्लवेतसो वेतसाम्लः ।।८०।।

श्रीवेष्टकः श्रीवासः, गुग्गुलुर्महिषाख्यः, करञ्जच्छदनाङ्कुरौ करञ्जो नक्तमालस्तस्य छदनं पत्रं तस्यैवाङ्कुरोऽभिनवोद्भेदः, पत्रकं गन्धपत्रकम् । सैर्यकः कुरण्टकः, रास्ना एलापर्णी, निर्गुण्डी सिन्धुवारकः, एरण्डः पञ्चाङ्गुलः, मार्कवो भृङ्गराजः ।। ८१ ।।

वर्षाभूः पुनर्नवा, हपुषा विपुषा, मुण्डी कुलहलः, तेजोवती तेजोह्वा, अश्वकन्दोऽश्वगन्धा, तर्कारी अग्निमन्थः, आघाटोऽपामार्गः, बृहती सिंही, रामठः काण्डीरभेदः, यदाह **वाष्पचन्द्रः**—

> "हरितो द्विविधः प्रोक्तः काण्डीरस्तत्त्वदर्शिभिः ।
> कटुकः कच्छदेशादौ भक्षयन्त्याममेव तु ।।
> द्वितीयस्तूदकोद्भूतः रामठ[1] इति गीयते ।"

देवसर्षपो गौरसर्षपः ।। ८२ ।।

कालशाकः कालिकाशाकः ।। अम्लिकाकन्दः

> "अम्लिका स्वल्पविटपा सुकुमाराम्लनालिका ।
> प्रायेण कामरूपादौ तत्कन्दश्चार्शसे हितः"

इति **वाष्पचन्द्रोक्तः** । स्निग्धसिद्धं च मूलकं स्नेहपक्वं मूलकं हरितपर्णं, कङ्कोलं कटुकफलं' कुष्ठं पाकलं, कर्चूरः शटी, तालीसं तालीसपत्रं, चोरश्चोरकः, पुष्करं पुष्करमूलम् ।। ८३ ।।

---

१. शमण्ठ[२]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

जीरकमजाजी, बाष्पिका हिङ्गुपत्री, वस्तमोदा अजमोदा, मातङ्गपिपली गजपिप्पली, तुम्बुरुः तीक्ष्णत्वक् शतपुष्पा सिसिः, भार्ङ्गी द्विजयष्टिः, कालाञ्जनी नीली, वचा उग्रगन्धा ॥ ८४ ॥

वत्सादनी सुदर्शनी, कङ्गुणिका ज्योतिष्मती, शेफाली पुष्पवर्षिणी, वृद्धदारको वेल्लरी, तल्लक्षणमष्टाङ्गहृदये—

"त्रिकोणकाण्डा सुबहुप्रताना, फलेषु पीता कुसुमेषु रक्ता।
पत्रैः सदुग्धैर्मृदुरोमवद्भि स्ताम्बूलतुल्यैर्घनमूलकन्दः ॥ इति ॥

शिरीषिका ढण्ढणिका, कर्कटाह्वा कर्कटश्रृङ्गी, अश्मन्तादीनां मूलकान्तानां फलम् ॥ तत्राश्मन्तोऽम्लोटजः, धन्वनो धर्मिणः ॥ ८५ ॥

पलाशः किंशुकः, वेल्लं विडंगं, इभबला नागबला, मिश्रेया मधुरिका; जाती मालती, मूलकं हरितपर्णं, पक्वमिति वृक्षाम्लादिफलत्रयविशेषणं, तत्र वृक्षाम्लं तित्तिडीकं, कोशाम्रं लाक्षावृक्षफलं, त्रपुसं बालुकं, शुष्कमाम्रं शुष्कचूतफलम् ॥ ८६ ॥

मज्जाक्षाद्बिभीतकज्जा, अस्थि भल्लातात् भल्लातकास्थि, लुङ्गात्वग्बीजकेसरं मातुलुङ्गस्य त्वग्बीजं केसरञ्च, कुन्दुरुः शल्लकीखपुरः, बिडं बिडलवणं, कासीसं धातुकासीसं, गोरुचिः गोरोचना, मृगजा कस्तूरी, नखं गन्धनखम् ॥ ८७ ॥

पक्व इक्षो रसः, वाप्यम्बु दीर्घिकाजलं, उष्णाम्भः क्वथितोष्णमुदकं, शैशिरं जलं शिशिरर्तुसम्बन्धादुत्पन्नातिशयशैत्यं जलम्, भौमं तोयं दिव्यस्यानार्तवत्वदोषात्। दुग्धं श्रृतोष्णं क्वथितं कोष्णं क्षीरं, करभीक्षीरं उष्ट्रीदुग्धम्, कारेणवं दधि हस्तिनीदधि ॥ ८८ ॥

तक्रं कालशेयं, कूचिकामस्तु दधिमण्डः, तैले एरण्डनिंबजे एरण्डफलनिम्बफलतैलञ्च, कुलत्थैः कृतो यूषः, तत्कोलयवैर्यूषः कुलत्थबदरयवजो यूषः, काम्बलिको व्याख्यातः खलश्च। एतत्सर्वं श्लेष्मवातहरम् ॥ ८९ ॥

पित्तलं कफवातघ्नं वरुणः करुणोऽगुरुः।
शिग्रवर्कालर्ककराटाली[1] भूस्तृणां मरिचः क्षवः ॥ ९० ॥

१. कण्टारी[3]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

कारडीरस्तुलसी स्वास्यस्ताम्बूली शृङ्गबेरिका ।
फणिज्जकश्च चाङ्गेरी-पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥ ९१ ॥
चव्यं त्वचं च वाराहीकन्दो लशुनगृञ्जनौ ।
पुन्नाटवाकुचीबीजं लुङ्गीजम्बीरजं फलम् ॥ ९२ ॥
चिञ्चावार्तकिकालिङ्गकर्कार्वैर्वारुपाकिमम् ।
पीलूषणां बालबिल्वं तोदनं शीर्णवृन्तकम् ॥ ९३ ॥
मरिचैला - दीप्यगन्धासुरीसर्षपरामठम् ।
गुलिकालवणां स्वर्जिर्यवोषक्षारगन्धकाः ॥ ९४ ॥
कुसुम्भश्च कुलत्थश्च क्षारकूपाम्बुशुक्तकम् ।
मद्यं मूत्रं काञ्जिकञ्च सौवीरकतुषोदके ॥ ९५ ॥
खलः काम्बलिकश्चैव गोरसेन विपाचितौ ।
तैलं मूलकजीमूतकुटजार्ककरञ्जजम् ॥ ९६ ॥
विडङ्गक्ष्वेडकोशाम्रतुम्बीसर्षपशिग्रुजम् ।
ज्योतिष्मतीङ्गुदीपार्थ-पृथ्वीका-हस्तिकर्णजम् ॥ ९७ ॥
आरुष्करं तौवरकं द्रवन्ती - सप्तलोद्भवम् ।
नीलिकाशङ्खिनीश्यामादन्तीकम्पिल्लपीलुजम् ॥ ९८ ॥
देवाह्वचीडागम्भीरीशिंशिपागरुसारजम् ।
अपित्तं कफवातघ्नं बिल्वः पत्तूरकोऽर्जकः ॥ ९९ ॥

प्र०—वरुणः सेतुवृक्षः, करुणः, छागलाख्यः, अगरुर्जोङ्गकः, शिग्रुः सौभाञ्जनकः, अर्को रूपिका, अलर्को मन्दारः, कण्टाली कण्टकारी, भूस्तृणं मालातृणं, मरिचो जम्बीरशाकम्,

तल्लक्षणम् :—

जम्बीरगन्धि हरितं यदम्लकटुकं रसे ।
शाकं जम्बीरमित्युक्तं जंभजं चोत्तरापथे ॥ इति ॥

क्षवः छिक्किका ॥ ९० ॥

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

काण्डीरो व्याख्यातः, तुलसी देवदुन्दुभिः, स्वास्यः सुमुखः, ताम्बूली नागवल्ली, शृङ्गवेरिका गोजिह्वाभेदः,

शृङ्गवेरवदाकृत्या शृङ्गवेरी विभाविता।
कुस्तुम्बुरुवदाकृत्या तुंबुरूणि बृहन्ति च ॥ इत्येके ॥

फणिज्जको मरुवकः, चाङ्गेरी अम्लपर्णी, पिप्पलीमूलं ग्रन्थिकं, चित्रको वह्निः ॥ ९१ ॥

चव्यं चविका, त्वचं गन्धत्वक्, वाराहीकन्दः--

"क्षीरान्विता मूलकतुल्यकन्दा सप्ताष्टपत्रा सितरक्तकाण्डा।
बिभर्त्ति या पल्लवमब्दशब्दात् सा कञ्चुकी श्वेतपुर्वरेण्या ॥[3]

इत्यष्टाङ्गसंग्रहे ॥

"शाककर्कशवाराहवृषणाकारकन्दका ।
ताम्बूलवल्लीछदवद्वाराही गृष्टिकोच्यते ॥

इत्यन्यत्रोक्ता वाराही तस्याः कन्दः, लशुनो रसोनः, गृञ्जनः पलाण्डुभेदः, तथा च वाप्पचन्द्रः—

गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृञ्जनस्तु पलाण्डुना।
सूक्ष्मनालाग्रपत्रत्वाद् भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः ॥ इति ॥

पुन्नाटबाकुचीबीजं; पुन्नाट एडगजः, बाकुची सोमराजी तयोर्बीजं; लुङ्गीजम्बीरजं फलम्; लुङ्गी मातुलुङ्गी, जम्बीरो दन्तशठः ताभ्यां जातं फलम् ॥ ९२ ॥

पाकिममिति चिञ्चादिपंचकफलविशेषणम्। तत्र चिञ्चा चुक्रिका, वार्ताकं वृन्ताकं, कालिन्दं कालिङ्गं, कर्कारु व्याख्यातं, एर्वारुः कर्कटी, पीलूषणं कटुरसं पीलुफलम्, बालबिल्वं कोमलबिल्वफलम्, तोदनं राजप्रियं, शीतफलं रावणाम्लिका[1], काश्मीराम्लिकेत्येके; शीर्णवृन्तकं मुखवासफलम्, कर्वखकमित्येके[2] क्षुर[3] पत्रमित्यन्ये ॥ ९३ ॥

---

१. क्षीरणाख्यम्[2]
२. मुखवासकं फलं कर्चमित्येके[2]
३. क्षुद्र[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

मरिचं तीक्ष्णं, एला स्थूलैला, दीप्यो यवानी, गन्धा पशुगन्धा, आसुरी राजिका, सर्षपः सिद्धार्थः, रामठं हिङ्गु; गुलिकालवणं पाकातिशृतत्वाद् गुटिकाभूतम्, स्वर्जिःक्षारः, यवक्षारो यावशूकः, ऊषक्षार ऊषकः, ऊषरमृतिकापङ्क[1] इत्येके। गन्धको लेलीतकः ॥ ९४ ॥

कुसुम्भकुलत्थौ धान्यविशेषौ, क्षारकूपाम्बु क्षाररसं कूपोदकं, शुक्तं चुक्रं, तल्लक्षणम्—

"यन्मद्यादि[2] शुचौ भाण्डे सक्षौद्रगुडकाञ्जिकम्,
धान्यराशौ त्रिरात्रिस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥" इति ॥

आदिशब्देन मधूकपुष्पजादिग्रहणम्। उक्तञ्च—

मधूकपुष्पेक्षुरसगुडपीलुफलादिभिः।
साधितं जातमत्यम्लं शुक्रं चुक्रञ्च तन्मतम् ॥ इति ॥

फलादीन्यभिषूयन्ते सस्नेहलवणानि यत्।
तदाहुः शुक्तमपरे सन्धानाभिषुताभिधम् ॥
मद्ये दत्ते जलस्थाने मद्यशुक्तं तदेव तु।
मधुशुक्तं तु माध्वीके गुडशुक्तं गुडोदके ॥
इक्षुशुक्तं चेक्षुरसे इत्थमन्यानि कल्पयेत्। इत्येके ॥

सर्वं पञ्चरसं मद्यं कालान्तरवशाद्यदा।
व्यक्तान्यरसमम्लत्वं याति शुक्तं तदोच्यते ॥ इत्यन्ये।

मद्यं द्राक्षादिसाधनम्। उक्तं चाष्टाङ्गसंग्रहे :—

द्राक्षेक्षुमाक्षिकं शालिरुत्तमा व्रीहिपञ्चमः।
मद्याकरा यदेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकम् ॥ इति ॥

मूत्रं गोमूत्रं, काञ्जिकं धान्याम्लं, सौवीरं गोधूमकाञ्जिकम, निस्तुषं यवकाञ्जिकमित्येके, तुषोदकं यवकाञ्जिकम् ॥ ९५ ॥

खलः काम्बिलिको गोरसेन विपाचितौ; गोरसं तक्रम्, मूलकादीनामगरुसारान्तानां तैलम्। तत्र मूलकं हरितपर्णम्, जीमूतो देवदाली, कुटजो वत्सकः, अर्को रूपिका, करञ्जो नक्तमालः ॥ ९६ ॥

विडङ्गं वेल्लं, क्ष्वेडः कोशातकी, कोशाम्रं लाक्षावृक्षः, तुम्बी अलाबुः, सर्षपः सिद्धार्थः, शिग्रुः सौभाञ्जनकः, ज्योतिष्मती कङ्गुणिका,

१. पाक[1]
२. मस्त्वादि[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

इङ्गुदी तापसतरुः, पार्था आदित्यभक्ता, पृथ्वीका वाष्पिका, कृष्णजीरकमित्येके; हस्तिकर्णो रक्तैरण्डः, महापर्णो भूशाल इत्यन्ये ॥ ९७ ॥

अरुष्करो भल्लातः, तुम्बरको व्याख्यातः, प्रवन्ती शम्बरी, सप्तला चर्मसाह्वा, नीलिका कालाञ्जनी, शङ्खिनी यवतिक्ता, श्यामा श्याममूला त्रिवृत्, वृद्धदारुक इत्येके; दन्ती निकुम्भः; कम्पिल्लो रक्तवर्णः, पीलुस्तीक्ष्णतरुः ॥ ९८ ॥

देवाह्वं देवदारुः, चीडा सरलः, गम्भीरः सारतरुविशेषः, केचिद् गण्डीरं पठित्वा शिरीषं व्याचक्षते। शिंशिपा कृष्णसारः, अगरु जोङ्गकः। एषु मूलकादीनां बीजानि, देवाह्वादीनां सारः। एतत्सर्वं श्लेष्मानिलघ्नं पित्तकरञ्च। बिल्वो मालूरः, पत्तूरो लोहमारकः, अर्जक प्रसिद्धः ॥ ९९ ॥

आर्द्रकं रेणुका मध्यवार्ताकश्चाम्लदाडिमम्।
शुष्के कोलकणे वङ्गकासीसे सीधुराक्षिकः ॥ १०० ॥
तद्वच्छिग्रुफलं चौतो रसः स्नेहोऽल्पपित्तलः ॥

॥ इति कफवातघ्नवर्गः ॥

आर्द्रकं शृङ्गवेरं, रेणुका कौन्ती, मध्यवार्ताकं मध्यं नातिकोमलं नातिजरठं, अम्लरसं दाडिमीफलं, शुष्के कोलकणे; कोलं बदरं, कणा पिप्पली, वङ्गकासीसे कासीसत्रपुणी, सीधुराक्षिकः आक्षिको बिभीतकत्वक्कृतः, आक्षिक्या सुरया कृत इति **जैज्जटः**। एतत्सर्वं श्लेष्मानिलघ्नं पित्तोदासीनञ्च ॥ १०० ॥

शिग्रुफलं श्वेतमरिचं, चौतो रसः सहकारफलवृन्तनिर्यासः चौतःस्नेहः सहकारफलभवं तैलम्, एतत्त्रयं तद्वत् कफवातघ्नम् अल्पपित्तलः किंचित्पित्तलः ॥

॥ इति वोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे कफवातघ्नवर्गः ॥

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

॥ अथ कफपित्तघ्नवर्गः ॥

कफपित्तहरं जम्बूः खदिरस्तिनिशोऽसनः ॥ १०१ ॥
पिप्पलोदुम्बरवटपिप्पली[1]गर्दभाण्डकाः ।
कोविदाराम्रकोशाम्रप्रियालाङ्कोलशल्लकी- ॥ १०२ ॥
करञ्जशेलुकम्पिल्लकिङ्किरातविकङ्कताः ।
रोध्रार्जुनबलामोटाभूर्जपिण्डीतकार्गटाः ॥ १०३ ॥
श्वेतचन्दनपत्तङ्गद्रेक्काविवृद्धवत्सकाः ।
काकोदुम्बरिका पूगः कतकष्टिण्टुको धवः ॥ १०४ ॥
पटोली कारवल्लीन्द्रवारुणी क्षीरमोरटः ।
गुञ्जा-मेदोगला-लज्जा-कूर्चपर्णी-दुरालभाः ॥ १०५ ॥
काकजङ्घा निशा मुस्ता त्रायन्ती पुण्डरीयकः ।
बालकं कट्तृणं दूर्वा दर्भो मरुवको नलः ॥ १०६ ॥
वंशो बर्हिशिखा देवगन्धा ब्रह्मसुवर्चला ।
हिलमोची चर्मरङ्गा विषमुष्टचेलवालुकम् ॥ १०७ ॥
शणपुष्पी हेमदुग्धा तिरिगिच्छिश्च माचिका ।
लाक्षा जतुकरी पुष्पं वृकपुन्नागचम्पकात् ॥ १०८ ॥
पाटलार्काब्जिनीनिम्बलवङ्गबकुलासनात् ।
निर्गुण्ड्याःमूलकाम्मोदात् केशरं पद्मनागयोः ॥ १०९ ॥
आरण्यं त्रपुसं[2] बालवार्ताकं तालजोऽङ्कुरः ।
ताम्रं रीतिर्वर्तलोहं कांस्यगैरिकहिंगुलाः ॥ ११० ॥

---

१. पिप्परी[3]
२. अरण्यत्रपुसं[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

शङ्खांजनाब्धिफेनालसौराष्ट्रीयासशर्कराः ।
शाल्यादि च्छिन्नजं लाजा मथितं धान्ववैकरे ॥ १११ ॥
जले पलाशकाश्मर्यतैलं यूषस्तु मुद्गजः ।
पटोलजो मूलकजो निम्बामलकजावपि ॥ ११२ ॥

प्र०—जम्बूः महास्कन्धा, खदिरो गायत्री, तिनिशो स्यन्दनः, असनो बीजकः ॥ १०१ ॥

पिप्पलोऽश्वत्थः, उदुम्बरः कृमिफलः, वटो न्यग्रोध, पिप्पली प्लक्षः, गर्दभाण्डकः छायावृक्षः, कोविदारः कचनारिः[1], आम्रः चूतः, कोशाम्रो लाक्षावृक्षः, प्रियालः चारः, अङ्कोलोऽकोटः, शल्लकी गजभक्ष्या ॥ १०२ ॥

करञ्जो नक्तमालः, शेलुः श्लेष्मान्तकः, कम्पिल्लो रक्तवर्णः, किङ्किरातः किंकिराडः, विकङ्कतः स्रुवतरुः, रोध्रः तिल्वकः, अर्जुनः ककुभः, बला नागबला, मोटा जयन्ती, भूर्जो लेख्यपत्रः, पिण्डीतकः पिण्डारकः, अर्गटः आर्तगलः ॥ १०३ ॥

श्वेतचन्दनं शुक्लश्रीखण्डम्, पतङ्गं पट्टरङ्गम्, द्रेका महानिम्बः, अविवृक्षो मेषशृङ्गी, वत्सकः कुटजः, काकोदुम्बरिका फल्गुः, पूगः क्रमुकः, कतकोऽम्बुप्रसादनफलः, टिण्टुकोऽरलुः, धवः शकटाक्षः ॥ १०४ ॥

पटोली राजीफला, कारवल्ली सुषवी, इन्द्रवारुणी विशाला, क्षीरसोरटो कोटरमुखः, गुञ्जा काकणन्ती, मेदोगला मृगदन्ती, लज्जा नमस्कारी, कूर्चपर्णी मेढवल्ली, दुरालभा यवासिका ॥ १०५ ॥

काकजङ्घा ध्वाङ्क्षजङ्घा, निशा हरिद्रा, मुस्ता गाङ्गेयी, त्रायन्ती त्रायमाणा, पुण्डरीयकः प्रपौण्डरीकः, बालकं ह्रीवेरं, कट्तृणं ध्यामं, दूर्वा शाद्वलं, दर्भः कुशः, मरुवकः खरबुकः, नलो देवनलः ॥ १०६ ॥

वंशो वेणुः, बर्हिशिखा मयूरशिखा, देवगन्धा आरामशीतला, ब्रह्मसुवर्चला मण्डूकपर्णी; हिलमोची जलब्राह्मी, चर्मरङ्गा आर्वतकी, विषमुष्टिः केशमुष्टिः, एलवालुकमैलेयम् ॥ १०७ ॥

---

१. काञ्चनः[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

शणपुष्पी घण्टारवः, हेमदुग्धा स्वर्णक्षीरी, तिरिगिच्छिः कण्टककरञ्जः, माचिका माचिकं, लाक्षा जतु, जतुकरी चक्रवर्त्तिनी, वूकादीनां मोक्षान्तानां पुष्पम् । तत्र वूक[1]ः ईश्वरमल्लिका, पुन्नागः पाटलपुष्पम्, चम्पकश्चाम्पेयः ॥ १०८ ॥

पाटला वसन्तदूती, अर्को रूपिका, अब्जिनी पद्मिनी, निम्बः पिचुमन्दः, लवङ्गश्चन्दनपुष्पः, बकुलो मद्यदोहदः, असनो बीजकः, निर्गुण्डी सिन्दुवारः, मूलकं हरितपर्णम्, मोक्षो मुष्ककः, केशरं पद्मनागयोः; पद्मं कमलम्, नागं नागपुष्पं तयोः केसरं किञ्जल्कम् ॥१०९॥

आरण्यं त्रपुसं वनवालुकं, बालवार्त्ताकं कोमलवृन्ताकं, तालजोऽङ्कुरस्तालस्याभिनवोद्भेदः, ताम्रं शुल्वं, रीतिः ब्रह्मरीति, वर्तलोहम्आरकूटम्, कांस्यं घोषं, गैरिकं रक्तपाषाणः, हिंगुलो दरदः ॥११०॥

शङ्खः कम्बुः, अंजनं आलांजनादिः, अब्धिफेनः समुद्रफेनः, आलं हरितालं, सौराष्ट्री तुवरी मृत्, यासशर्करा दुरालभोद्भवा शर्करा, शाल्यादि छिन्नजं प्ररूढं शाल्यादिधान्यं, लाजा भृष्टधान्यानि, मथितं दधिविकारः, धान्ववैकरे जले धान्वं जांगलदेशस्थं वैकरं विकरस्थं विकरो वालुकां विकीर्य कृतो जलाशयस्तद्स्थे जले, पलाशः किंशुकः, काश्मर्यं श्रीपर्णी, तयोस्तैलं किंशुककाश्मर्ययोर्बीजतैलम् । मुद्गजाद्यो यूषाः, मुद्गः शिंबिधान्यमुख्यः, पटोलं राजीफलं, मूलकं हरितपर्णं, निम्बः पिचुमन्दः, आमलकं धात्रीफलम्, पटोलादीनां मुद्गादिसहितानां यूषाः कार्याः, तैर्विना यूषत्वाभावात् ॥ एतत्सर्वं श्लेष्मपित्तघ्नम् ॥ १११-११२ ॥

वातकृत्कफपित्तघ्नं करञ्जीनिम्बपद्मकाः ।
गजद्रुमागस्त्यरुष्काः कुतिन्दुः कटुका त्रिवृत् ॥ ११३ ॥

द्रवन्ती-सप्तला-दन्ती-वासा-भूनिम्ब-पर्पटाः ।
नदीभल्लात-गोजिह्वा-कुचैला-वृषगन्धिकाः ॥ ११४ ॥

कठिल्लको गराडदूर्वा क्षीरावी काल्यकस्तथा ।
शाकं कलम्बुनाडीचमूर्वाकम्पिल्लकेम्बुकात् ॥ ११५ ॥

---

१. घूकः[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

लाङ्गलीसूरणौरण्डाब्जिनीबिम्बीकलायतः ।
पुष्पं करीरकाश्मर्यपलाशाग्र्वधदत्सकात् ॥११६॥
शाल्मली-काश्चनागस्तिद्वणारोध्राटरुषकात् ।
फलपत्रे वटाश्वत्थवट्युदुम्बरवेतसात् ॥११७॥
शिरीषाद् गर्दभाण्डाच्च फलं पर्पटकीधवात् ।
वनतिक्ताक्षकीजम्बूबिम्बीतिन्दुकटङ्कतः ॥११८॥
बलाप्रियङ्ग्वश्वकर्णादीनकीबकुलादपि ।
राजालाबोः कोशवत्याः लवल्याः शुष्कपूगकम् ॥११९॥
श्लेष्मान्त[1]चिर्भिटे बाले नेपालो दीर्घपत्रकः ।
सूचीपत्रो नीलपोरो लोहं लोहमलस्तथा ॥१२०॥
शाल्यादि स्थलसंभूतं सक्तुर्भक्ष्याश्च सूप्यजाः ।
मङ्गल्यको राजमाषो मकुष्ठककलायकौ ॥१२१॥
सतीनस्त्रिपुटाढक्यौ मसूरश्चणकस्तथा ।
हरेणुश्चेत्यादिशमीधान्यं नन्दीमुखी तथा ॥१२२॥
श्यामाकः शान्तनुः कङ्गुः मधूली कोद्रवो यवः ।
सरित्तुषारकूपाम्बु मधुनी क्षौद्रदालिके ॥१२३॥
शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ।
बभ्रुः खञ्जनहारीतौ दुर्नासा गिरिशा जटी ॥१२४॥
लट्वा लट्वषो गोक्ष्वेडः सारङ्गी वटहा पिकः ।
कुलिङ्गः सुगृहा लोहपृष्ठः फाकारदुन्दुभी ॥१२५॥
ऋतुयष्टिडिण्डिमाणश्चिरण्डो[2] शुकसारिका ।
मञ्जुलीयकदात्यूहगोपापुत्रप्रियात्मकाः ॥१२६॥

---

१. श्लेष्मात[3]
२. शिम्बी[3]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

कुम्भस्कृतः पाराविकः कोशकैरातकर्पराः ।
वल्गुली-कलविङ्काग्निचूडाद्याः प्रतुदाः खगाः ॥१२७॥

प्र०—करञ्जी उत्तुण्डकी, निम्बः पिचुमन्दः, पद्मकः पद्मकाष्ठम्, गजद्रुमो लताश्वत्थः, अगस्तिरगस्तिद्रुमः, अरुष्को भल्लातः, कुतिन्दुः काकतिन्दुः, कटुका कटुरोहिणी, त्रिवृत्कुम्भः ॥ ११३ ॥

द्रवन्ती शम्बरी, सप्तला चर्मसाह्वा, दन्ती कुम्भः; वासाटरूषः, भूनिम्बः किराततिक्तकः, पर्प्पटः पर्प्पटकः, नदीभल्लातो जलभल्लातः, गोजिह्वा दर्विपत्रिका, कुचैला पाठाभेदः, वृषगन्धिका बस्तगन्धा ॥ ११४ ॥

कठिल्लकः पुनर्नवाभेदः, गण्डदूर्वा गण्डाली, क्षीरावी दुग्धिका, काल्यको गन्धकर्चूरः, कलम्बादीनां कलायान्तानां शाकम् । तत्र कलम्बुर्नालिकः; नाडीचो नाडिका । तयोर्लक्षणम्—

कलम्बुर्नालिकः स्वादुः सुषिरो बहुतोयजः ।
तद्भेदो नालिका श्लक्ष्णा ज्ञेया सान्या कलम्बुका ॥ इति ॥

मूर्वा मधुरसा, कम्पिल्लो रक्तवर्णः, केम्बुकं पेचुका ॥ ११५ ॥

लाङ्गली कलिहारी, सूरणश्चित्रदण्डः, एरण्डः पञ्चाङ्गुलः, अब्जिनी पद्मिनी, बिम्बी तुण्डिकेरी, कलायो रूढपत्रकः, करीरादीनामाटरूषकान्तानां पुष्पम् । तत्र करीरो गूढपत्रः, काश्मर्यः श्रीपर्णी, पलाशः किंशुकः, आर्ग्वधः शम्याकः, वत्सकः कुटजः ॥११६॥

शाल्मली तूलिनी, काञ्चनः कोविदारः, अगस्तिः अगस्तिवृक्षः, क्षणो मातुलानी, रोध्रकस्तिल्वकः, आटरूषको वासकः, वटादीनां गर्दभाण्डान्तानां फलपत्रे । तत्र वटो न्यग्रोधः, अश्वत्थः पिप्पलः, वटी पिप्पली, उदुम्बरः कृमिफलः, वेतसो वञ्जुलः ॥ ११७ ॥

शिरीषः शुकतरुः, गर्दभाण्डः छायावृक्षः । पर्प्पटक्यादीनां फलम् । तत्र पर्प्पटी प्रसिद्धा, धवः शकटाक्षः, वनतिक्ता तिक्तपटोली, आक्षिकी प्रसिद्धा, जम्बूर्महास्कन्धा, बिम्बी तुण्डीकेरी, तिन्दुको विरली, टङ्को मन्मथद्रावणः[1] ॥ ११८ ॥

१. मन्मथोद्भावनः[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

बला वाट्यालकः, प्रियङ्गुर्गन्धप्रियङ्गुः, अश्वकर्णः सस्यसंवरः, दीनकी आशीतकः, बकुलो मद्यदोहदः, राजालावुः मधुरालाबुः, कोशवती कोशातकी, लवली—

घनस्निग्धहरित्प्रान्तप्रपुन्नाटसदृक्छदा ।
सुगन्धिमूला लवली पाण्डुकोमलवल्कला ॥ इत्युक्ता ॥

शुष्कपूगं शुष्कक्रमुकफलम् ॥ ११९ ॥

श्लेष्मान्तं शेलुफलं, चिर्भिटं डङ्गरं, नेपालादयश्चत्वार इक्षवः । नेपालो नेपालदे[1]शजः, दीर्घपत्रो आयतपर्णः, सूचीपत्रस्तीक्ष्णाग्रपर्णः, नीलपोरोऽसितपर्वा, लोहमलो मण्डूरम् ॥ १२० ॥

शाल्यादि स्थलजं शाल्यादिधान्यं, सक्तुः भृष्टयवादिचूर्णम्, भक्ष्याश्च सूप्यजाः मुद्गादिकृता भक्ष्याः, मङ्गल्यादिहरेण्वन्तं शिंबिधान्यम् । तत्र मङ्गल्यः पाण्डुरो मसूरभेदः, राजमाषश्चवलः, मकुष्ठको मयूरपृष्ठकः, कलायो वर्तुलः, सतीनो महान् कलाय[2]भेदः, त्रिपुटो लांकः, आढकी तुवरी, मसूरी मसूरः, चणको हयप्रियः, हरेणुः स्वल्पकलायभेदः । आदिशब्दादन्येप्येवंविधाः । नन्दीमुख्यादीनि यवान्तानि धान्यानि । तत्र नन्दीमुखी नोदुहिका, नन्दीवक्त्रेति **जैज्जटः**, निःशूकयवकेति[3] **वाष्पचन्द्रः** ॥ १२२ ॥

श्यामाकस्तृणबीजः, शान्तनुः शान्तिकरः, कंगुः प्रियंगुः, मधूली मर्कट इति **जैज्जटः**, स्वल्पो गोधूम इति **वाष्पचन्द्रः** । कोद्रवः कोरदूषः, यवस्तीक्ष्णशूकः, सरित्तुषारकूपाम्बु; सरिन्नदी, तुषारोऽवश्याय, कूपः प्रसिद्धः तेषाम्बूदकम्, मधुनी क्षौद्रदालिके तयोर्लक्षणम्—

"मक्षिकाः पिङ्गलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु ।
कपिलं शीतलं तद्धि क्षौद्रमित्युच्यते बुधैः ॥"

"मधुराम्लकषायन्तु दालं पत्रोपरि स्थितम् ॥" इति ॥ १२३ ॥

---

१. आशीतरुः[1]

२. महाकलाय[1]

३. निःशूकयवकेति स्वल्पो गोधूमभेद.[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

शतपत्रादयोऽग्निचूडाद्यन्ताः प्रतुदाः खगाः । प्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुदाः । तत्र शतपत्रो राजशुकः । भृङ्गराजः—

"स्याद् भृङ्गराजः भ्रमरोऽञ्जनाभो वनप्रियः कालवटाभिधानः ।
गोप्रेरकौऽसौ बहुधा विरावी स चूडशीर्षः प्रतुदः पतत्री ॥"

इत्युक्तः ॥

कोयष्टिः टिट्टिभः, जीवञ्जीवको विषदर्शनग्लानिः, बभ्रुः कपिलवर्णः, हारीतो हरितपीतवर्णः, दुर्नासा दुष्टनासा, गिरिशा पर्वतशायिनी, जटी जटावान् ॥ १२४ ॥

लट्वा पेचांकोऽतिरिक्तपुष्टाधोभागः[५] । भारद्वाजो मेदोलताख्यः इत्येके ।

"लटूषः लटुषो लट्टो लटूषक इति स्मृतः ।
खारणादिवर्णपक्षः लट्वाको ललटूयकः ॥ इति

लोके प्रसिद्धः खादिरपक्षः ।

"सन्धानचञ्चवा कृतचञ्चुलांगः सदीर्घपुच्छः प्रतुदो विहङ्ग"

इत्युक्तः । गोक्ष्वेडो गोनर्दभेदः, सारङ्गश्चातकः, वटहा वटघाती, पिकः कोकिलः, कुलिंगश्चटकः, सुगृहा[१] पीतमस्तकः लोहपृष्ठः कङ्कभेदः, फाकारः फाट्शब्दानुकारी, दुन्दुभिः दुन्दुभिनादः ॥ १२५ ॥

क्रतुयष्टिः यज्ञहा, डिण्डिमाणो डिण्डिभवदुत्कटध्वनिः, चिरण्टी[२] चिरण्टका, शुकः कीरः, सारिका प्रियवादिनी, मञ्जुलीयको मंजुलनादः, दात्यूहः टिट्टिभवर्णः, कालकण्ठः अन्धकाक इत्येके, गोपीपुत्रः गोपालकः, प्रियात्मकः त्रपुरञ्जकः, ॥ १२६ ॥

कुम्भस्कृत[४] इति विरावः, पाणविकः पणवद्ध्वनिः, कोशः पत्रचरकः, कैरातः किरातप्रियः, कर्परः कपालाभः, वल्गुली वक्त्रविष्ठाविनिर्गमा, कलविङ्कश्चरकभेदः, अग्निचूडो अग्निवर्णशिखः, आदिशब्दादन्येऽप्येवंविधाः । एतत्सर्वं मारुतकरं श्लेष्मपित्तहरञ्च ॥ १२७ ॥

---

१. सुग्रहा[3]
२. चिरीटी[3]
३. जा.[3]
४. कुम्भकृतः[3]
५. पुच्छाघोभागः[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

अवातं कफपित्तघ्नं तिलपर्ण्युष्णसुन्दरः ।
भव्यं करीरं कर्कोटं कारवेल्लं विभीतकम् ॥ १२८ ॥
कदलीकन्दवेत्राग्रौ मधुमण्डसिते मधु ।
झराम्बुशशभस्माङ्गपारावतकपिञ्जलाः ॥ १२९ ॥
तद्वत्तण्डुलीयभार्ङ्गीशाको मुद्गोऽल्पवातलः ।

प्र०—तिलपर्णी बर्बरकः, उष्णसुन्दरो ग्रीष्मसुन्दरः, भव्यादीनि पञ्च फलानि । तत्र भव्यं कर्मरङ्गम्, करीरं गूढपत्रकं, कर्कोटं कर्कोटीफलम्, कारवेल्लं कारेलम्, विभीतमक्षम् ॥ १२८ ॥

कदलीकन्दो रम्भाकन्दः, वेत्राग्रं वेत्रस्याग्रजोद्भेदः, मधुमण्डो मधुनोऽच्छो[1]भागः, मधुसिता मधुशर्करा । अयन्तु विशेषः कालपाकात्यक्तद्रवत्वं मधु शर्करावद्भवति । मधु माक्षिकम्, झराम्बु निर्झरोदकम्, शशो मृगविशेषः, भस्माङ्गादयः पक्षिणः । तत्र भस्माङ्गः कपोतः, पारावतो नरप्रियः, कपिञ्जलो गौरतित्तिरिः, एतत्सर्वं कफपित्तघ्नं वातोदासीनम् ॥ १२९ ॥

तद्वत्तण्डुलीयो भार्ङ्गीशाको मुद्गोऽल्पवातलः । तण्डुलीयस्तण्डुलीयशाकः, भार्ङ्गीशाको द्विजयष्टिशाकः, मुद्गः प्रसिद्धः, एते त्रयस्तद्वत् कफपित्तघ्ना, अल्पवातलाः किञ्चिद्वातलाः ॥

॥ इति वोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे कफपित्तघ्नवर्गः ॥

—: ० :—

१. मधुमन्थनोत्थो[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

॥ अथ दोषघ्नवर्गः ॥

दोषघ्नं काश्मरी वन्दा शिरीषार्ग्वधवञ्जुलाः ॥ १३० ॥
तुन्यशोकौ सप्तपर्णापलाशाश्मघ्नपाटलाः ।
किणिही सारिवा पाठा मूर्वा सोमः प्रसारिणी ॥ १३१ ॥
तुम्बर्यद्रिकर्णी वासन्ती जीवन्ती शङ्खिनी विषा ।
गुडूच्यम्लानातिमुक्ता मुञ्जस्तामलकी बला ॥ १३२ ॥
सहदेवाम्बुकृष्णेभबलाकासघ्नकङ्कताः ।
कामाता बाकुची ब्राह्मी चिल्ली जीवन्तवास्तुकौ ॥ १३३ ॥
सतीनः मर्मरी सूषाशाकं राजक्षवः शटी ।
सुनिषण्णोऽङ्कुरो वर्याः शुष्कं बालश्च मूलकम् ॥ १३४ ॥
स्पृक्का स्थौणेयतगरदमनो[1]शीरकुङ्कुमम् ।
जाती मांसी शङ्खपुष्पी तरणी कुन्दधान्यकम् ॥ १३५ ॥
शालिपर्णी पृश्निपर्णी[2] गोक्षुरो वृषसारकः ।
फलं धात्र्यभयाक्षीरिशताक्षकविकङ्कतात् ॥ १३६ ॥
पटोलनिम्बकुटजकेतकीसरहेङ्गुदात् ।
पक्वं कपित्थकूष्माण्डप्राचीनामलनीपतः ॥ १३७ ॥
स्विन्नपूगं स्वादु तिक्तं पीलु, स्वादु च दाडिमम् ।
बोलो राला सिह्लसिन्धुसूतस्वर्णाभ्रमाक्षिका: ॥ १३८ ॥
रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहृतः ।
दीर्घशूको रोध्रशूकस्तूर्णाकः शङ्खमौक्तिकाः ॥ १३९ ॥

---

१. दमनतगरो[3]
२. पृष्टिपर्णी[1] ।

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

लाङ्गलः कर्दमो लोहवालो महिषमस्तकः ।
पुण्ड्रः पाण्डुः पुण्डरीकः प्रमोदो गौरसारिवौ ॥ १४० ॥
सारामुखः शीतभीरुस्तपनीयः सुगन्धिकः ।
पुष्पाण्डको दीर्घनालो महाद्दूषकदूषकौ ॥ १४१ ॥
पत्तङ्गकः काञ्चनको हायनाद्यास्तु शालयः ।
गौरो महान् कुरुबकः प्रमोदोऽसनपुष्पकः ॥ १४२ ॥
मुकुन्दः कालकः पीतः केदारश्चूर्णकङ्गुकौ ।
इत्याद्याः षष्टिका व्रीहिर्महान् कृष्णो जतूमुखः ॥ १४३ ॥
सारामुखस्त्वरितको लावाक्षश्चीनशूकरौ ।
पारावतः कुकुटाण्डोज्जालशारददर्दुराः ॥ १४४ ॥
कुरुविन्दो नन्दमुखोद्दालौ वरकगन्धनौ ।
वार्यन्तरिक्षं यद् गाङ्गं सामुद्रमपि चाश्विनम् ॥ १४५ ॥
भौमं देशे सिते कृष्णे नीले साधारणे शुचौ ।
पृथौ चेन्द्वर्कपवनैः स्पृष्टं यदरसं तु यत् ॥ १४६ ॥
यदूर्ध्वं शारदं यच्च पारियात्रनदीभवम् ।
यत्स्वादु कौपं यत्पादशेषं यच्छृतशीतलम् ॥ १४७ ॥
यत्तप्तमृज्जतुस्वर्णरूप्याश्माकांश्मतापितम् ।
धारोष्णदुग्धं दधि तु धात्रीयुक् पाकिमं मधु ॥ १४८ ॥
स्त्र्यजाक्षीरादि जीर्णाज्यं घृतमण्डः कृतो रसः ।
शूल्यामिषं भक्तमण्डस्तैलं यद्यावतिक्तकम् ॥ १४९ ॥
मंथः स्नेहमधुद्राक्षेक्षुरसाम्लसितागुडैः ।
युक्तो यूषस्त्वामलकदाडिमैर्लावतित्तिरी ॥ १५० ॥
हरिणैणान्यङ्कुखड्गशल्यक—मृगमातृकाः ।
अदोषं दधि सक्षौद्रं हिमांभो रागखाडवौ ॥ १५१ ॥

॥ इति दोषघ्नवर्गः ॥

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

प्र०—काश्मरी श्रीपर्णी, वन्दा कामवृक्षः, शिरीषः शुकतरुः, आरग्वधः शम्याकः, वञ्जुलो वेतसः ॥ १३० ॥

तुनी नन्दीवृक्षः, अशोकस्ताम्रपल्लवः, सप्तपर्णः सप्ताह्वः, पलाशः किंशुकः, अश्मघ्नः पाषाणभेदः, पाटला वसन्तदूती, किणिही शिरीषपत्रा, सारिवा गोपर्णी, पाठा वृकतिक्ता, मूर्वा मधुरसा, सोमः सोमपर्णी[1], प्रसारिणी सुप्रसरा ॥ १३१ ॥

तुम्बी अलाबूः, अद्रिकर्णी सूर्पिका, वासन्ती प्रहसन्ती, जीवन्ती जीवनी, शङ्खिनी यवतिक्ता, विषातिविषा, गुडूची छिन्नरुहा, अम्लानो अम्लानकः, अतिमुक्ता माधवी, मुञ्जः शरः, तामलकी भूम्यामलकी, बला वाट्यालकः ॥ १३२ ॥

सहदेवा दण्डोत्पला, अम्बुकृष्णा जलपिप्पली, इभबला नागबला, कासघ्नः कासमर्दः, कङ्कताऽतिबला, कामाता काकमाची, बाकुची सोमवल्ली, ब्राह्मी ब्रह्ममण्डूकी, चिल्ली प्रसिद्धा, जीवन्तो रक्तनालः, वास्तुकः कण्टकवास्तुकम् ॥ १३३ ॥

सतीनादीनां त्रयाणां शाकम्। तत्र सतीनो महान् कलायभेदः, विष्णुक्रान्तेत्येके। मर्मरी प्रसिद्धा, सूषा बृहत्पत्रा, कासमर्दभेदोऽयं केदारे पूर्यते, शिग्रुस इत्येके; राजक्षवो राजसर्षपः, दुग्धिकेत्येके शटी कर्चूरः, सुनिषण्णश्चतुर्दलः

"शाको जलान्विते देशे चतुःपत्रीति कीर्त्तितः"

इत्युक्तः। अङ्कुरो वर्याः शतावर्यंकुरः, शुष्कं बालञ्च मूलकम् शुष्कं मूलकं बालं मूलकञ्च ॥ १३४ ॥

स्पृक्का स्पृक्, स्थौणेयं शीर्णरोमकं, दमनः पाण्डुरङ्गः[2], तगरं वक्त्रं, उशीरं वीरणकं, कुंकुमं बाह्लीकं, जाती मालती, मांसी जटिला, शंखपुष्पी कम्बुमालिनी, तरणी रामतरणी, कुन्दो माघ्यः, धान्यकं कुस्तुम्बुरी ॥ १३५ ॥

शालिपर्णी स्थिरा, पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी, गोक्षुरः श्वदंष्ट्रा, वृषसारकः कौण्डिन्यकः, धात्र्यादीनामिङ्गुदान्तानां फलम्। तत्र धात्री आमलकी, अभया हरीतकी, क्षीरी राजादनः, शताक्षकं वारड्यां सदावस्थामिति ख्यातम्, विकंकतः स्रुवतरुः ॥ १३६ ॥

---

१. पक्षपर्णी[2]

२. राग.[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

पटोलो राजीफलः, निम्बः पिचुमन्दः, कुटजो वत्सकः, केतकी तृणशून्यं, सरहा राजजम्बूः, इंगुदस्तापसवृक्षः, कपित्थादीनां नीपान्तानां पक्वं फलम् । तत्र कपित्थो दधित्थः, कूष्माडं पुष्पफलं, प्राचीनामलकी पानीयामलकम्, नीपो राजकदम्बः ॥ १३७ ॥

स्विन्नपूगं स्विन्नक्रमुकफलं, स्वादु तिक्तं पीलु मधुरतिक्तरसं पीलुफलं, स्वादु दाडिमं मधुरं दाडिमफलं, बोलो गंधरसः, राला सर्जरसः, सिह्लस्तुरुष्कः, सिन्धु सैन्धवं, सूतः पारदः, स्वर्णं सुवर्णं, अभ्रं अभ्रकम्, माक्षिकस्ताप्यधातुः ॥ १३८ ॥

रक्तशाल्यादयो हायनाद्यन्ताः शालयः ।

"शीतोष्णवर्षजाः शालिषष्टिकव्रीह्यो मताः ।
अकंडितश्वेतगर्भपाण्डुकंडितपाण्डुराः ॥"

इति शाल्यादीनां भेदाः । तत्र रक्तशालिः लोहितशूकः, महाशालिर्महातण्डुलः, कलमोऽन्तर्वेद्यां कलम्बिरिति ख्यातः । शकुनाहृतः—

"द्वीपान्तरात् समानीतो गरुडेन महात्मना ।
शकुनाहृतशालिः स्याद् गरुडापरनामकः" ॥

इत्युक्तः उत्तरकुरोः हंसैरानीतः । सोऽवन्त्यां चक्र इति, मगधे पाशक इति ख्यात इत्येके । दीर्घशूकः आयतशूकः, रोध्रशूको लोध्रपुष्पाकारशूकः, तूर्णः शीघ्रपाकी, आश्वयुज इति काश्मीरे, शंखमौक्तिकः शङ्खाकारशूको मुक्ताकारतण्डुलः, द्वावेतौ इत्येके ॥ १३९ ॥

लाङ्गलः सीरकृष्टभूमिजः, कर्दमः पङ्किलभूमिजः, लोहवालः कठिनतण्डुलः, महिषमस्तकः तौलिकः तेलासीति मध्यदेशे । पुण्ड्रः प्रपौण्डरीकाभः, पाण्डुः पाण्डुतुषः पाण्डुशूकश्च; पुण्डरीकः श्वेतोत्पलाभ; प्रमोदः प्रह्लादक; गौरो हरिद्राभः, सारिवः सारिवासदृशः ॥ १४० ॥

सारामुखः कृष्णमुक्ताकारतण्डुलः, शीतभीरुर्यो बहुना शीतेन निष्पाद्यते । तपनीयोऽल्पेन शीतेन निष्पाद्यते । सुगन्धिको गन्धिशालिः, पुष्पाण्डः पुष्पवत्सुरभिः सुकुमारतण्डुल; दीर्घनालः आयतनालः, महादूषको महामदकारी, दूषको मदकारी ॥ १४१ ॥

पत्तङ्गः कुंकुमकः, काञ्चनकः सुवर्णशालिः, हायनः शङ्कुवाकः, घोटकपुच्छ इति **जैज्जटः** । आदिशब्दादन्येऽप्येवंविधाः । गौराद्याः कङ्गुकान्ताः षष्टिकाः । तत्राद्यो गौरः, महत्प्रमोदपीतचूर्णकङ्गुकाः

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

गौरकङ्कुकाः। शेषाः कृष्णाः। तत्र गौरो गौरषष्टिकः, महान् महाषष्टिकः। कुरुबकः कुरुबककुसुमाकारशूकः, प्रमोदः प्रह्लादकः, असनपुष्पकोऽसनपुष्पाकारशूकः ॥ १४२॥

मुकुन्दो मुकुन्दप्रियः, कालकः कालवर्णः, पीतः किञ्चित्कृष्णोऽतिगौरः, केदारः प्रचुरोदकेन जातः[1], चूर्णः सूक्ष्मतण्डुलः, कङ्गुकः कङ्गुसदृशः, इत्याद्याः अन्येऽप्येवंविधाः। महदादयो गन्धनान्ता व्रीहयः। तत्र महान् महातण्डुलः, कृष्णः कृष्णतुषतण्डुलः, जतूमुखो लाक्षाभमुखः ॥ १४३ ॥

सारामुखः सारिकाचञ्च्वाभतण्डुलः, त्वरितः शीघ्रपाकी, लावाक्षो लावनेत्राभतण्डुलः, चीनश्चीनफलबीजाभतण्डुलः, शूकरः शूकरवर्णपुष्पतण्डुलः, कुक्कुटाण्डः कुक्कुटाण्डाभतण्डुलः, उज्जालो य ऊर्ध्वं जालैरिव शूकैश्चीयते, शारदो यः शरदि पच्यते, दर्दुरो दर्दुरवद् वृष्टिजीवी ॥ १४४ ॥

कुरुविन्दो यः कुरुषु लभ्यते, नन्दीमुख आटि[2]-चञ्च्वाभतण्डुलः, वरको वराटिकाकारतण्डुलः, उद्दालो वनकोद्रवाकारतण्डुलः, गन्धनः सुगन्धिः, वार्यन्तरिक्षं यद् गाङ्गं यदान्तरिक्षं गाङ्गं वारि, न तु भौमं न तु सामुद्रं, सामुद्रमपि चाश्विनमश्वयुजि गृहीतं, तत्रान्तरिक्षलक्षणम्—

"पुनर्वस्वादिनक्षत्रे वारि मुञ्चति यद्रविः।
क्ष्मामप्राप्तं गृहीतं तदान्तरिक्षमुदाहृतम् ॥ इति ॥

गाङ्गसामुद्रलक्षणम्—

"येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजते स्थितम्।
अक्लिन्नमविवर्णञ्च तत्तोयं गाङ्गमन्यथा ॥
सामुद्रं तन्न पातव्यं मासादाश्वयुजादृते" । इति ॥ १४५ ॥

भौमं देशे सित इत्यादि। सितादिदेशस्थमिन्द्वादिस्पृष्टम्। यद्भौममपि सिते श्वेतमृत्तिके भूभागे, कृष्णे कृष्णमृत्तिके, नीले नीलमृत्तिके, साधारणे जाङ्गलानूपसाधारणे उक्तञ्च—

"देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाङ्गलः स्वल्परोगदः।
आनूपो विपरीतोऽस्मात् समः साधारणः स्मृतः ॥ इति

१. यः प्रचुरोदके दीर्यते[2]
२. आटी[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

शुचौ निर्मले, पृथौ विस्तीर्णे। इन्द्वर्कपवनैः स्पृष्टं चन्द्र-सूर्य-वायुभिर्यथाकालं सम्बद्धं, यदरसं यदव्यक्तरसम् ॥ १४६ ॥

यदूर्ध्वं यत्पर्वतोपरि स्थितम्, यच्छारदं शरदृतुसम्बन्धादुत्पन्नातिशयम्, यत्पारियात्रनदीभवं, यत्स्वादु कौपम्, मधुररसं कूपस्थं यत्, यत्पादशेषं क्वथनेनावशेषितचतुर्थांशं, यच्छृतशीतलं क्वथितशीतलम् ॥ १४७ ॥

यत्तप्तमृदादिनोष्णीकृतम्। तत्र मृत् मृत्तिका, जतु लाक्षा, स्वर्णं सुवर्णं, रूप्यं रजतं, अश्मा पाषाणः, अर्काश्मानः सूर्याश्मानः, धारोष्णदुग्धं धारोष्णक्षीरम्, दधि तु धात्रीयुगामलकयुक्तं दधि, पाकिमं मधु पक्वं मधु, पाकश्चाग्निसंयोगात् चिरकालावस्थानादित्येके ॥ १४८ ॥

स्त्र्यजाक्षीरादि नारीछाग्योः दुग्धादि घृतान्तम्, जीर्णाज्यं पुराणं घृतम्, तल्लक्षणम्—

"उग्रगन्धं पुराणं स्याद् दशवर्षस्थितं घृतम्।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥"

घृतमण्डः सर्पिषः ऊर्ध्वभागः, कृतो रसः पटुकट्वम्लस्नेहादिसंस्कृतो मांसरसः, शूल्यामिषं शूलप्रोतपाचितम्, भक्तमण्डः शालितण्डुलनिःक्वाथः, तैलं यद्यावतिक्तकम् यवक्षेत्रजा तिक्ता सप्ताष्टपत्रा तस्यास्तैलम् ॥ १४९ ॥

स्नेहादिभिर्मिलितैः संस्कृतो मन्थः (सक्तवः), तत्र स्नेहो घृतादिः, मधु माक्षिकम्, द्राक्षा गोस्तनी, इक्षुरस इक्षुनिर्यासः, अम्लो दाडिमरसादिः, सिता शर्करा, गुड इक्षोर्विकारः. यूषश्चामलकदाडिमैः धात्रीफलैः दाडिमफलैश्च मिलितैः संस्कृतो यूषो मुद्गकृत इति शेषः ॥ लावतित्तिरी विष्किरविशेषौ ॥ १५० ॥

हरिणस्ताम्रमृगः, एणः कृष्णमृगः, न्यङ्कुर्महामृगः, खड्गो गण्डकाख्यः, शल्यको वज्रशल्यको बृहद्गोधातुल्यो बिलेशयः। मृगमातृकोऽल्पः पृथूदरो मृगविशेषः, "स्वल्पः पृथूदरो ज्ञेयः शशाभो मृगमातृकः" इत्युक्तः। एतत्सर्वं दोषत्रयहरम्। दधि सक्षौद्रं मधु मधुमिश्रं दधि, हिमाम्भो हिमोदकं, हिमं यदन्तरिक्षात्पत्रादौ स्फटिकोपलाभं पतति। रागखाडवः सुश्रुतोक्तः "स तु दाडिममृद्वीकायुक्तः स्याद्रागखाडव" इति। एतत्त्रयं दोषत्रयोदासीनम् ॥ १५१ ॥

॥ इति वोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे दोषघ्नवर्गः ॥

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

।। अथ दोषलवर्गः ।।

वातलं तिलजं शाकं मोचकं काष्ठपाटला ।
कुलमाषो मन्दजं तक्रं रूक्षं दध्यरसं फलम् ।। १५२ ।।
रुणेयकफलं त्वल्पकफपित्तं च वातलम् ।
पित्तलं तु फलं शम्याः मांसं तैलविपाचितम् ।। १५३ ।।
व्रीहिश्च महदाद्यन्यः चौराड्याम्भः पित्तलाकफम् ।
श्लेष्मलं शाल्मलीवेष्टबन्धूकार्द्रकणोषणाम् ।। १५४ ।।
कुलेवर.[1] क्षौद्रशीर्षपेयासंयावपायसाः ।।
कूचिकादिकृताः भक्ष्याः श्लेष्मलाः नातिपित्तलाः ।। १५५ ।।
वातपित्तकरं बालमाम्रं भक्ष्या विरुढजाः ।
तद्वद श्लेष्मलश्चामकपित्थं वंशजोऽङ्कुरः ।। १५६ ।।
प्रोक्ता यवसुरा किञ्चित् कफला वातपित्तला
वातश्लेष्मकरं शाकं यष्टीग्गुग्गुलुसूप्यजम् ।। १५७ ।।
नालकं[2] शालिकल्याणी[3] चञ्चुपर्णीकुबेरकम्[4] ।
यवशाकञ्च कूष्माण्डनाडीजं सगवेधुकम् ।। १५८ ।।
फलं तिंदिणचीनाकपुत्रजीवकुकुण्डजम्[5] ।
तद्वत्पित्तकरी किंचिद् यातुका ससुवर्चला ।। १५९ ।।

---

१. कुलेबरं[2]
२. नासिक[1]
३. शाककल्याणी [2, 3]
४. कुबेरजम्
५. कुकूडकम्[2], कुरंडकम्[3]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

कफपित्तकरं त्वाम्रं बद्धास्थि नलिनीजलम् ।
कालाम्लासुतशाण्डाकी शष्कुल्यो[1] रागखाडवौ ॥ १६० ॥
प्रदिग्धमांसं पिष्टोत्था भक्ष्या यवकहायनौ ।
नैषधपांशुवाप्याद्याः तद्वत्तैलं कुसुम्भजम् ॥ १६१ ॥
कफपित्तकरं चोर्वीछत्राकं चाल्पवातलम् ।
दोषलं सार्षपं शाकं ज्योतिष्मत्याः कुठिंजरः ॥ १६२ ॥
छत्राकचुञ्चुलोणीका वृद्धार्द्रामश्च मूलकम् ।
तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम् ॥ १६३ ॥
शाण्डाकीवटकान्यामं मधु मन्दाविकं दधि ।
फाणितं बिल्वलकुचे पक्वे काणकपोतकः ॥ १६४ ॥
भेदासी[2] चिलिचीमश्च वृद्धशुष्ककृशामिषम् ।
पिण्याकः पाटलाव्रीहिः मेदोमज्जावसा पुनः ॥ १६५ ॥
कुम्भीरहस्तिमहिषवारटा[3]काकमुद्गजाः ।
पिण्याकाम्लाशिनी - बालवत्साऽवत्सापयो जलम् ॥ १६६ ॥
शृतशीतोषितं नष्टं[4] पल्वलोखाबिधवप्रगम् ।
बवकसः कौहली मद्यं शिष्टनष्टनवोषितम् ॥ १६७ ॥

॥ इति दोषलवर्गः ॥

प्र०—तिलजं शाकं तिलपुष्पशाकम्, मोचकं कदलीफलं, काष्ठपाटला पुष्पहीना पाटला, कुल्माषोऽर्धस्विन्नयवादिधान्यम्, यवपिष्टमुष्णोदकसिक्तमीषत् स्विन्नं मृदितं मण्डादिप्रकारमित्येके। मन्दजं तक्रं मन्ददधिजातं तक्रं, रूक्षं दधि उद्धृतस्नेहं दधि, अरसं फलमुद्धृतमांसं, एतत्सप्तकं वातलं वातकरम् ॥ १५२ ॥

---

१. शक्कुली[1]
२. भेकाशी[2]
३. वारड़ा[2], वारडो[3]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

रुणेयकफलं कारंथफलम् वातकरं किञ्चित्पित्तश्लेष्मकरञ्च। फलं शम्याः शमीफलं मांसं तैलविपाचितं तैलसिद्धं मासम् ॥ १५३ ॥

व्रीहिश्च महदाद्यन्यः महदादिगन्धनान्तेभ्यो व्रीहिभ्योऽन्यो व्रीहिः। एतत्त्रयं पित्तकरम्। चुण्डी स्वयंशीर्णशिलाश्वभ्रं, तद्भवमुदकं पित्तकरं श्लेष्मोदासीनञ्च। शाल्म ·िवेष्टो मोचरसः, बन्धूको बन्धुजीवकः, आर्द्रकणोषणं आर्द्रपिप्पली, आर्द्रमरिचम् ॥ १५४ ॥

कुलेवरः छत्राकभेदः खुडखुडकाख्य[1]श्च; क्षौद्रशीर्षो मधुमस्तको भक्ष्यः, तल्लक्षणम्—

घृतेन मर्दितां तोयैः समितां मृदु मर्दयेत्।
मातुलुङ्गत्वचाखण्डपक्वान्नार्द्रकपूरिताम् ॥
कृत्वा पूपलिकं वृत्तं गन्धाढयं केशरान्वितम्।
पक्त्वा सर्पिषि खण्डावगाहितो मधुशीर्षकः ॥ इति।

पेया ससिक्थः शालितण्डुलनिष्क्वाथः। संयावः—

"समितामम्बुदुग्धेन मर्दयित्वा सुशोभनम्।
पचेत् घृतोत्तरे खण्डे क्षिपेद् भाण्डे नवे ततः ॥
संयावोऽसौ युतश्चूर्णैश्चपलामरिचार्द्रकैः। इत्युक्तः।

पायसः क्षैरेयी, एतत्सर्वं कफकरम्। कूचिकादिभिः क्षीरविकारैः कृताः भक्ष्याः कफकराः कञ्चित्पित्तकराश्च ॥ १५५ ॥

बालमाम्रं कोमलं चूतफलं, भक्ष्याः विरूढजा विरूढैरङ्कुरितधान्यैः कृता भक्ष्याः। एतद्द्वयं वातलं पितलञ्च। आमं कपित्थं कोमलं कपित्थफलम्, वंशजोऽङ्कुरः वेणोः करीरः। एतद्द्वयं वातपित्तकरं श्लेष्मोदासीनञ्च ॥ १५६ ॥

यवपिष्टकृता सुरा वातपित्तकरी किञ्चित्श्लेष्मकरी च। यष्ट्यादिगवेधुकान्तं शाकम्। तत्र यष्टी यष्टीमधु, गुग्गुलुर्महिषाक्षः सूप्या मुद्गादयः ॥ १५७ ॥

नालकं नालिकाकारं, शालिकल्याणी शालिञ्चिका, चञ्चुपर्णी चञ्चुसदृशपत्रा, कुबेरको नन्दीवृक्षः, यवशाकं यवमध्यचिल्लीसदृशमहापत्रम्, कूष्माण्डं कुम्भफलं तस्य नाडी, गवेधुका कपिला ॥१५८॥

---

१. खुखुण्डाख्य.[२]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

तिंदिशादिचतुष्टयं फलम्। तत्र तिंदिशं छाटकम्, चीनाकं दीर्घमण्डपवल्लीफलं, पुत्रजीवं प्रसिद्धम्, कुकुण्डञ्च एतत्सर्वं वातश्लेष्मकरम्। यातुका केश (शुक्लपृ इन[2]) पर्णी, सुवर्चला आदित्यभक्ता, एषा द्वयी वातश्लेष्मकरी किञ्चित्पित्तला च ॥ १५९ ॥

आम्रं बद्धास्थि मध्यावस्थं चूतफलम्, नलिनीजलं पुष्करिणीतोयं, कालाम्लासुतशाण्डाकी कालाम्लासुता चिरकालावस्थानेनाम्लीभूता आसुता शाण्डाकी—

"स्विन्नं क्षुण्णं मूलकादिसुगन्धिकटुकान्वितम्।
वटकीकृत्य कुर्वन्ति शाण्डाकीं सुहिताशिनः ॥" इत्युक्ता।

आदिशब्देन मुद्गादिग्रहणम्। उक्तं ह्यन्यत्र—
शाण्डाकी कन्दमूलादिमुद्गादिवटकैः कृता इति।
शाकशिक्यमण्डासुतिः शाण्डाकीत्येके। "मूलकन्दकसंधानं शाण्डाकी स्याद् बहुद्रवे" ति तद्विशेषः।

शष्कुली[1] नलेनोक्ता—

"शालूकबीजसंयुक्तैः शालिकोद्रवतण्डुलैः।
सुपिष्टैस्तिलसंयुक्तैस्तैलभृष्टैस्तु शष्कुली" ॥ इति।

रागखाडवौ व्यञ्जनविशेषौ। तयोर्लक्षणम्—

"सितामध्वादिमधुरा रागास्तत्राच्छकान्तयः।
ते साम्लाः खाडवा लेह्याः पेया चांशुकगलिता" ॥ इति।

आदिशब्दादन्येषां कपित्थादीनां ग्रहणम्। मधुरा मधुरप्रायाः। उक्तं ह्यन्यत्र—

"स्वाद्वम्ललवणो राग ईषत्स्वादुरसैः फलैः।
कपित्थादियुतो गन्धवर्णवैशद्यसंयुतः ॥" इति।

लेह्या पेया वेति रागाणां द्वैविध्यम्। उक्तं हि—

"कपित्थमध्यमृद्वीकागुडकृष्णा[2] म्लदाडिमैः।
शर्करातिलचूर्णैश्च सुपिष्टैः सुप्रयोजितः ॥
धान्यसौवर्चलाजाजीराजिकामरिचान्वितः।
त्रिजातककृतामोदो लेह्यो रागः प्रकीर्तितः ॥" इति।

---

१. शवकुली[1] २. वृक्षा[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

तथा—

सितारुचकसिन्धूत्थैः सवृक्षाम्लपरुषकैः ।
जम्बूफलरसैर्युक्तो रागो राजिकयान्वितः ॥"

पेयरागोऽयम् । रागा एव साम्लाः खाडवाः, ते च मधुराम्लप्रायाः । उक्तं हि—

"स्पष्टाम्लमधुरो स्पष्टकषायलवणोषणः ।
अतिक्तः खाडवः कोलकपित्थैरुपबृंहितः" ॥ इति ॥

तेऽपि लेह्यपेयभेदाद् द्विविधाः । उक्तं च—

"साधितं सगुडं पक्वं सहकारफलं मधु ।
तैलनागरसंयुक्तं विज्ञेयो घनखाडवः ॥"
कपित्थतित्तिडीकाम्लबीजपूरकदाडिमम् ।
पूतोष्णमिक्षुसारेण योजितः स्वच्छखाडवः ॥" इति ॥१६०॥

प्रदिग्धं मांसं सुश्रुतोक्तम्—

"पक्वं बहुघृते मिश्रं महुरुष्णाम्बुना मृदु ।
जीरकाद्यैर्युतं मांसं परिशुष्कं तदुच्यते ॥
तदेव गोरसादानं प्रदिग्धमिति विश्रुतम् ।" इति

पिष्टोत्थाः भक्ष्याः शाल्यादिपिष्टकृताः भक्ष्याः, यवकादयः शालयः । तत्र यवको यवाकारतण्डुलः, हायनश्चिरपाकी, नैषधो निषधदेशजः, पांशुवाप्यो यो धूले (पांशुभूमौ[२]) वाप्यते, आदिशब्दादन्येऽप्येवंविधाः । एतत्सर्वं श्लेष्मपित्तकरम् । कुसुम्भजं तैलं कफपित्तलं वातोदासीनञ्च ॥ १६१ ॥

उर्वीछत्राकं भूमिजं छत्राकं (कवकं[२]), भूमिजमिति करीषादिव्युदासार्थं, कफपित्तलं किंचिद् वातकरञ्च । सार्षपं शाकं सर्षपपत्रादिशाकम्, ज्योतिष्मत्याः कङ्गुणिकायाः शाकं, कुठिञ्जरः कुञ्जरः (बर्बरकम्[२]) ॥ १६२ ॥

छत्राकं कुकुण्डकम् , लोणीका घोलिका, वृद्धार्द्रामञ्च, मूलकम् वृद्धं जरठं आर्द्रं सरसं आममनग्निपक्वं न तु बालं, तस्य दोषघ्नत्वादिति ।

तिलपिण्याकविकृतिः तिलविकृतिर्मोदकादिः पिण्याकस्तिलपीडितयन्त्रकिट्टं तस्य विकृतिर्वटकादिः, शुष्कशाकं वार्ताकादि, विरुढकमङ्कुरितधान्यम् , विगतरोहमसम्यक्रूढं जातमात्रमित्येके ॥ १६३ ॥

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

शाण्डाकीवटकानि यैर्वटकैः शाण्डाकी निष्पाद्यते, आमं मधु अपक्वं मधु, मन्दाविकं दधि मन्दमसम्यग् जातं दधि, आविकं मेषीक्षीरजं दधि, द्वन्द्वैकवद्भावादेकवचनम्। फाणितं समल इक्षुविकार; बिल्वलकुचे पक्वे, बिल्वं मालूरं, लकुचं लकुचफलं, काणकपोतो ह्रस्वारुणः कपोतभेदः॥ १६४॥

भेदासी पत्रवासी लघुः शुकभेदः पत्रशुकाख्यः। चिलिचीमो मत्स्यभेदः। तस्य लक्षणम्—

"शकली रक्तनयनो रक्तराजिश्च सर्वतः।
प्रायश्चरति यो भूमौ स तु मत्स्यश्चिलचिम:" ॥ इति

वृद्धशुष्ककृशामिषम् वृद्धं जराव्याप्तमृगादिजं, शुष्कमनार्द्रं कृशं क्षीणधातुमृगादिजम्, पिण्याको व्याख्यातः, पाटला पाटलापुष्पाभो व्रीहिः॥ १६५॥

कुम्भीरादिजाता मेदोमज्जवसाः। तत्र कुम्भीरः पादिजलेशयभेदः हस्ती गजः, महिषोऽश्वारिः, वारटा विष्किरभेदः, काको वायस, मद्गुर्जलकाकः, पिण्याकाम्लाशिन्यादीनां पयः क्षीरम्। तत्र पिण्याकाशिनी तैलकिट्टभक्ष्या, अम्लाशिनी भाण्डलेपादिसन्धानभक्ष्या, बालवत्सा पयोमात्रवृत्तिवत्सा, अवत्सा वत्सेन विना दुह्यमाना, असमानाविशुद्धया म्रियमाणवत्सा च। श्तृशीतोषितादिवप्रगान्तं जलम्॥ १६६॥

तत्र श्तृतशीतोषितं क्वथितशीतं सद्रात्रिमुषितम्, नष्टं विकृतगन्धवर्णरसस्पर्शम्, पल्वलगमल्पसरःस्थम्, उखागम्, अब्धिगं समुद्रगं, वप्रगं केदारस्थं। बक्कसः शुष्कार्द्रो मद्यावयवः। उक्तं च—

"किण्वं बक्कसमेदकजगलाः कादम्बरीप्रसन्ने च।
शुष्कसमार्द्राः सार्द्राः समद्रवाः क्रमोर्ध्वगा मद्ये"॥ इति

समोऽत्र पूर्वोत्तरावस्थासाधारणः। कौहली यवसक्तुसुरा, भक्तसुरेत्येके। शिष्टनष्टनवोषितं मद्यम्, शिष्टं अवशिष्टं किञ्चिच्छेषं, नष्टं किञ्चिद्विकृतरसादि, नवमनतीतवत्सरम्, जातमात्रमित्येके; उषितं सन्धानपात्रादुद्धृत्य पात्रान्तरस्थापितम। एतत्सर्वं दोषत्रयजनकम्॥ १६७॥

॥ इति वोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे दोषलवर्गः॥

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

न सिद्धः सिद्धमन्त्रेऽत्र यस्य द्रव्यस्य निर्णयः ॥
तस्य नान्यत्र कुत्रापीत्यत्र चित्रमधीमताम् ॥१६८॥

लेभे जन्म महादेवादायुर्वेदञ्च भास्करात् ।
सम्मानं सिंहराजाद्यः[2] केशवः कारकोऽस्य सः ॥१६९॥

। इति केशववैद्याचार्यविरचितः सिद्धमन्त्रः समाप्तः ।

●

प्र०—एवं निर्णीतनिःशेषभेषजशक्तितत्त्वेऽप्यत्र ग्रन्थे संक्षिप्तत्वाद् सम्पूर्णत्वशंका मा भूदिति सालङ्कारमाह—अस्मिन् सिद्धमन्त्रग्रन्थे यस्य द्रव्यस्य निर्णयः शक्तिनिर्धारो न सिद्धः न सम्यक् जातः तस्य द्रव्यस्यान्यस्मिन् ग्रन्थे क्वचिदपि न सेत्स्यति । यद्यप्यानन्त्याद् द्रव्याणि कार्त्स्न्येन वक्तुमशक्यानि तथापि यावन्ति प्राचीनेषु ग्रन्थेषु लब्धानि तावन्ति निर्णीतानीत्यर्थः। अत्र विषये अधीमतां बुद्धिविहीनानां चित्रं कथमीदृशेनातिसंक्षिप्तेन ग्रन्थेन तादृग्विस्तीर्णचरकादिशास्त्रोक्तसमग्रद्रव्यनिर्णय इत्यनुपपत्तिगर्भो विस्मयः, न तु बुद्धिमताम् ।

जानन्ति ह्यमी यदस्ति क्वापि विदुषि कोऽप्यतिशय इति । उक्तञ्च रुद्रभट्टेन[3]—

सानन्दं प्रमदाकटाक्षविशिखैर्येषां न भिन्नं मनो
यैः संसारसमुद्रपातविधुरेष्वन्येषु पोतायितम् ।
यैर्निर्वारसरस्वतीविलसितं द्वित्रैः पदैः संहृतम्
तेषामप्युपरि स्फुरन्ति मतयः कस्यापि पुण्यात्मनः ॥ इति ॥

अथ ग्रन्थकृच्छ्रोतृणामादरार्थमात्मानं ख्यापयति । अस्य सिद्धमन्त्रस्य केशवनामा भिषक्कारकः कर्ता; यो महादेवाज्जन्म लेभे लब्धवान् । महादेवशब्दत्वाच्च महादेवो वेद (देव) पदाभिधान-

१. मन्त्रेण[1]
२. सिंहराजाच्च[1]
३. रुद्रटेण[2]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

महाराष्ट्र[1]निवासी विप्र इति शेषः। अथवानेकजन्माराधनसन्तुष्टान्महादेवादीदृक् परोकारकं[2] जन्म लेभे। यश्च भास्करादायुर्वेदं लेभे। भास्करशब्दवाच्यत्वात् भास्करशब्दत्वाच्च भास्करो वेदपुरारण्यश्रीमद्राजधानीनिवासी विप्र इति शेषः[3]। अथवानेकजन्माराधनसन्तुष्टाद् भास्करदेवादीदृशं परोपकारक्षममायुर्वेदं लेभे। यः सिंहराजात् सम्मानं सम्यक्पूजां लेभे लब्धवान्। सिंहराजशब्दवाच्यत्वात् सिंहानां राजा यः सिंहस्तत्सदृशाच्च शत्रूणामिति। सिंहराजो दण्डकराष्ट्राधिपो राजविशेषः। अथवानेकजन्माराधनसंतुष्टात्सिंहराजान्नरसिंहमूर्त्तिदेवात्सर्वतः सम्मानं लेभे।

धनेशाध्यापितो वेद[4]पदौकाः पितृकर्तृकम्।
सिद्धमन्त्रं विवृतवान् वोपदेवः सतां मुदे॥

॥ इति वोपदेवविरचितः सिद्धमन्त्रप्रकाशः समाप्तः[5] ॥

—: *:* :—

१. महाग्रहार[2]
२. क्षमं[2]
३. भास्कराचलपुरनिवासो तद्राजधानीकराजमान्यो विप्रविशेषः[2]
४. देव[2]
५. इतिश्रीवोपदेवपण्डितविरचिते सिद्धमन्त्रप्रकाशे भिषक्केशवपण्डितविरचित सिद्धमन्त्रप्रबोधः समाप्तिमगमत्[2]
इति श्रीमद्वोपदेवीयः सिद्धमन्त्रप्रकाशः समाप्तः[5]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

सम्पादक–परिचयः

विहारगे पाटलिपुत्रमण्डले
खगोलपार्श्वस्थितमुस्तफापुरे ।
सुजन्म संप्राप्तमनेकपण्डितैः
यशस्विवैद्यैश्च विमण्डिते कुले ॥ १ ॥

विप्रावंतसमगवंशविभूषणोऽसौ
रामावतारविदितो भिषगद्वितीयः ।
धन्वन्तरिप्रतिभटो भुवि राजते स्म
तत्र प्रचण्डयशसा महसा च मित्रः ॥ २ ॥

वाग्देवतार्चनप्रियव्रतचञ्चरीको
रामावतारभिषजस्तनयो द्वितीयः ।
यस्याग्रजोऽस्ति सुजनः सुधियां वदान्यः
सत्यव्रतः सुकविकैरवकाननेन्दुः ॥ ३ ॥

श्रीसत्यनारायणशास्त्रिवर्यो
वैद्यश्च राजेश्वरदत्तशास्त्री ।
तयो र्गुरूणां महतां तु गुर्वोः
गीर्भिर्गिरां गौरवमादधानः ॥ ४ ॥

साहित्यशास्त्ररसिको भिषजां वरेण्यः
काश्यामधीतसकलोभयवैद्यविद्यः ।
अध्यापन्ननुसरन्नथ विश्वपूर्वे,
विद्यालये वसति हिन्दुपुरःसरेऽस्मिन् ॥ ५ ॥

क्रमेण कालोपहताः निघण्टव-
स्तिरोगताः द्रव्यगुणाकरास्तथा ।
पुनः समुद्धर्तुमिहैष तान् मुदा,
प्रियं व्रतं धारयति प्रियव्रतः ॥ ६ ॥

आशुतोषप्रसादेन जगदम्बानुकम्पया ।
व्रतः सारस्वतोऽयं मे साफल्यं समवाप्नुयात् ॥ ७ ॥

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

द्रव्यानुक्रमणी

	श्लोकसंख्या
अ	
अक्षतैल	६७
अक्षमज्जा	८७
अक्षोट	१६
अक्षोटतैल	६७
अगस्ति	११३
अगुरु	९०
अग्निचूड	१२७
अङ्कोल	६४, १०२
अज	३०
अजगर	२७
अजाक्षीर	१४९
अञ्जन	११७
अणु	४९
अतसी	१८
अतिमुक्ततैल	६७
अतिमुक्ता	१३२
अद्रिकर्णी	१३२
अपित्त कफवातघ्न	९९
अपित्तजित्	५३
अब्जिनी	१०६
अब्धिफेन	१११
अभया	१२६
अभिषुक	१६
अभ्र	१३८
अमरुत्पित्त	५३
अम्बुकुक्कुटी	७१
अम्बुकृष्णा	१३
अम्बुपर्णी	३२

	श्लोकसंख्या
अम्लगोरस	१२
अम्लदाडिम	१००
अम्लवेतस	८०
अम्लान	१३२
अम्लिकाकन्द	८३
अरण्यत्रपुस	११०
अरस फल	१५२
अरिमेद	४१
अरिष्ट	५३
अरुष्क	११३
अरुष्कर	९८
अर्क	९०, ९६, १०९
अर्कवल्ली	६७
अर्गट	१०३
अर्जक	९६
अर्जुन	१ ३
अलर्क	९०
अलाबुनालिका	३७
अल्पकफपित्त वातल	१५३
अल्पपित्तल	१०१
अवशिरफल	३४
अविवृक्ष	१०४
अशोक	१३१
अश्मघ्न	१३१
अश्मन्त	८०
अश्मन्त (फल)	८५
अश्व	२२
अश्वकन्दक	८२
अश्वकर्ण	११९

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
अश्वकर्णक	४०	आरट	६०
अश्वघृत	४५क	आरा	७१
अश्वतर	२२	आरुक	१७, २८
अश्वत्थ	११७	आर्द्रक	१००
अश्वदधि	४६	आर्द्रकणा	१५४
असन	१०१, १०९	आर्द्रोषण	१५४
असनपुष्पक	१४२	आल	१११
अस्थिशृङ्खला	१३	आलुक	३७
अहि	२७	आविक दधि	१६४
आ।		आसव	४८
आक्षिक सीधु	१००	आसुरी	९४
आक्षिकी	११८	इ	
आक्षिकी सुरा	२७	इक्षुजासव	५१
आखु	२७	इक्षुभक्ष्य	६५, ६६, ८८
आखुकर्णिका	४२	इङ्गुद	४१, ९७, १३७
आघाट	८२	इन्द्रवारुणी	१०५
आज मूत्र	५४	इन्द्राभ	६०
आज्यसिद्ध	५८	इभ	१९
आटरूष	११७	इभबला	८६, १३३
आटि	७१	उ	
आढकी	१२२	उज्जाल	१४४
आनूपोदक	३६	उत्कट	५०
आन्तरिक्ष वरि	१४९	उत्क्रोश	७१
आप्य शालि	३६	उत्तमारणी	११
आम कपित्थ	१५६	उद्दाल	४९, १४५
आम मधु	१६४	उदुम्बर	१०२, ११७
आमलकयूष	११२	उद्र	७३
आमिष	१६५	उपचक्र	७९
आम्र	८६, १०२	उपोदका	६३
आम्रात	१७, ६४	उरण	७६
आरग्वध	११६, १३०	उरुमाण	१६
आरग्वधमज्जा	५७	उर्वीछत्राक	१६२

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
उलूक	२४	कङ्गु	१२३
उलूकक	४५	कङ्गुक	१४३
उशीर	१३५	कङ्गुलिका	८५
उष्ट्र	२२	कच्छुरा	३१
उष्ट्रघृत	४५क	कञ्चटक	६२
उष्णसुन्दर	१२८	कटमी	४१
उष्णाम्भः	८८	कटुका	११३
ऊ		कट्तृण	१०६
ऊषक्षार	९४	कट्फल	७९
ऋ		कठिल्लक	११५
ऋक्ष	२३, ७६	कणा	१००
ऋद्धि	६२	कण्टाली	९०
ऋषभक	६२	कतक	१०४
ए		कदम्ब	४१
एकैषिकातैल	३८	कदली	२६, ३१
एण	१५१	कदलीकन्द	१२९
एरण्ड	८१, ११६	कपर्दक	७४
एरण्डतैल	८९	कपिकच्छू	१६, ५५
एर्वारु	३८, ६८, ९३ १०७	कपिञ्जल	१२९
एला	९४	कपित्थ	१३७
एलान	१७, ३०	कफघ्न	४०
ऐ		कफघ्न अल्पवातपित्त	५२
ऐरावती	११	कफघ्न अल्पवातपित्तकर	५४
ओ		कफघ्न पित्तल	४६
ओतु	२३	कफघ्न पित्तलावात	५२
ओदन	४५	कफघ्न पित्तवातकर	४७
औद्दाल मधु	५२	कफघ्न वातकर नातिपित्तल	५३, १५७
औद्भिद जल	५९	कफघ्न वातल	४६
क		कफघ्न वातलापित्त	४९
कङ्क	२४	कफपित्तकर	१६०
कङ्कत	१३३	कफपित्तकर अल्पवातल	१३०, १६२
कङ्कोल	८३	कफानिलघ्न	७९

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
कफपित्तघ्न अवातल	१२९	काककुष्ठक	४४
कफपित्तहर	१०१	काकजंघा	१०६
कम्पिल्ल	६८, १०३, ११५	काकतुण्ड	७०
करञ्ज	१६, ८१, ६६, १०३	काकतुण्डी	४२
करञ्जी	११३	काकुली मृग	२५
करकातोय	३९	काकोदुम्बरिका	१०४
करमीक्षीर	८८	काकोलीद्वय	६२
करमर्दक	६४	काचाक्ष	७२
करमर्दी	८०	काञ्चन	११७
कराल	७६	काञ्चनक	१४२
कराम्लक	१७, ५७	काञ्जिक	९५
करीर	८०, ११६, १२८	काणकपोत	१६४
करुण	९०	काण्डीर	९१
कर्कट	७३	कादम्ब	६९
कर्कटाह्वा	८५	कामाता	१३३
कर्कारु	३८, ६८, ९३	काम्बलिक	१५, ८९, ९६
कर्कोट	१२८	कारण्डव	६९
कर्णिकारिका	४१	का एवल्ली	१०५
कर्चूर	८३	कारवेल्ल	१२८
कर्दम	१४०	कारेणव दधि	८८
कर्पर	१२७	कार्पासी	१०
कर्पूर	४४	कालक	१४३
कलम	१३९	कालपुच्छ	७७
कलम्बु	११५	कालशाक	८३
कलम्बुका	६२	कालिङ्ग	३८, ६८, ९३
कलविङ्क	१२७	कालाञ्जनी	८४
कलाय	११६	काल्यक	११५
कलायक	१२१	काश	११
कसेरुक	३७	काश्मरी	१३०
कस्तूरिका	४३	काश्मर्य	७५, ११६
कांस्य	११०	काश्मर्यतैल	११२
काक	१६६	काष्ठपाटला	१५२

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
काष्ठेक्षु	३७	कुरंग	७६
कासघ्न	१३३	कुरंगलेण्डिक	३०
कासीस	८७, १००	कुलत्थ	६५
किङ्किरात	१०३	कुलत्थयूष	३०, ८९
किञ्चित् पित्तकर	१५६	कुलत्थी	४४
किणिही	१३०	कुलिङ्ग	६८, १२५
किलाट	१४	कुलिश	२१
कुकुण्ड	१५६	कुलेवर	१५५
कुक्कु	६०	कुल्माष	१५२
कुक्कुट	६१, ६८	कुष्ठ	८३
कुक्कुटाण्ड	१४८	कुसुम्भ	४६, ९५
कुक्कुटी	५६	कुसुम्भ तैल	१६१
कुक्कुभ	७८	कूचिकादिकृत भक्ष्य	१५५
कुङ्कुम	१३५	कूचिकामस्तु	८६
कुचैला	११४	कूची	१५
कुटज	९६, १३७	कूचीक	२६
कुठिञ्जर	१६२	कूपाम्बु	१२३
कुतित्तिरि	७६	कूर्चपर्णी	१०५
कुतिन्दु	११३	कूर्म	७३
कुधान्य	५१	कूष्माण्ड	३५, ६८
कुन्तलो	४०	कूष्माण्डनाडी	१५८
कुन्द	१३५	कूष्माण्ड (बाल)	६५
कुन्दुरु	८७	कूष्माण्डमज्जा	३२
कुबेरक	१५८	कृतमाल	७६
कुम्भस्कृत	१२७	कृत रस	१४६
कुम्भिका	५१	कृशरा	१६
कुम्भीर	७३, १६६	कृष्ण	१४३
कुरर	२३	कृष्णमत्स्य	२०
कुरुण्ठिका	४७	केतकी	४२, १३७
कुरुबक	१४२	केदार	१४३
कुरुबाहु	७८	केम्बुक	११५
कुरुविन्द	५०, १४५	केलूट	३७

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
केशरी	७२	क्षीरशाक	१४
केशव	१६९	क्षीरावी	११५
कैरात	१२७	क्षीरी	१३६
कोकिलाक्षक	१०	क्षौद्रभक्ष्य	६५
कोट्टकार	७७	क्षौद्रमधु	१२३
कोद्रव	१२३	क्षौद्रशीर्ष	१५५
कोनील	७२	क्ष्वेड	६६
कोयष्टि	१२४	ख	
कोल	१८, ५७, १००	खञ्जन	१२४
कोलतैल	६७	खड्ग	१५१
कोलमज्जा	५७	खण्ड	२६, ६५
कोविदार	१०२	खदिर	१०१
कोश	१२७	खर	२२
कोशकाली	७१	खर्जूर	६३
कोशवती	११९	खर्जूरमद्य	५३
कोशातकी	४२	खल	१५, ८६, ९६
कोशाम्र	१७, ८६, ९६, १०२	खाडव	१५१, १६०
कोशाम्रमज्जा	५७	खानिष्क	५९
कोशी	७४	ग	
कोहली	१६७	गजघृत	४५क
क्रकर	७९	गण्डदूर्वा	११५
क्रतुयष्टि	१२६	गजद्रुम	११३
क्रौञ्च	७२	गन्धन	१४५
क्रौञ्चादन	३२	गम्भीर	६९
क्षण	११७	गन्धक	९४
क्षव	९०	गर्गर	२१
क्षार	४६	गर्दभाण्ड	११८
क्षारकूपाम्बु	६५	गर्दभाण्डक	१०२
क्षीर	६६	गर्मोती	५१
क्षीरपलाण्डु	६२	गवय	६८
क्षीरमक्ष	६५	गवेधुका	४९, १५८
क्षीरमोरट	१०५	गाङ्ग वारि	१४५

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
गिरिपादिका	१५	**घ**	
गिरिवर्त्तिका	६०	घनाराव	७१
गिरिशा	१२४	घृत	६६
गुग्गुलु	८१, १५७	घूर्णपादी	४६
गुञ्जा	१०५	घृतपूरक	६५
गुड	७५	घृतमण्ड	१४६
गुडज भक्ष्य	१४	घृतसिद्ध मांस	३४
गुडसट्टक	६५	घोल	५६
गुडूची	१३२	**च**	
गुन्थ	३२	चकोर	७८
गुलिकालवण	९४	चक्राह्व	७०
गुहाशय	२२	चणक	१२२
गृञ्जन	९२	चञ्चु	७४, १६३
गृध्र	२३	चञ्चुपर्णी	१५८
गैरिक	११०	चन्दन	३१
गोकर्ण	७७	चन्द्रकान्ताम्बु	३३
गोक्षुर	१३६	चन्द्रिका	२१
गोक्ष्वेड	१२५	चमर	६९
गोजिह्वा	११४	चम्पक	१०८
गोधा	६८	चर्मरंगा	१०७
गोधूम	७५	चव्य	९२
गोधूमयूष	३०	चांगेरी	९१
गोनर्द	६०	चार	६४, ६७
गोपापुत्र	१२६	चारमज्जा	५७
गोमत्स्य	२०	चारुष्क	७६
गोमृग	७७	चाष	२४
गोरुचि	८७	चित्रक	९१
गोलांगूल	२५	चिञ्चा	१८, ९३
गौ	२२	चिरण्डी	१२६
गौर	१४०, १४२	चिर्भिट	१२०
ग्रन्थिपर्णी	१०	चिलचीम	१६२
ग्राम्य	२२	चिल्लक	२६

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
चिल्ली	१३३	जीवन्ती	६७, १३२
चीडा	९९	जूर्णाह्व	४९
चीन	१४४	ज्योतिष्मती	९७, १६२
चीनाक	१५९	झ	
चोरिल्ल	२३	झराम्बु	१२९
चुल्लकी	७३	झिण्टी	५१
चूतरस	१०१	ट	
चूतस्नेह	१०१	टङ्क	११८
चूर्ण	१४३	टिण्टुक	१०४
चोर	८३	ड	
चौण्ड्याम्भः	१५४	डिडिमाण	१२६
छ		ढ	
छत्राक	१६३	ढण्ढण	३८
छागकर्ण	४०	त	
ज		तक्र	६६, ८९
जटी	१२४	तगर	१३५
जतुकरी	१०८	तडागाम्भः	३५
जतूमुख	१४३	तण्डुलीय	१३०
जम्बीर	९२	तपनीय	१४१
जम्बू	१०१, ११८	तरक्षु	२२
जल	१६६	तरणी	१३५
जलपक्षी	७२	तरूटक	३२
जाति	८६	तर्कारी	८२
जातिपत्री	४४	तामलकी	१३२
जाती	१३५	ताम्बूली	९१
जाहक	२६	ताम्र	११०
जीमूत	९६	ताल	६३
जीरक	८४	तालद्रु	६१
जीर्णज्य	१४९	तालफल	५८
जीवक	६२	तालांकुर	११०
जीवजीवक	१२४	तालीस	८३
जीवन्त	१३३	तित्तिरि	१५०

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust
Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
तिनिश	१०१	त्रिपुट	१२१
तिन्दिश	१५९	त्रिवृत्	११३
तिन्दु	१०	त्रुटि	४३
तिन्दुक	११८	त्र्यक्ष	६३
तिमि	२०	त्वच	९२
तिमिङ्गल	२१	त्वरितक	१४४
तिरिगिच्छि	१०८	द	
तिल	१८	दधि	१८
तिलक	४१	दन्ती	९८, ११४
तिलज भक्ष्य	१४	दमन (क)	१३५
तिलतैल	२८	दर्दुर	१४४
तिलपिण्याकविकृति	१६३	दर्भ	१०६
तिलपर्णी	१२८	दाडिम	१३८
तिलशाक	१५२	दात्यूह	१२६
तुत्थक	४४	दालिक मधु	१२३
तुनी	१३१	दीनकी	११९
तुम्बी	९६, १३२	दीप्यगन्धा	९४
तुम्बुरु	८४	दीर्घपत्रक	१२०
तुलसी	९१	दीर्घनाल	१४१
तुवर	४२	दीर्घशूक	१३९
तुवरक	९८	दन्दुभि	१२५
तुषाराम्बु	१२३	दुरालभा	१०५
तुषोदक	९५	दुर्वासा	१२४
तूद	६४	दूर्वा	१०६
तूर्णक	१३९	दूषक	१४१
तेजोवती	८२	देवगन्धा	१०७
तैलविपाचित मांस	१५३	देवदाली	४२
तैलसिद्ध भक्ष्य	१२	देवसर्षप	८२
तोदन	९३	देवाह्व	७९, ९९
तोयपर्णी	५१	दोषघ्न	१३०
त्रपुस	३५, ३८, ६८, ८६	द्रवन्ती	९८, ११४
त्रायन्ती	१०६	द्राक्षा	१७, ५७, ६४

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

	श्लोकसंख्या
द्रावी	४८
द्रुमशय	२५
द्रेक्का	१०४
द्रोणपुष्पी	४७
द्वीपी	२२
ध	
धत्तूर	४२
धनहरी	४३
धन्वन (फल)	८५
धर्मिण	८०
धव	१०४, ११८
धातुकी	३२
धात्री	१३६
धात्रीफल	५८
धात्रीयुक्त दधि	१४८
धाना	४५
धान्यक	१३५
धान्व जल	१११
धारोष्ण दुग्ध	१४८
धूमिका	२४
न	
नकुल	२६
नक्र	७३
नख	८७
नाडिका	५०
नदीकामुक	४३
नदीमल्लात	११४
नदोदक	३६
नन्दमुख	१४५
नन्दी	२०, ३२
नन्दीमुख	७०
नन्दीमुखी	१२२
नप्तृका	७८
नरपुष्पक	६१
नल	१०६
नलिका	३१
नलिनीजल	१६०
नवनीत	६६
नागदन्ती	५६
नागकेशर	१०९
नाडिका	३६
नाडीच	११५
नारंग	११, १८
नारिकेल	६७
नारिकेलोदक	५९
नालक	१५८
निकोचक	१६
निम्ब	१०९, ११३, १३७
निम्बतैल	८९
निम्बयूष	११२
निरुल	२०
निर्गुण्डी	८१; १०९
निशा	१०६
निष्पाव	४७
नीप	१७, १३७
नीलिका	९८
नीलपोर	१२०
नीलीकृत्	२६
नीवार	३९
नेपाल	१२०
नैपाली	५६
नैषध	१६१
न्यङ्कु	१५१
प	
पक्वचिर्भिट	४७

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
पक्वाम्र	३०	पाठीन	२१
पङ्क	३३	पाणविक	१२७
पटोल	१३७	पाण्डु	१४०
पटोलयूष	११२	पादी	७३
पटोला	१०५	पानीयश्यामाक	५०
पत्तङ्ग	१०४	पायस	१५५
पत्तङ्गक	१४२	पारावत	१२६, १४४
पत्तूरक	६६	पारिभद्रक	८०
पत्रक	८१	पारियात्रनदीभव	१४७
पद्मक	११३	पारेवत	१३, १८
पद्मकन्द	३८	पार्थ	६७
पद्मकेशर	१०९	पालङ्क्या	४०
पनस	६४	पिक	१२५
पनसफल	३५	पिण्डीतक	१०३
पय	१६६	पिण्याक	१६५
परुष (क)	७५	पित्तघ्न	३१
परुषक	१८	पित्तल	१५३
पर्णमृग	२४	पित्तल कफवातघ्न	६०
पर्पट	११४	पित्तलाकफ	१५४
पर्पटकी	११८	पिप्पल	१०२
पर्वणी	५५	पिप्पली	१०२
पर्वपुष्पिका	४३	पिप्पलीमूल	६१
पलाण्डु	३०	पिष्टज भक्ष्य	१६१
पलाश	८६, ११६, १३१	प्रियंगु	५५
पलाशतैल	११२	पीत	१४३
पांशुवाष्प	१६१	पीलु	६३, ६८, १३८
पाकमत्स्य	२०	पीयूष	१४
पाकिम मधु	१४८	पुण्डरीक	१४०
पाटल	१६	पुण्डरीयक	१०६
पाटला	७५, १०६, १३१	पुण्डरीकाक्ष	७२
पाटलाव्रीहि	१६५	पुण्ड्र	१४०
पाठा	१३१	पुत्रजीव (क)	१५६

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

	श्लोकसंख्या
पुन्नाग	१०८
पुन्नाट	९२
पुष्करशायिका	७१
पुष्पाण्डक	१४१
पुष्पाम्भ	७५
पुस्तकशिम्बिका	५६
पूग	१०४
पूतिघस	२५
पृयालक	७८
पृथुक	१३
पृथ्वीका	९७
पृश्निपर्णी	१३६
पृषत	७६
पेया	१५५
पोत्री	१९
पौत्तिक मधु	४८
पौष्कर	८३
प्रतुद (खग)	१२७
प्रदिग्ध मांस	१६०
प्रपुन्नाट	४७
प्रमोद	१४०, १४२
प्रशान्तिका	५१
प्रसह (पक्षी)	२४
प्रसारिणी	१३१
प्रसुत दधि	२९
प्राचीनामल	१८, १३७
प्रियक	२६
प्रियङ्गु	११९
प्रियात्मक	१२६
प्रियाल	१०२
प्लव	६९

	श्लोकसंख्या
फ	
फणिज्जक	६१
फलज भक्ष्य	१४
फल्गु	३२
फाकार	१२५
फाणित	१६४
फाणितज भक्ष्य	१४
फेनक	५८
ब	
बकुल	८०, ११९
बक्कस	१६७
बदरी	४१
बद्धास्थि आम्र	१६०
बन्धूक	१५४
बभ्रु	२३, २६, १२४
बर्हिशिखा	१०७
बला	१०३, ११९, १३२
बलाका	७०
बस्तमोदा	८४
बाकुची	१३३
बालक	१०६
बालबिल्व	९३
बालवार्त्ताक	११०
बालाम्र	१५६
बाष्पिका	८४
बिड	८७
बिम्बी	३९, ११६, ११८
बिलेशय	२७
बिल्व	९९, १६४
बिल्वपत्र	११
बिल्वपर्णी	११
बृहती	८२

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या
बोल	१३८
ब्रह्ममूर्त्ति	५०
ब्रह्मसुवर्चला	१०७
ब्रह्मसोमा	४६
ब्राह्मी	१३३
भ	
भक्तमण्ड	१४९
भल्लातकुसुम	३८
भल्लातास्थि	८१
भल्लूक	७४
भव्य	१२८
भस्त्राङ्ग	१२९
भारुण्ड	७१
भार्ङ्गी	८४
भार्ङ्गीशाक	१३०
भास	२३
भास्कर	१६९
भूनिम्ब	११४
भूनिम्बतैल	६७
भूर्ज	१०३
भूस्तृण	९०
भृङ्गराज	१२४
भेक	२६
भेदासी	१६५
म	
मकर	२०
मकुष्ठक	१२१
मख	१६७
मङ्गल्यक	१२१
मज्जा	१९, १६५
मञ्जिष्ठा	४३, ५६

	श्लोकसंख्या
मञ्जुलीयक	१२६
मणितुण्डक	७०
मण्डमूल	७७
मत्स्य	१९
मत्स्यण्डी	६५
मथित	११७
मदन	४२
मद्गु	२५, ७२, १६६
मद्य	९५
मधु	१२९
मधुकर्कटो	३१
मधुद्रु	८०
मधुमण्ड	१२९
मधुसिता	१२९
मधुहा	२४
मधूक	६७
मधूकपुष्प	६३
मधूकफल	५७
मधुर दधि	१५
मधूली	१२३
मध्यवार्त्ताक	१००
मन:शिला	४४
मन्थ	१२; ३४, ४५क, १५०
मन्दज तक्र	१५२
मन्द दधि	१६४
मयूर	६१
मरिच	९०, ९४
मरुवक	१०६
मर्मरी	१३४
मल्लिका	५६
मल्लिकाक्ष	७२
मसूर	१२२

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
मसूर यूष	३०	मुञ्ज	१३२
महादूषक	१४१	मुञ्जात	५७
महादेव	१६९	मुण्डी	८२
महान्	१४२	मुद्‌ग	१३०
महामीन	२१	मुद्‌गयूष	३०, ११२
महामृग	६९	मुरल	२०
महाव्रीहि	१४३	मुरा	५५
महाशालि	१३९	मुशली	१०
महिष	१९, १६६	मुष्कक	७९
महिषमस्तक	१४०	मुस्ता	१०६
मातंगपिप्पली	८४	मूत्र	९५
मांसज भक्ष्य	१४	मूर्वा	११५, १३१
मांसरस	५९	मूलक	२४, ८३, ८६, ९६, १०९, १३४, १६३
मांसरोहा	३१		
मांसी	१३५	मूलकयूष	११२
माक्षिक	१३८	मूषक	२४
माचिका	१०८	मृग	७८
माण	३६	मृगजा	८७
मातुलुंगीपुष्प	३३	मृगमातृका	१५१
माधव	५२	मृगलेण्डिक	१७
माधूक फाणित	४८	मृगैर्वारु	२३
मार्कव	८१	मेथिका	७४
मार्जार	२७	मेद:पुच्छ	२२
मार्द्वीकमदिरा	५२	मेद	१६, १६५
मार्द्वीकासव	५२	मेदाद्वय	६२
मार्षक	३६	मेदोगला	१०५
माष	१८, ३२	मेष	२२
माहिष दधि	६६	मेषीघृत	५३
मिश्रेया	१५, ८६	मेषीपय	१९
मुकुन्द	५१, १४३	मोक्ष (क)	१०९
मुकूलक	१६	मोचक	१५२
मुचुकुन्दपुष्प	३३	मोटा	१०३

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या
मोदकी	१०
मोरण	१४
य	
यव	१२३
यवक	१६१
यवक्षार	९४
यवशाक	१५८
यवसुरा	१५७
यवापूप	४५
यष्टी	५५ १५७
यातुका	१५६
यावतिक्तक तैल	१४९
यासशर्करा	१११
यूथी	३७
यूष	४५क, ८९, १५०
र	
रक्तवर्त्म	७८
रक्तशालि	१३९
रक्तशिग्रु	४६
रक्तशीर्षक	७०
रक्तेक्षु	५८
रङ्कु	७७
रजत	५८
रत्न	३३
रम्भा	६४
रसाला	१२
राग	१५१, १६०
राजक्षव	१३४
राजमाष	१२१
राजालाबु	११९
राजी	१९
राजीव	७९

	श्लोकसंख्या
राम	७६
रामठ	८२, ९४
राला	१३८
रास्ना	८१
रिष्ट	३१
रीति	११०
रुणेयकफल	१५३
रुबुफल	११
रुरु	६८
रूक्ष दधि	१५२
रेणुका	१००
रोध्र	१०३, ११७
रोध्रशूक	१३९
रोहिणी	७२
रोहितमत्स्य	२९
रोही	६९
रोहीत	४०
ल	
लकुच	१७, १६४
लक्ष्मणा	६३
लज्जा	१०५
लट्वष	१२५
लट्वा	१२५
लता	४३
लवङ्ग	१०९
लवण	१८
लवली	११९
लशुन	९२
लाक्षा	१०८
लाङ्गल	१४०
लाङ्गली	११६
लाजसक्तु	५८

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
लाजा	१११	वन्य गौ	६९
लामज्ज	५६	वरक	५०, ६०, १४५
लाव	१५०,	वरपोत	७७
लावाक्ष	१४४	वरशूर	६०
लुग	८१	वरुक	५०
लुगमज्जा	५७	वरुण	९०
लुगमांस	६३	वरुणपुष्प	३३
लुंगी	९२	वर्तीक	७८
लोणीका	१६३	वर्तीर	७८
लोपाक	२७	वर्त्तक	६०
लोह	१२०	वर्त्तलोह	११०
लोहपृष्ठ	१२५	वर्त्तिका	६०
लोहमल	१२०	वर्मि	२१
लोहवाल	१४०	वर्षाभू	८२
लौहित्य	४९	वल्गुली	१२७
व		वसा	१९, १६५
वंश	१०७	वाकुचीबीज	९२
वंशरोचना	३२	वागुजारल	६०
वंशाङ्कुर	१५६	वाट्य	४५
वक	६९	वातकृत् कफपित्तघ्न	११३
वकुल	१०९	वातघ्न	१०
वङ्ग	१००	वातपित्तकर	१५६
वचा	८४	वातपित्तकर अश्लेष्मल	१५६
वज्रकन्द	४६	वातपित्तघ्न अकफ	७४
वञ्जुल	१३०	वातपित्तहर	५५
वट	१०२, ११७	वातल	१५२
वटहा	१२५	वातश्लेष्मकर	१५७
वटी	११७	वाताम	१६
वत्सक	१०४, ११६	वानर	२४
वत्सादनी	८५	वापीवारि	५९
वनतिक्ता	११८	वाप्यम्बु	८८
वन्दा	१३०	वायस	२३

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
वारटा	१६६	वेल्लन्तर	१०
वारल	२०	वेसवारक	१३
वाराहीकन्द	९२	वैंक्रिर जल	१११
वार्त्ताक	९३	व्रीहि	१४१, १५४
वासन्ती	१३२	व्याघ्र	२२
वासा	११४	श	
वास्तुक	१३३	शंख	७३, १११
विकङ्कत	१०३, १३६	शंखनक	७४
विडंग	९७	शंखपुष्पी	१३५
विदारीद्वय	६२	शंखमौक्तिक	१३९
विभीत	१२८	शंखिनी	९८, १३२
विरूढक	१६३	शकुनाहृत	१३९
विरूढज भक्ष्य	११६	शटी	१३४
विषमुष्टि	१०७	शणपुष्पी	१०८
विषा	१३२	शतपत्र	६१, १२४
विष्किर	६१, ७९	शतपुष्पा	८४
विष्णुक्रान्ता	४३	शतपेरक	१३
विष्यन्द	१४	शताक्षक	१३६
वूक	१०८	शतावरी	५५, १३४
वृक	२३	शफरी	२१
वृक्षाम्ल	१७, ८६	शमी	४१
वृद्धदारक	८५	शमीधान्य	१२२
वृद्धि	६२	शमीफल	१५३
वृश्चिकाली	५५	शम्बर	७६
वृषगन्धिका	११४	शम्बूक	७३
वृषसारक	१३६	शर	५०
वेणुरत्री	४९	शरभ	७७
वेणुयव	४७	शराटिका	७१
वेतस	११७	शल्यक	१५१
वेत्र	१६	शल्लकी	१०२
वेत्राग्र	१२९	शश	१२९
वेल्ल	८६	शशघ्नी	२३

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
शष्कुली	१६०	शुकसारिका	१२६
शाकवृक्ष	५५	शुक्तक	९५
शाकभक्ष्य	६५	शुक्ति	७३
शाण्डक	२६	शुष्कपूगक	११९
शाण्डाकी	१६०	शुष्कशाक	१६३
शाण्डाकीवटक	१६४	शूकर	१४४
शान्तनु	१२३	शूल्यामिष	१४९
शारद	१४४	श्रृंगबेरिका	९१
शाल	४०	श्रृंगाटक	३७
शालि	१४२	श्रृगाल	२३
शालिकल्याणी	१५८	श्रृगालकण्ठ	७०
शालिपर्णी	१३६	श्रृतक्षीरज दधि	६६
शाल्मली	३५, १०७	श्रृतशीत दुग्ध	३६
शाल्मलीवेष्ट	१५४	श्रृतोष्ण दुग्ध	८८
शाल्यादि	४५, १११, १२१	शेफाली	८५
शिंशपा	४१, ९९	शेलु	६४, १०३
शिग्रु	९०, ९६	शेलुतैल	६७
शिग्रुफल	१०१	शैवाल	३३
शिपि	३४	शैशिर जल	८८
शिम्बिर	४९	श्यामा	९८
शिम्बिरादि	५१	श्यामाक	१२३
शिम्बी	४८	श्येन	२४
शिरीष	१३०	श्रीवेष्टक	८१
शिरीषफल	११८	श्लेष्मल	१५४
शिरीषिका	८५	श्लेष्मल वातपित्तघ्न	६१
शिलाजतु	४४	श्लेष्मल नातिपित्तल	१५५
शिलापुष्प	४४	श्लेष्मान्त	१२०
शिशुमार	७३	श्वदंष्ट्र	७६
शीतभीरु	१४१	श्वावित्	२६
शीताम्भः	३३	श्वा	२३
शीर्णवृन्तक	९३	श्वेतचन्दन	१०४
शुकनासा	२१		

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust
Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
ष		सिंह	२२
षष्टिक	१४३	सिंहराज	१६६
स		सिञ्चती	७५
		सितोपला	७५
संयाव	१५५	सितोभक्ष्य	६५
सक्तु	१२१	सिन्धु	१३८
सक्षौद्र दधि	११५	सिह्ल	१३८
सगुड दधि	११	सीधु	४८
सतीन	१२२ १३४	सीरी	४६
सन्तानी	५६	सुगन्धिक	१४१
सप्तपर्ण	१३१	सुगृहा	१२५
सप्तला	६८, ११४	सुनिषण्ण (क)	१३४
सरल	८०	सुमुख	७०
सरस मांस	१२	सुरा	१६
सरहा	१३७	सुवर्चला	१५६
सरिदम्बु	१२३	सूचीपत्र	१२०
सर्षप	९४ ६६	सूत	१३८
सर्षपशाक	१६२	सूप्य	१५७
सवेसवार	५८	सूप्य भक्ष्य	१२१
सश्वेत दधि	६६	सूरण	११६
सहदेवा	१३३	सूर्पपर्णी	६३
सहस्रदंष्ट्र	२१	सूषाशाक	१३४
सामित	५८	सृमर	६९
सामुद्र लवण	२६	सैयंक	८१
सामुद्र वारि	१४५	सोम	१३१
सारंग	७८	सौराव	५६
सारङ्गी	१३५	सौराष्ट्री	१११
सारपद	६०	सौवीर	६४
सारस	६६	सौवीरक	६५
सारामुख	१४१, १४४	स्त्रीक्षीर	१४६
सारिव	१४०	स्थलकन्दक	३७
सारिवा	११३	स्थलपद्मिनी	१०

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
स्थौणेय	१३५	हरिद्रक	४१
स्नुही	८०	हरेणु	१२२
स्नेहज भक्ष्य	१४	हस्तिकर्ण	९७
स्पृक्का	१३५	हस्तिश्यामाक	५०
स्वरसी	४३	हस्ती	१६६
स्वर्जि	६४	हायन	१४२, १६१
स्वर्ण	१३८	हारीत	१२४
स्वास्थ्य	६१	हिंगुल	११०
स्विन्न पूग	१३८	हिंस्रा	७६
ह		हिमाम्भः	१५१
हंस	६९	हिलमोची	१०७
हंसपादी	५६	हिस्फित्थ	७४
हपुषा	८२	हेमदुग्धा	१०८
हरिण	१५१		

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

APPENDIX—1

A classified index of Vegetable drugs according to their effect on Doṣas.

1. Vātagnna Varga

A. Vātaghna

1. Modakī
2. Tinduka
3. Kārpasī
4. Kokilākṣaka
5. Vellantara
6. Granthiparṇī
7. Muśalī
8. Sthala Padminī
9. Bilwaparṇī
10. Bilwapatra
11. Airāwatī
12. Uttamāraṇī
13. Eraṇḍa (fruit)
14. Nāraṅga (sweet-acid)

B. Vataghna Śleṣmala

1. Asthi Śṛṅkhalā
2. Śataperaka
3. Pālewata (sweet)

C. Vātaghna Pittakaphakṛt

1. Miśreyā
2. Giripādikā
3. Kapikacchhu (fruits)
4. Urumāṇa
5. Vetra
6. Karañja
7. Vātāma
8. Abhiṣuka
9. Akṣoda
10. Mukūlaka
11. Nikocaka
12. Lakuca (Amla)
18. Elāna
14. Āruka
15. Mṛgalenḍika
16. Drākṣā
17. Kośāmra
18. Vṛkṣāmala
19. Nīpa
20. Āmrātaka
21. Karamardaka
22. Prācīnāmalaka
23. Nāraṅga
24. Pālewata
25. Paruṣaka
26. Ciñcā

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

27, Kola
28. Māṣa
29. Atasī
30. Tila

D. Vātaghna, Pittala, Alpakapha

1. Ākṣikī Surā

E. Vātaghna, Pittakara, Akapha

1. Tila Taila

F. Vātaghna, Alpapitta śleṣma

1. Madhumāraka

G. Vātaghna, Pitta-Kaphodāsīna

1. Masūra Yūṣa
2. Godhūma Yūṣa
3. Kulattha Yūṣa
4. Mudga Yūṣa

H. Vātaghna, Śleṣmala, Pittodāsīna

1. Palāṇḍu
2. Āmra (Pakwa)
3, Mṛgaleṇḍaka
4. Elāna

2. Pittghna Varga

A. Pittaghna

1. Candana
2. Ariṣṭa
3. Kadalī
4. Kāśa
5. Kacchurā
6. Śukanāsa
7. Māṁsarohā
8. Nalikā
9. Madhukarkaṭī
10, Guṇṭha
11. Dhātakī
12. Ambuparṇī
13. Nandī
14. Māṣa
15. Tarūṭaka
16. Krauñcādana
17. Kūṣmāṇḍa (Majjā)
18. Vaṁśarocanā
19. Mātuluṇgī (Puṣpa)
20. Varuṇa (Puṣpa)
21. Mucakunda (Puṣpa)
22. Śaivala
23. Drākṣā
24. Ikṣu

B. Pittaghna, Vātakara

1. Śipi (Gundrā)
2. Avaśira (fruit)
3. Panasa (unripe fruit)

C. Pittaghna, Śleṣmala

1. Śālmali
2. Kūṣmāṇḍa (mature fruit)
3. Trapuṣa
4. Cereals (growing in marshy land)

D. Piltaghna, Vātakaphakṛt

1. Marṣa śāka
2. Māṇa (stem)
3· Alābu (stem or petiole)
4. Yūthī
5. Kāṣṭhekṣu
6. Sthalakamala
7. Āluka
8. Kelūṭa
9. Śṛṅgāṭaka
10. Kaśeruka
11. Ḍhaṇḍhaṇa

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

12. Padmakanda
13. Bhallātaka (Puṣpa)
14. Trapuṣa (young fruits)
15. Kāliṅga (young fruits)
16. Karkāru (young fruits)
17. Ervāru (young fruits)
18. Nīvāra
19. Ekaiṣikā (Taila)

E. *Pitlaghna, Vātakaphodāsīna*

1. Phalgu

F. *Pittaghna, Kaphodāsīna*

1. Bimbī

3. Kaphaghna Varga

A. *Kaphaghna*

1. Śāla
2. Rohitaka
3. Ajakarṇa
4. Aśwakarṇa
5. Śamī
6. Kadamba
7. Badarī
8. Śiṁśapā
9. Karṇikārikā
10. Haridraka
11. Arimeda
12. Tilaka
13. Kaṭabhī
14. Iṅguda
15. Madana
16. Tuvaraka
17. Dhattūra
18. Ketakī
19. Kośātakī
20. Devadālī
21. Kākatuṇḍī
22. Ākhuparṇī
23. Nadīkāmuka
24. Mañjiṣṭhā
25. Jharasī
26. Parvapuṣpikā
27. Viṣṇukrāntā
28. Coraka
29. Latākastūrikā
30. Elā (small)
31. Karpūra
32. Jātipatrī
33. Kulattha
34. Kaṅkuṣṭha
35. Śaileya
36. Dhānya (grown in dry or burnt land).

B. *Kaphaghna, Vātala*

1. Rakta Śigru (Puṣpa & Aṅkura)

C. *Kaphaghna and Pittala*

1. Brahmasomā
2. Kṣāra (Ashes)
3. Lāṅgalī
4. Vajrakanda
5. Kusumbha

D. *Kaphaghna, Pitta-Vātakṛt*

1. Droṇapuṣpī
2. Kuraṇṭikā
3. Cakramarda
4. Veṇuyava
5. Niṣpāva
6. Cirbhiṭa (Pakwa)
7. Śimbī (legumes)

E. *Kaphaghna, Vātala, Pittodāsina*

1. Veṇupatrī
2. Gavedhuka
3. Kudhânya

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

F. Kaphaghna, Pittala, Vātodāsīna

1. Madhu (Auddālaka)

G. Kaphaghna, Pittavatodāsīna

1. Drākṣāsava
2. Drakṣāsurā

H. Kaphaghna, Vātakṛt, Pittodāsīna

1. Kharjūramadya

4. Vata-Pittaghna Varga

A Vātapittahara

1. Śakavṛkṣa
2. Yaṣṭī
3. Śatāvarī
4. Kapikacchu
5. Vṛścikālī
6. Priyaṅgu
7. Parvaṇī
8. Murā
9. Nepālī
10. Kukkuṭī
11. Haṁsapadī
12. Lāmajjaka
13. Mallikā
14. Mañjiṣṭhā (Śāka)
15. Nāgadantī (Śāka)
16. Pustaka Śimbikā
17. Muñjātaka
18. Kola (Pakwa phala)
19. Madhūlikā (Pakwa Phala)
20. Drākṣā (Dry fruits)
21. Karamardaka (dry fruits)
22. Kola (Majjā)
23. Priyāla (Majjā)
24. Kośāmra (Majjā)
25. Āragwadha (Majjā)
26. Mātuluṅga
27. Tāla
28. Dhātrī
29. Raktekṣu
30. Nārikela (Water)

B. Vātapittaghna, Śleṣmala

1. Tāla (Narapuṣpa)
2. Medā
3. Mahāmedā
4. Kākolī
5. Kṣira Kākolī
6. Jīvaka
7. Ṛṣabhaka
8. Ṛddhi
9. Vṛddhi
10. Vidārī
11. Kṣīravidārī
12. Kalambuka (Śāka)
13. Kañcaṭa (Śākā)
14. Kṣīrapalāṇḍu
15. Lakṣmaṇā
16. Upodaka
17. Māṣaparṇī
18. Mudgaparṇī
19. Madhūka (Puṣpa)
20. Mātuluṅga (Māṁsa)
21. Nārikela (fruit and head marrow)
22. Tāla (fruit and head marrow)
23. Kharjūra (fruit and head marrow)
24. Kadalī (Pakwa Phala)
25. Kola (Pakwa Phala)
26. Priyāla(Pakwa Phala)
27. Sauvīra (Pakwa Phala)

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

28. Tūda (,,)
29. Drākṣā (,,)
30. Amrātaka (,,)
31. Śelu (,,)
32. Panasa (,,)
33. Karamardaka (,,)
34. Kūṣmāṇḍa (young fruits)
35. Dietary preparations Containing Ikṣu and Śāka
36. Ikṣurasa
37. Kirātatikta (Taila)
38. Śelu ,,
39. Akṣa ,,
40. Kola ,,
41. Akṣoḍa ,,
42. Atimukta .
43. Priyāla ,,
44. Arkavallī ,,
45. Jīvantī ,,
46. Nārikela ,,
47. Madhūka ,,
48. Karkāru ,,
49. Ervāru ,,
50. Kūṣmāṇḍa ,,
51. Kālīṅga
52. Trapuṣa

C. *Vāta Pittaghna, Kaphodāsīna*

1. Cañcu
2. Hisphittha
3. Methikā
4. Parūṣa (Pakwa Phal a)
5. Kāśmarya (Pakwa Phala)
6. Pāṭalā (,,)
7. Sincatī (,,)
8. Godhūma

5. Kapha-Vataghna Varga

A. *Kapha-Vātaghna*

1. Devadāru
2. Himsrā
3. Kaṭphala
4. Muṣkaka
5. Dhanwana
6. Aśmantaka
7. Pāribhadraka
8. Sarala
9. Madūka
10. Snuhī
11. Karavīra
12. Bakula
13. Karamarda
14. Amlavetāsa
15. Śriveṣṭaka
16. Guggulu
17. Karañja (leaves & sprouts)
18. Tejapatra
19. Sairyaka
20. Rāsnā
21. Nirguṇḍī
22. Eraṇḍa
23. Mārkava
24. Varṣābhū
25. Hapuṣā
26. Muṇḍī
27. Tejovatī
28. Aśwagandhā
29. Tarkārī
30. Apāmārga
31. Bṛhatī
32. Hiṅgu
33. Devasarṣapa
34. Kālaśakā
35. Amlikā kanda

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

36. Mūlaka (fried in fat)
37. Kaṅkola
38. Kuṣṭha
39. Karcūra
40. Tālīsa
41. Coraka
42. Puṣkaramūla
43. Jīraka
44. Bāṣpikā
45. Bastamodā
46. Gajapippali
47. Tumburu
48. Śatapuṣpā
49. Bhārṅgī
50. Kālāñjanī
51. Vacā
52. Vatsādanī
53. Kaṅguṇikā
54. Śephālī
55. Vṛdha dāruka
56. Śirīṣikā
57. Karkaṭaśṛngī
58. Aśmantaka (fruits)
59. Dhanwana (fruits)
60. Palāśa
61. Viḍaṅga
62. Nāgabalā
63. Miśreyā
64. Jātī
65. Mūlaka
66. Vṛksāmla (fruits)
67. Kośāmra (fruits)
68. Trapuṣa (fruits)
69. Āmra (dry fruits)
70. Bibhītaka (majjā)
71. Bhallātaka (Astni)
72. Mātuluṅga (Twak, bīja, Keśara)
73. Kunduru
74. Ikṣurasa (pakwa)
75. Eraṇḍa (Taila)
76. Nimba (Taila)
77. Kulattha (Yūṣa)
78. Yava (Yūṣa)
79. Kola (Yūṣa)

B. *Kapha-Vātaghna, Pittala*

1. Varuṇa
2. Karuṇa
3. Aguru
4. Śigru
5. Arka
6. Alarka
7. Kaṇṭakārī
8. Bhūstṛṇa
9. Marica
10. Kṣavaka
11. Kāṇḍīra
12. Tulasī
13. Sumukha
14. Tāmbūlī
15. Śṛṅgavera
16. Phaṇijjaka
17. Cāngerī
18. Pippalīmūla
19. Citraka
20. Cavya
21. Twak
22. Vārāhīkanda
23. Laśuna
24. Gṛñjana
25. Cakramarda (Seeds)
26. Bākucī
27. Mātuluṅga (fruits)
28. Jambīra (fruits)
29. Ciñcā (ripefruits)
30. Vārtāka (,,)

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

31. Kāliṅga (,,)
32. Karkāru (,,)
33. Ervāru (,,)
34. Kaṭu Pīlu
35. Marica[1]
36. Bilwa (young fruits)
37. Todana
38. Śīrṇa
39. Elā
40. Yavānī
41. Ajagandhā
42. Āsurī
43. Sarṣapa
44. Hiṅgu
45. Yava Kṣāra
46. Kusumbha
47. Kulattha
48. Mūlaka (Taila)
49. Jīmūta (Taila)
50. Kuṭaja ,,
51. Arka ,,
52. Karañja ,,
53. Viḍānga ,,
54. Kośātaki ,,
55. Kośāmra ,,
56. Tumbī ,,
57. Sārṣapa ,,
58. Śigru ,,
59. Jyotiṣmatī ,,
60. Iṅgudī ,,
61. Pārthā ,,
62. Pṛthwīkā ,,
63. Hastiparṇī ,,
64. Bhallātaka ,,
65. Tuwaraka ,,
6·. Dravantī ,,
67. Saptalā ,,
68. Nīlikā ,,
69. Śaṁkhinī ,,
70. Śyāmā ,,
71. Dantī ,,
72. Kampillaka ,,
73. Pīlu ,,
74. Devadāru ,,
75. Cīḍa ,,
76. Gaṇḍīra ,,
77. Śiṁśapā ,,
78. Aguru

C. *Kapha-Vātaghna, Pittodāsīna*

1. Bilwa
2. Pattūraka
3. Arjaka
4. Ārdraka
5. Reṇukā
6. Vārtāka (medium mature)
7. Dāḍima (Amla)
8. Kola (Dry)
9. Pippalī (Dry)

D. *Kapha-Vātaghna, Alpapittala*

1. Śigruphala
2. Sahakāra (Phalavṛnta Niryāsa)
3. Sahakāra (Taila)

6. Kapha-Pittaghna Varga

A. *Kapha–Pittaghna*

1. Jambū
2. Khadira
3. Tiniśa
4. Asana
5. Pippala

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

6. Udumbara
7. Vaṭa
8. Pipparī (Plakśa)
9. Gardabhāṇḍa
10. Kovidāra
11. Āmra
12. Kośāmra
13. Priyāla
14. Aṅkola
15. Śallakī
16. Karañja
17. Śelu
18. Kampillaka
19. Kiṅkirāta
20. Vikaṅkata
21. Rodhra
22. Arjuna
23. Balā
24. Moṭā
25. Bhūrja
26. Piṇḍītaka
27. Argaṭa (Ārtagala)
28. Śweta candana
29. Pataṅga
30. Drekkā
31. Meṣaśṛṅgī
32. Vatsaka
33. Kākodumbarikā
34. Pūga
35. Kataka
36. Tinduka
37. Dhava
38. Kāravallī
39. Paṭolī
40. Indravāruṇī
41. Kṣīramoraṭa
42. Guñjā
43. Medogala (Mṛgadantī)
44. Lajjālu
45. Kūrcaparṇī
46. Durālabhā
47. Kākajaṅghā
48. Haridrā
49. Mustā
50. Trāyantī
51. Punḍarīyaka
52. Bālaka
53. Kattṛṇa
54. Dūrvā
55. Darbha
56. Marubaka
57. Nala
58. Vaṁśa
59. Mayūraśikhā
60. Devagandhā
61. Brahmasuvarcaā
62. Hilamocī
63. Carmaraṅgā
64. Viṣamuṣṭi
65. Elavāluka
66. Śaṇapuṣpī
67. Hemadugdhā
68. Tirigichi
69. Mācikā
70. Lakṣā
71. Jatukaṇī
72. Buka (Puṣpa)
73. Punnāga (Puṣpa)
74. Campaka (Puṣpa)
75. Pātalā (Puṣpa)
76. Arka (Puṣpa)
77. Kamala (Puṣpa)
78. Nimba (Puṣpa)
79. Lavaṅga (Puṣpa)
80. Bakula (Puṣpa)
81. Asana(Puṣpa)

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

82. Nirguṇḍī (Puṣpa)
83. Mūlaka (Puṣpa)
84. Mokṣaka (Puṣpa)
85. Kamala Keśara
86. Nāgakeśara
87. Trapuṣa (wild)
88. Vārtāka (tender)
89. Tāla (Ankura)
90. Yāsa Śarkarā
91. Palāśa (Taila)
92. Kāśmarya (Taila)
93. Mudga Yūṣa
94. Paṭola Yūṣa
95. Mūlaka Yūṣa
96. Nimba Yūṣa
97. Āmalaka Yūṣa

B Kapha-Pittaghna Vātakara

1. Karañjā
2. Nimba
3. Padmaka
4. Śallakī
5. Agasti
6. Bhallātaka
7. Kākatinduka
8. Kaṭukā
9. Trivṛt
10. Dravantī
11. Saptalā
12. Dantī
13. Vāsā
14. Bhūnimba
15. Parpaṭa
16. Nandī Bhallātaka
17. Gogihvā
18. Kucelā
19. Vṛṣagandhikā
20. Kaṭhillaka
21. Gaṇḍa dūrvā
22. Kṣīrāvī
23. Kālyaka (gandha karcūra)
24. Kalamba (śāka)
25. Nāḍī (śāka)
26. Mūrvā (śāka)
27. Kampillaka (śāka)
28. Kembuka (śāka)
29. Lāṅgalī (śāka)
30. Sūraṇa (śāka)
31. Eraṇḍa (śāka)
32. Kamalinī (śāka)
33. Bimbī (śāka)
34. Kalāya (śeka)
35. Karīra (Puṣpa)
36. Kāśmarya ,,
37. Palāśa ,,
38. Āragvadha ,,
39. Vatsaka ,,
40. Śālmali ,,
41. Kāñcanāra ,,
42. Agasti ,,
43. Śaṇa ,,
44. Rodhra ,,
45. Vaṭa ,, (Phala & Patra)
46. Plakṣa ,,
47. Aśwattha ,,
48. Udumbara ,,
49. Vetasa ,,
50. Śirīṣa ,,
51. Gardabhāṇḍa ,,
52. Dhava (Phala)
53. Parpaṭaki (Phala)
54. Vanatikta (Tikta Paṭolī Phala)
55. Akṣaka (Phala)
56. Jambū ,,

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

57. Bimbī ,,
58. Tinduka ,,
59. Ṭaṅka ,,
60. Balā
61. Priyaṅgu
62. Aśwakarṇa
63. Dīnakī
64. Bakula
65. Rājālābu
66. Kośavatī
67. Lavalī
68. Pūga (dry)
69. Śleṣmātaka (tender fruits)
70. Cirbhiṭa (tender fruits)
71. Nepāla etc. (varieties of cane sugar)
72. Śāli Dhānya (grown in medium land)
73. Śimbidhānya such as Maṅgalyaka, Rājamāṣa, Makuṣṭha, Kalāyaka, Satīna, Tripuṭa, Masūra, Caṇaka, Hareṇu, Ādhaki.
74. Other Dhānyas such as Nandīmukhī, śyāmāka, śāntanu, Kaṅgu, Madhūlī, Kodrava, Yava.

C. *Kaphapittaghna, Vātodāsīna*

1. Tilaparṇi
2. Uṣṇasundara
3. Bhavya
4. Karīra
5. Karkoṭa
6. Kāravella
7. Bibhīṭaka
8. Kadalī Kanda
9. Vetrāgra

D. *Kapha Pittaghna, Alpavātala*

1. Taṇḍulīya
2. Bhāṅgī (śāka)
3. Mudga.

7. Doṣaghna Varga

1. Kāśmarī
2. Vandā
3. Śirīṣa
4. Āragvadha
5. Vañjula
6. Tunī
7. Aśoka
8. Saptaparṇa
9. Palāśa
10. Aśmaghna
11. Pāṭalā
12. Kiṇihī
13. Sārivā
14. Pāṭhā
15. Mūrvā
16. Soma
17. Prasāriṇī
18. Tumbī
19. Girikarṇī
20. Vāsantī
21. Jīvantī
22. Śaṅkhinī
23. Viṣā
24. Guḍūcī
25. Amlāna
26. Atimukta
27. Muñjātaka
28. Āmalakī
29. Balā
30. Sahadevā

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

31. Jalapippalī
32. Nāgabalā
33. Kāsaghna
34. Kaṅkata
35. Kāmātā
36. Bākucī
37. Brāhmī
38. Cill
39. Jīvanta
40. Vāstuka
41. Satīna (śāka)
42. Marmarī (śāka)
43. Sūṣā (śāka)
44. Rājakṣava
45. Śaṭī
46. Suniṣaṇṇaka
47. Śatāvarī (Aṅkura)
48. Mūlaka (dry and tender)
49. Spṛkkā
50. Sthauṇeyaka
51. Damanaka
52. Tagara
53. Uśīra
54. Kuṁkuma
55. Jātī
56. Māṁsī
57. Śaṅkhapuṣpī
58. Taraṇī
59. Kunda
60. Dhānyaka
61. Śāliparṇī
62. Pṛśniparṇī
63. Gokśura
64. Vṛṣasāraka
65. Āmalaki (Phala)
66. Harītakī (Phala)
67. Rājādana (Phala)
68. Śatākṣaka
69. Vikaṅkata
70. Paṭola
71. Nimba
72. Kuṭaja
73. Ketakī
74. Rāja Jambū
75. Iṅguda
76. Kapittha (Pakwa Phala)
77. Kūṣmāṇḍa (Pakwa Phala)
78. Prācīnāmalaka
79. Nīpa
80. Pūga (boiled)
81. Pīlu (sweet, bitter fruits)
82. Dāḍima ([sweet fruits)
83. Bola
84. Rālā
85. Silhaka
86. Śāli (different varieties)
87. Ṣaṣṭika
88. Vrīhi
89. Yavatiktā (Taila)
90. Yūṣa (with Āmalaka & Dāḍima).

8. Doṣala Varga

A. *Vātala*

1. Tila (Puṣpa Śāka)
2. Kadalī
3. KāsṭhaPāṭalā

B. *Vātala, Alpapittakapha*

1. Ruṇeyaka (Phala)

C. *Pittala*

1. Śamī (Phala)
2. Vrīhi (other than Mahā variety)

D. *Śleṣmala*

1. Mocarasa
2. Bandhūka
3. Ārdra kaṇā

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

4. Ārdra Marica
5. Kulevara

E. *Vātapittakara*

1. Āmra [tender fruits]

F. *Vātapittakara, Kaphodāsīna*

1. Kapittha [unripe fruits]
2. Vaṁśa [sprouts]

G. *Vātaśleṣmākara*

1. Yaṣṭīmadhu
2. Guggulu
3. Śimbidhānya
4. Nalikā
5. Śālikalyāṇī
6. Cañcuparṇī
7. Kuberaka
8. Yavaśāka
9. Kūṣmāṇḍa [Nāḍī]
10. Gavedhuka
11. Ṭiṇḍiśa [fruit]
12. Cīnāka
13. Putrajīva
14. Kuraṇḍaka

H. *Vātaśleṣmala Alpapittakara*

1. Yātukā [Keśaparṇī]
2. Suvarcalā

I. *Kapha-Pittakara*

1. Āmra [medium unripe]
2. Some varieties of Sāli, Such as Yavaka, Naiṣadha, Pāṁśuvāpya.

J. *Kaphapittakara, Vātodāsīna*

1. Kusumbha [Taila]

K. *Kaphapittakara, Alpa Vātala*

1. Chatrāka

L. *Doṣala*

1. Sarṣapa [Śāka]
2. Jyotiṣmatī [Śāka]
3. Kaṭhiñjara
4. Chatrāka
5. Cuñcu
6. Loṇikā
7. Mūlaka [Mature green and uncooked].
8. Bilwa [Pakwa phala]
9. Lakuca [Pakwa phala]
10. Pāṭalāvrīhi

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

APPENDIX II.

Vegetable drugs as described in the commentary.

१. कार्पासी आच्छादनफला

२. उत्तमारणी करम्भः

३. पारेवतं मधुरमम्लमिति द्विधा स्यात् तत्तिन्दुकाकृतिफलं लघु पाण्डुपुष्पम्। नीलच्छदाङ्घ्रिफलवत्तु परेवताख्यं तत्सूकराश्रमसमीपववने[1] प्रसिद्धम् ।

४. शेषमुत्तरापथे प्रसिद्धम् । तत्रोरुमाणमुकूलकनिकोचकानि वरुणदन्त्यङ्कोल-फलानीत्येके । वातामं मज्जमधुरं स्निग्धं दीर्घम्, अक्षोटं मदनफलाभं मध्योन्नतरेखम् ।

५. आरुकं कार्त्तिकेयपुरे प्रसिद्धम्, तच्चतुर्धा–आरुकं वीरसेनं च वीरं वीरारुकं तथा । विद्याज्जातिविशेषेण तच्चतुर्विधमारुकम् ।

६. मृगलेण्डकम् कर्कटकम्

७, वृक्षाम्ल तिन्तिडीकम्

८. नीपं राजकदम्बफलम् । स च "नीपो बृहद्गुहसमीपभुवि प्रभूतो लोक-प्रसिद्धतरुराजकदम्बनामा । प्रांशुर्मधूकतरुपत्रसमानपत्रः स्वाद्वम्लपक्वफल एष सुगन्धिपुष्पः ।

९. परषकं परुषकफलम्, स च—धन्वनाकारहरितपत्रो गूढ़ाकृतिर्भवेत् ।
परुषकोऽल्पास्थिमृदुफलः फरसुनामक ॥ इत्युक्तः ।

१०. चिंचा चुक्रिका

११. रिष्टो रक्षाबीजः

१२. कदली रम्भा

१३. काशः काशेक्षुः

---

१. नीलच्छदाद्धि गदितं तु परेवताख्यं तत् पुष्कराश्रमसमीपवने प्रसिद्धम् –पा०

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

१४. कच्छुरा फणिहारी
१५. मधुकर्कटी मधुरा मातुलुंगजातिः
१६. गुन्थो वृत्ततृणः
१७. नलिका कपोतचरणा
१८. वरुणः सेतुवृक्षः
१९. पनसः कण्टकिफलः
२०. कूष्माण्डं पुष्पफलम्
२१. माणः महापत्रो यथापूर्वमधःपत्रत्यागो कन्दविशेषः ।
२२. आलुकानि पिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशंखालुकरक्तालुकादीनि ।
२३. केलूटं स्वल्पविटपं कन्दे तत्स्वादु शीतलम् ।
कोविदेन तु लोकेन केलूट इति (काकोदुम्बर) भण्यते ।। जलोदुम्बर इत्येके ।
२४. शृंगाटकस्त्रिकोणो जलकन्दः
२५. कशेरुकं कृष्णसूक्ष्मो वर्त्तुलो रोमशो जलकन्दः
२६, भल्लातककुसुमं भल्लातकफलस्यास्थिवर्ज्यो भागः
२७. फल्गु काकोदुम्बरिकाफलम्
२८. पालंक्या वास्तुकसदृशो चोरितपत्रा शाकविशेषः, उपादकाभेद इत्येके
२९. अश्वकर्णः सस्यसंबरः
३०. शमी सक्तुफला
३१. शिंशपा कृष्णसारा (रः)
३२. कदम्बः कुत्सिताम्बः
३३. अरिमेदोऽहिमारः
३४. तिलकः स्त्रीवीक्षणदोहदः
३५. कटभी किणिही, शिरीषपत्रा
३६. इंगुदस्तापसतरुः
३७. तुवरकः—"पत्रैस्तु बकुलाकारैः कलायसदृशैः फलैः ।
स वृक्षस्तुवरो नाम पश्चिमार्णवतीरजः ।।
३८. नदीकामुकः प्राचीबलः
३९. मञ्जिष्ठा योजनवल्ली
४०. झ (स्व) रसो कपित्थपर्णी
४१. आखुपर्णी वृषपर्णी (मूषकपर्णी)
४२. पर्वपुष्पिका नागदन्ती
४३. काककुष्ठं कङ्कुष्ठम्
४४. ब्रह्मसोमा दवाग्निकः

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

४५. कुरूढिका शितिवार:
४६. पक्वचिर्भटं पक्वडांङ्गरम्
४७. शिम्ब्रय: प्रसिद्धा:, यत् संबन्धान् मुद्गानां शिबिधान्यत्वम् ।
४८. वेणुपर्णी वेणुपत्रसदृशपत्रा
४९. गवेधुका वार्षिकी
५०. लोहित्यो लोहितको रक्तनाल: कषायोत्कट:
५१. शिम्बिरस्तीरभुक्ते प्रसिद्ध:, स एव मगधे सिल्हक।
५२. उद्दालो वनकोद्रव:
५३. जूर्गाह्वो यावनाल:
५४. शाकवृक्ष: खरपत्र।
५५. प्रियंगुर्गन्धद्रव्यम्
५६. मुरा गन्धकुटी
५७. कुक्कुटी—कुक्कुटाण्डनिभै: कन्दै: किंचित् कटुकपिच्छिलै: ।
स्निग्धैर्मरकतच्छायै: खूर्जरसदृशच्छदै: ॥ इत्यष्टांगसंग्रहोक्ता ।
५८. लामज्जमल्लिके प्रसिद्धे
५९. नरपुष्पक: नरफुल्ल:
६०. क्षीरपलाण्डु: सक्षीरो मधुर: पलाण्डुभेद:
६१. लक्ष्मणा रक्तबिन्दुच्छदा
६२. लुंगमांसं मातुलुंगस्य त्वक्केसरवर्जितो मध्यभाग: ।
६३. त्र्यक्षो नारिकेल:
६४. सौवीरं मरुदेशजं मधुरं महद् बदरम्
६५. तूदमुत्तरापथजम्
६६. अक्षोट: कर्पराल:
६७. अर्कवल्ली आदित्यभक्ता
६८. जीवन्ती स्वर्णजीवन्ती
६९. हिस्फित्यो बृहत्पत्रो मेथिकाभेद: तुरुष्कप्रसिद्धोऽश्वभक्ष:
७०. सिचती उत्तरापथजा मुष्टिप्रमाणा अतिमधुरफला बदरी
७१. हिंसा कन्थारी
७२. कट्फलं[1] सोमवल्क:
७३. अश्मन्तोऽश्मन्तकोऽम्लोटज:
७४. पारिभद्र: कण्टकिंकिशुक:

1. In Candrakalā on Śatasloki (Kwath.[7]) he has interpreted कट्फल as कतकफल

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

७५. स्नुही समन्तदुग्धा
७६. करीरो गूढपत्रः
७७. बकुलो मद्यदोहदः
७८. करमर्दी क्षीरफलः
७९. अम्लवेतसो वेतसाम्लः
८०. रास्ना एलापर्णी
८१. मुण्ली कुलहलः
८२. आघाटो अपामार्गः
८३. रामठं काण्डीरभेदः–यदाह बाष्पचन्द्रः–

'हरितो द्विविधः प्रोक्तः काण्डीरस्तत्वदर्शिभिः ।
कटुकः कच्छदेशादौ भक्षयन्त्याममेव तु ॥
द्वितीयस्तूदकोद्भूतः रामठ इति गीयते ।

८४. अम्लिकाकन्दः–'अम्लिका स्वल्पविटपा सुकुमाराम्लनालिका ।
प्रायेण कामरूपादौ तत्कन्दश्चार्शसे हितः ॥

इति बाष्पचन्द्रोक्तः ।

८५. शेफाली पुष्पवर्षिणी
८६. इक्षुर्गुडकाष्ठम्
८७. वृद्धदारुको वेल्लरी, तल्लक्षणमष्टाङ्गहृदये:—

त्रिकोणकाण्डा सुबहुप्रताना फलेषु पीता कुसुमेषु रक्ता ।
पत्रैः सदुग्धैर्मृदुरोमवद्भिः, ताम्बूलतुल्यैः घनमूलकन्दैः ॥

८८. शिरीषिका ढंढणिका
८ . मिश्रेया मधुरिका
९०. अगुरु जोंगकः
९१. अर्को रूपिका
९२. अलर्को मन्दारः
९३. मुंजातं कन्दविशेषः
९४. करुणश्छगलाख्यः
९५. कण्टकारिका
९६. भूस्तृणं मालातृणम्
९७. मरिचो जम्बीरशाकम्, तल्लक्षणं–

जम्बीरगन्धि हरितं यदम्लकटुकं रसे ।
शाकं जम्बीरमित्युक्तं जक्षकं[1] चोत्तरापथे ॥

१. जम्भजं[1]

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

९८. क्षवः छिविकका

९९. ताम्बूली नागवल्ली

१००. तुलसी देवदुन्दुभिः

१०१. श्रृंगवेरिका गोजिह्वाभेदः–

शृगबेरवदाहृत्य श्रृंगबेरविभाविता ।
कुस्तुम्बुरुवदाहृत्य तुम्बुरूणि बृहन्ति च ॥ इत्येके

१०२. वाराहीकन्दः–क्षीरान्विता मूलकतुल्यकन्दा सप्ताष्टपत्रा सितरक्तकाण्डा ।
बिभर्ति या पल्लवमब्दशब्दात् सा कंचुकी श्वेतवपुर्वरेण्या ॥
इत्यष्टांगसंग्रहे ।

श्याव[1]कर्कशवाराहबृषणाकारकन्दका ।
ताम्बूलीच्छदना[2] वल्ली वाराही गृष्टिकोच्यते । इत्यन्यत्रोक्ता

१०३. त्वचं गन्धत्वक्[3]

१०४. गृंजनः पलाण्डुभेदः–तथा च बाप्पचन्द्रः—

"गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृञ्जनस्तु पलाण्डुना ।
दीर्घनालाग्रपत्रत्वाद् भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः ॥"

१०५. तोदनं राजप्रियम् शीतफलं क्षीरिण्याख्यं काश्मीराम्लिकेत्येके (रावणाम्लिका)

१०६. शीर्णवृन्तकं मुखवासकं फलं कर्वरवकमित्येके, क्षुरपत्रकमित्यन्ये

१०७. पार्था आदित्यभक्ता

१०८. हस्तिकर्णो रक्तैरण्डः महापर्णो भूपलाश इत्यन्ये

१०९. श्यामा श्यामूमला त्रिवृद् वृद्धदारुक इत्येके

११०. कंपिल्लो रक्तचूर्णकः

१११. पीलुः तीक्ष्णतरुः

११२. चीडा[4] सरलः

११३. गंडी (भी–)रः सारतरुविशेषः, केचिद् भंडीरं पठित्वा शिरीषं व्याचक्षते

११४. शिग्रुफलं श्वेतमरिचम्

११५. जम्बूः महास्कन्धा

---

1. शाक

2. ताम्बूलवल्लीछदवद्

3. त्वक् लवंगत्वक् Candrakalā on śataślokī, (Taila 12.)

4. Like चीडा for सरल the commentator has used the word 'मेदा' for मैदा लकड़ी in his śatasloki-'मेदा मेदालकड़ोति भाषायाम् Candrakalā, śataślokī, (Taila, 6)

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

११६. खदिरो गायत्री
११७. तिनिशः स्यन्दनः
११८. असनो बीजकः
११९. पिप्पलोऽश्वत्थः
१२०. उदुम्बरः कृमिफलः
१२१. पिप्पली प्लक्षः, वटो
१२२. गर्दभाण्डकश्छायावृक्षः
१२३. भूर्जो लेख्यपत्रः
१२४. अर्गटः आर्त्तगलः
१२५. द्रेक्का महानिम्बः
१२६. कतकोऽम्बुप्रसादनफलः
१२७. टिण्टुकोऽरलुः
१२८. घवः शकटाक्षः
१२९. पटोली राजीफला
१३०. कारवल्ली सुषवी
१३१. क्षीरमोरटो कोटरपुष्पः (मुखः)
१३२. मुस्ता गांगेयो
१३३. मरुबकः खरबुकः
१३४. देवगन्धा आरामशीतला
१३५. ब्रह्मसुवर्चला मण्डूकपर्णी
१३६. हिलमोची जलब्राह्मी
१३७. चर्मरंगा आवर्तकी
१३८. हेमदुग्धा स्वर्णक्षीरी
१३९. तिरिगिच्छि कण्टककरंजः
१४०. वृकः ईश्वरमल्लिका
१४१. पुन्नागं पाटलपुष्पम्
१४२. लवंगश्चन्दनपुष्पः
१४३. मूलकं हरितपर्णम्
१४४. यासशर्करा दुरालभोद्भवा शर्करा
१४५. करंजी उत्तुण्डी
१४६. नदीभल्लातको जलभल्लातकः
१४७. गोजिह्वा दार्विपत्रिका
१४८. कुचैला पाठाभेदः

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

१४९. कठिल्लकः पुनर्नवाभेदः
१५०. गण्डदूर्वा गण्डाली
१५१. क्षीरावी दुग्धिका
१५२. काल्यको गन्धकर्चूरः
१५३. कलम्बो नालिकः, नाडीको नाडिका तयोर्लक्षणम्—

कलम्बुर्नालिकः स्वादुः सुषिरो बहुतोयजः।
तद्भेदो नाडिका श्लक्ष्णा ज्ञेया सान्या कलम्बिका[1] ॥

१५४. मूर्वा मधुरसा
१५५. चेबुकम् पेचुकः
१५६. सूरणश्चित्रदण्डः
१५७. कलायो वर्त्तुलः शिम्बीधान्यम्
१५८. शाल्मली तूलिनी
१५९. शणो मातुलानी
१६०. रोध्रस्तिल्वकः
१६१. पर्पटो प्रसिद्धा
१६२. वनतिक्ता तिक्तपटोली
१६३. तिन्दुकी विरला
१६४. टंको मन्मथोद्भावनः (मन्मथद्रावणः[1])
१६५. प्रियंगुः गन्धप्रियगुः
१६६. आक्षिकी प्रसिद्धा
१६७. दीनकी आशीतरु (कः[2])
१६८. लवली–घनस्निग्धहरित्प्रांशुः प्रपुन्नाटसदृक्छदा।
सुगन्धिमूला लवली पाण्डुकोमलवल्कला ॥ इत्युक्ता।
१६९. मङ्गल्यः पाण्डुरो मूसरभेदः
१७०. राजमाषश्चवलः
१७१. मकुष्ठको मयूरपृष्ठकः
१७२. सतीनो महान् कलायभेदः
१७३. चणको हयप्रियः
१७४. हरेणुः स्वल्पकलायभेदः
१७५. नन्दीमुखी नोदुहिका नन्दीवक्त्रेति जेज्जटः, निःशूकयवकेति बाष्पचन्द्रः
१७६. श्यामाकस्तृणबीजः

1. कलम्बुका

Vaidyaraj Zandu B...
National Ayurvedic Li...
...Bagh, New D...
001572

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

१७७. कङ्गुः प्रियङ्गुः
१७८. मधूली मर्कटः इति जेज्जटः, स्वल्पो गोधूमभेद इति बाष्पचन्द्रः ।
१७९. कोद्रवः कोरदूषः
१८०. यवस्तीक्ष्णशूकः
१८१. तिलपर्णी बर्बरकः
१८२. उष्णसुन्दरो ग्रीष्मसुन्दरः
१८३. भव्यं कर्मरंगम्
१८४. कारवेल्लं कारेलम्
१८५. वन्दाकः कामवृक्षः
१८६. शिरीषः शुकतरुः
१८७. तूनो नन्दीवृक्षः, कुबेरकः
१८८. पाठा वृकतिक्ता
१८९. सोमाः सोमपर्णी (पक्षपर्णी[२])
१९०. प्रसारिणी सुप्रसरा
१९१. अद्रिकर्णी शूर्पिका
१९२. शंखिनी यवतिक्ता
१९३. सहदेवा दण्डोत्पलः
१९४. कामाता काकमाची
१९५. बाकुची सोमवल्ली
१९६. ब्राह्मी ब्रह्ममण्डूकी
१९७. जीवन्ती रक्तनालः
१९८. सतीनो महान् कलायभेदः विष्णुक्रान्तेत्येके ।
१९९. सूषा बृहत्पत्रा कासमर्दभेदोऽयं केदारे पूर्यते शिग्रुस इत्येक ।
२००. राजक्षवः राजसर्षप दुग्विकेत्येके ।
२०१. शटी कर्चूरः
२०२. सुनिषण्णश्चतुर्दलः शाको जलान्विते देशे चतुःपत्रीति कीर्त्यते ।
२०३. स्थौणेयं शीर्णरोमकम्
२०४. स्पृक्का स्पृक्[१] लंकालिका[२]
२०५. दमनः पाण्डुरागः
२०६. तगरं वक्रम्
२०७. उशीरं वीरणम्
२०८. कुकुमं बाह्लीकम्
२०९. शंखपुष्पी कम्बुमालिनी

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

२१०. वृषसारकः कौण्डिन्याकः

२११. क्षारी राजादनः

२१२. शताक्षकं वारड्यां सदावस्यमिति ख्यातम् ।

२१३. केतकी तृणशून्यम्

२१४. सरहा राजजम्बूः

२१५. बोलो गन्धरसः

२१६. राला सर्जरसः

२१७. सिल्हकस्तुरुष्कः

२१८. माक्षिकस्ताप्यधातुः

२१९. रक्तशाल्यादयो हायनाद्यन्ताः शालयः शीतोष्णवर्षजाः शालिषष्टिक-व्रीहयोऽथवा ।

२२०. कलमोऽन्तर्वेद्यां कलम्बिरिति ख्यातः

२२१. आश्वयुज इति काश्मीरे

२२२. हायनः शंकुवाकः घोटकपुच्छ इति जेज्जटः

२२३. कुरुविन्दो यः प्रायः कुरुषु लभ्यते

२२४. उद्दालो वनकोद्रवाकारः तण्डुलः

२२५. कुरबकः कुरबककुसुमाकारशूकः

२२६. काष्ठपाटला पुष्पहीना पाटला

२२७. शाल्मलीरसो मोचरसः

२२८. शाक (लि[1]) कल्याणी शालिंचिका

२२९. यवशाकं यवमध्यचिल्लीसदृशमहापत्रम्

२३०. गवेधुका कपिला

२३१. तिन्दिशं घाटकम्

२३२. चीनाकं दीर्घमण्डपवल्लीफलम्

२३३. पुत्रजीवः प्रसिद्धः

२३४. यातुका केशपर्णी (शुक्लपृश्निपर्णी[1])

२३५. सुवर्चला आदित्यभक्ता

२३६. अवशिरः सूयविर्त्तस्तस्मात् फलं गजपिप्पल्याकारः फलविशेषः इत्यन्ये ।

२३७. कालिंगकं कालिन्दम्

२३८. त्रपुसं वालुकम्

---

१. ह्ुषा वि्षा काटेशरणीति भाषायाम्—Candrakalā, Śataślokī, (Kwatha 5·)

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

२३९. कर्कारु लघुकूष्माण्डम्, लघुकालिङ्गमित्येके ।
२४०. एर्वारुकं कर्कटीफलम्—एषां फलमज्जातः प्रायस्तैलमुत्पादयन्ति
२४१. नीवारा वनव्रीहयः
२४२. एकैषिका वा त्रिवृदिति जेज्जटः
२४३. कुन्तली चंचुसदृशी दीर्घपत्रः शाकविशेषः चिरपोटीत्येके सूक्ष्मतिल-जातिरित्यपरे ।
२४४. रुणेयकफलं कारन्थफलम्
२४५. कुलेवरः छत्राकभेदः खुडखुडाख्यश्च
२४६. हपुषा विपुषा[1]
२४७. मोदकी गुडमञ्जरी
२४८. वेल्लन्तरो वीरतरुः
२४९. ग्रन्थिपर्णी गन्धद्रव्यविशेषः
२५०. मुशली तालपत्रिका
२५१. बिल्वपर्णी शाकविशेषः
२५२. अस्थिशृंखला वज्रप्रोक्ता
२५३. गिरिपादिका काण्डोला (काकाण्डोला ?)
२५४. लकुचं क्षुद्रपनसम्
२५५. एलानमैरावतम्
२५ . कोलानि बदराणि, बहुवचनं बृहद्ह्रस्वमध्यमानां फलानां ग्रहणार्थम् ।
२५७. धातकी धातुपुष्पी
२५८. अम्बुपर्णी जलमण्डवी
२५९. नन्दीमाषा वानरिका, नन्दी जलतुण्डिकेरी, माषा जलवास्तुक इत्यन्ये ।
२६०. तरुटकं कल्हारं
२६१. क्रौंचादनं थेंबुला
२६२. मुचकुन्दो वनकुन्दः
२६३. शिपिः गुन्द्रा
२६४. त्रपुसं वालुकम्
२६५. मार्षकं मंठकम् (मण्टिका)
२६६. अलांबुनालिका अलाबोस्तुल्या नाडिका नाड्याकारोऽवयवः ।
२६७. यूथी नीलपुष्पी
२६८. स्थलकन्दो ग्राम्यकन्द ओलंक इत्येके
२६९. ढंढणो वृकधूमकः
२७०. बालत्रपुसं कर्कारुकाख्यमित्यपरे

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

२७१. शालो राजवृक्षः
२७२. छागकर्णः कुशरीरः
२७३. कर्णिकारिका कर्णिकारद्रुमः
२७४. हारिद्रकः प्रसिद्धः (कपिद्रुमः[२])
२७५. घनहरी चण्डालता
२७६. कर्पूरो घनसारः
२७७. शिलापुष्पं शैलेयम्
२७८. वज्रकन्दः सुरेन्द्रकन्दः
२७९. द्रोणपुष्पी कुम्भी
२८०. घुणपादी नर्त्तकः
२८१. वरुकः शरबीजं
२८२. वरको वरहाटकः
२८३. उत्कटः लोहितखगलबीजं (लोहितखरजलीबीजम्-[२])
२८४. शरः शरकर्णिका
२८५. नाडिका नाड्याकारा
२८६. झिण्टी पाण्डुकर्कशा
२८७. मुकुन्दो मूलकन्दः
२८८. गर्मोती गर्मोतिका
२८९. कुम्भिका (तुम्बिकाकारा) (कुरबकाकारा[१])
२९०. प्रशान्तिका एकशूकोपशुण्डिका
२९१. तोदपर्णी तोयपर्णी
२९२. शिम्बिरो बहुशिम्बी
२९३. वृश्चिकाली अग्निकः
२९४. प्रियंगुः गन्धद्रव्यम्
२९५. पर्वणी शाकविशेषः
२९६. नेपाली नवमल्लिका
२९७. हंसपादी त्रिपादी
२९८. पुस्तकशिम्बी पुस्तकाकारशिम्बी च
२९९. मुञ्जातं कन्दविशेषः
३००. विदार्यौ विदारी क्षीरविदारी च
३०१. कलम्बुकाकंचटकौ शाकविशेषौ
३०२. तालो दीर्घतरुः
३०३. खर्जूरः स्वादुमस्तकः

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

३०४. अतिमुक्तो माधवी
३०५. चंचुर्नाडिकाकारपत्रः
३०६. परुषको मृदुफलः
३०७. पाटला वसन्तदूती
३०८. गोधूमाख्यं शूकधान्यम्
३०९. धर्मिणो धन्वनः
३१०. मधुद्रुः मधूकद्रुमः
३११. गुग्गुलुर्महिषाक्षः
३१२. पत्रकं गन्धपत्रकम्
३१३, अश्वकन्दो अश्वगन्धा
३१४. देवसर्षपः गौरसर्षपः
३१५. कालशाकः कालिकाशाकः
३१६. ककोलं कटुकफलं
३१७. तुम्बुरुः तीक्ष्णत्वक्
३१८. कालांजनी नीली
३१९, वत्सादनी सुदर्शनी
३२०. फणिज्जको मरुबकः
३२१. चांगेर्योऽम्लपत्राणि
३२२. काकुची सोमराजी
३२३. वार्त्ताकं वृन्ताकम्
३२४. पृथ्वीका बाष्पिका कृष्णजीरकमित्येके।
३२५. रेणुका कौन्ती
३२६. कोविदारः कांचनारः
३२७. कोशाम्रो लाक्षावृक्षः
३२८. सल्लकी गजभक्ष्या
३२९. कम्पिल्लो रक्तवर्णः
३३०. किंकिरातः किंकिराडः
३३१. विकङ्कतः स्रुवातरुः
३३२. रोध्रस्तिलकः
३३३. मोटा जयन्ती
३३४. पिण्डीतकः पिण्डारकः
३३५. पंतगं पट्टरंगम्
३३६. मेदोगला मृगदन्ती

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

३३७. लज्जा नमस्कारी
३३८. कूर्चपर्णी भिटवल्ली
३३९. कट्तृणं ध्यामम्
३४०. नलो देवनलः
३४१. विषमुष्टिः केशमुष्टी
३४२. एलवालुकमैलेयम्
३४३. शणपुष्पी घण्टारवः
३४४. जतुकरी चक्रवर्त्तिनी
३४५. मुद्गः शिम्बिधान्यमुख्यः
३४६. गजद्रुमो लताश्वत्थः
३४७. कुतिन्दुः काकतिन्दुः
३४८. समला चर्मसाह्वा
३४९. वृषगन्धिका वस्तगन्धा
३५०. बिम्बा तुण्डिकेरी
३५१. वटी न्यग्रोधः
३५२. वेतसो वंजुलः
३५३. आढकी तुम्बरी
३५४. सारिवा गोपकन्या[२] (गोपर्णी[१])
३५५. वासन्ती प्रहसंती
३५६. अम्लानो अम्लानकः
३५७. कंकता अतिबला
३५८. कुन्दा माध्यः
३५९. लोणीका घोलका (गोली-[२])
३६०. यवतिक्ता यवक्षेत्रजा तिक्ता सप्ताष्टपत्रा

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Appendix III

Food and drinks mentioned in the text and described in the commentary.

VEGETARIAN DISHES

YŪṢA
BHAKTAMAṆḌA
PEYĀ
KṚŚARĀ
ODANA
VĀṬYA
SAVESAVĀRA
SAṀYĀVA
YAVĀPŪPA
ŚAŚKULĪ
SĀMITA
VIṢYANDA
PHENAKA
GHṚTAPŪRAKA
KṢAUDRAŚĪRṢA
ĀJYASIDDHA
SNEHAJA BHAKṢYA
TAILASIDDHA BHAKṢYA
SĀṆḌĀKĪ VAṬAKA
PIṢṬA BHAKṢYA
SŪPAJA BHAKṢYA
TILA VIKṚTI
TILAJA BHAKṢYA
TILA PIṆYĀKA VIKṚTI
KĀMBALIKA
ULŪLAKA
ULUMBIKĀ
KULMĀṢA
VIRŪḌHAKA
LĀJĀ
DHĀNĀ
PṚTHUKA
SAKTU
LĀJĀ SAKTU
MANTHA
SANTĀNĪ
PĪYŪṢA
KILĀṬA
KŪCĪ
MORAṆA
DADHI
MASTU
GHOLA
MATHITA
MANDAJA TAKRA
GHṚTA MAṆḌA

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

KṢĪRAKṚTA BHAKṢYA
KṢĪRAŚĀKA
KŪCIKĀDIKṚTA BHAKṢYA
PĀYASA
RASĀLĀ
SAṬṬAKA
ŚUṢKA SĀKA
SNEHAPAKWA MŪLAKA
PHALAJA BHAKṢYA
KHALA
RĀGA
KHĀḌAVA
IKṢURASA
GUḌAJA BHAKṢYA
PHĀṆITA
MĀDHŪKA PHĀṆITA
PHĀṆITAJA BHAKṢYA
KHAṆḌA
YĀSA ŚARKARĀ
PAKWA MADHU
APAKWA MADHU
KHARJŪRA MADYA
BAKKASA
KAUHALĪ
SURĀ
ĀKṢIKI (SURĀ)
DRĀKṢĀ SURĀ
YAVA SURĀ
ARIṢṬA
ĀSAVA
DRĀKSĀSAVA
MĀDHAVA (MADHVĀSVA)
IKṢUJĀSAVA
ŚUKTA
KĀÑJIKA
SAUVĪRA
TUṢODAKA
SĪDHU
MĀDHUKA SĪDHU
JĀMBAVA SĪDHU
ĀKṢIKA SĪDHU
ŚĀṆḌAKĪ

NON-VEGETARIAN DISHES

VESAVĀRAKA
MĀṀSAJA BHAKṢYA
SAURĀVA
KHĀNIṢKA
MĀṀSARASA
KṚTA RASA
SULYA MIṢA
PRADIGDHA MĀṀSA

Vaidyaraj ... National Ayurvedic Library ... Delhi-26
000137

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

सिद्धमन्त्र का शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१७	१०	कपिच्छू	कपिकच्छू
१८	१	बभ्रुश्वर्क्षश्रृगाली तु मृगैर्वारुवृकादयः	बभ्रुश्वर्क्षश्रृगालीतुमृगैर्वारुवृकादयः
,,	६	मार्जाराजगरा ह्याखु	मार्जाराजगराह्याखु
२६	११	शाल्यादिदग्वभूम्युत्थ	शाल्यादि दग्धभूम्युत्थ
२७	१२	कुलत्थो	कुलत्थी
२६	२	मरुत्पित्तो	मरुत्पित्तो
४६	६	तिक्ताक्षकी	तिक्ताक्षिकी
,,	१२	मकुण्ठक	मकुष्ठक
,,	२२	गोपापुत्र	गोपीपुत्र
५५	१२	वार्यन्तरिक्षं	वार्यान्तरिक्षं
६०	१३	यष्टीग्गुग्गुल्	यष्टीगुग्गुलु
६१	१३	काकमुद्गजाः	काकमद्गुजाः

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust

चौखम्बा सीरीज द्वारा प्रकाशित सम्मानित चिकित्सा ग्रन्थाः—

नवपरिभाषा। उपेन्द्रनाथदास कृत हि० टी० सहित	८–००
वनौषधि-दर्शिका। प्रो० बलवन्त सिंह	८–००
होमियोपैथिक पाकेट गाइड। डा० शान्ताराम वैश्य	४–००
सुश्रुतसंहिता। डल्हणाचार्य कृत संस्कृत टीका युक्त	१००–००
मानसिक एवं तन्त्रिका रोगचिकित्सा (सचित्र) डा० प्रियकुमार चौबे। राष्ट्रभाषाहिन्दी में प्रथम प्रकाशित ग्रन्थ	२५–००
आयुर्वेद का इतिहास। (सचित्र) श्रीवागीश्वर शास्त्री विरचित, कविराज श्री सत्यनारायणशास्त्री जी द्वारा प्राक् अनुमोदित प्र० भाग	१५–००
आयुर्वेद-प्रदीप। (आयुर्वेदिक-एलोपैथिक गाइड) परिवर्धित नवीन संस्करण। संपादक डा० गंगासहाय पाण्डेय	२०–००
प्रारम्भिक उद्भिद्शास्त्र। प्रो० बलवन्त सिंह	१२–००
रसरत्नसमुच्चय। डा० अम्बिकादत्त शास्त्री कृत हिन्दी टीका	२५–००
शालाक्यतन्त्र। डा० रमानाथ द्विवेदी। परिवर्धित संस्करण	२५–००
सौश्रुती। डा० रमानाथ द्विवेदी ,, ,,	२०–००
अगदतन्त्र। परिष्कृत संस्करण। डा० रमानाथ द्विवेदी	३–००
कौमारभृत्य। डा० रघुवीरप्रसाद त्रिवेदी। नवीन संस्करण	१५–००
प्रारम्भिक रसायन। डा० फूल देवसहाय वर्मा	१०–००
योगचिकित्सा। अत्रिदेव गुप्त विद्यालंकार	५–००
रोगनामावली कोष। (रोग निर्दशिका) ठा० दलजीत सिंह	६–००
यकृत के रोग और उनकी चिकित्सा। वैद्य सभाकान्त झा	३–००
रसादि परिज्ञान। पं० जगन्नाथ प्रसाद शुक्ल	४–००
सूचीवेध विज्ञान। डा० राजकुमार द्विवेदी	४–००
रसेन्द्रसारसंग्रहः। (सचित्र) 'गूढार्थसन्दिपिका' टीका सहित	१०–००
रसेन्द्रसारसंग्रहः। (सचित्र) सविमर्श हिन्दी टीका सहित	१०–००
शार्ङ्गधरसंहिता। सविमर्श सुबोधिनी हिन्दी टीका 'लक्ष्मी' टिप्पणी, पथ्याऽपथ्यादि विविध परिशिष्ट सहित	१५–००
स्वास्थ्य-संहिता। नानकचन्द वैद्य कृत हिन्दी टीका सहित	४–००
काथमणिमाला। पं० काशीनाथ शास्त्रीकृत 'विद्योतिनी' हिन्दी टीका	३–००
चक्रदत्त। वैद्य जगदीश्वरप्रसाद त्रिपाठी कृत हिन्दी टीका सहित	३०–००
सुश्रुत-शारीरस्थान। प्रभा-दर्पण हिन्दी टीका सहित	शीघ्र
माडर्न इन्जेक्शन। (सचित्र) डा० प्रिय कुमार चौबे	यन्त्रस्थ
आयुर्वेद-विज्ञानसारः। विद्योतिनी हिन्दी टीका सहित	४–००
रोगनिवारण। डा० शिवनाथ खन्ना	शीघ्र

प्राप्तिस्थानं—चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी—२२१००१

Bharatiya Vidya Bhavan, New Delhi Collection